ЗБОРНИК УЧЕНИЧКИХ РАДОВА

СУСРЕТИ С ПРОШЛОШЋУ

2025/26

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ 80 ГОДИНА ОД ЗАВРШЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Удружење за друштвену историју - Euroclio

Назив публикације:
Зборник ученичких радова „Сусрети с прошлошћу“ 2025/26 – обележавање 80 година од завршетка Другог светског рата

Издавач:
Удружење за друштвену историју – Euroclio

За издавача:
Александар Тодосијевић

Уредник:
Никола Конески

Редакција:
др Олга Манојловић Пинтар, др Сања Петровић Тодосијевић, Никола Конески, Александар Тодосијевић

Аутори:
Ученици основних и средњих школа учесници смотре „Сусрети с прошлошћу“:
Дуња Костић, Сергеј Хинић, Максим Илић, Љубица Малетић, Алексеј Почечујев, Александар Јевтовић, Хелена Јовић, Теодора Игњатовић, Петар Михајловић, Дуња Николић

Дизајн и припрема:
УДИ - Euroclio

Место и година:
Београд, 2026.

Издање:
Електронско издање (PDF)

ISBN 978-86-87189-03-4

Ова публикација је доступна у дигиталном формату и намењена је за образовну и некомерцијалну употребу. Ставови изнети у радовима припадају ауторима и не одражавају нужно ставове УДИ-Euroclio. Сва права су задржана. Забрањено је умножавање и дистрибуција без одобрења УДИ-Euroclio, осим у образовне сврхе.

Садржај

УВОД

Реч уредника 6

О смотри 7

Реч захвалности 8

I **Страдање цивила и припадника покрета отпора**

1 **Страдање и живот Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата - тежина опстанка** 10

- **Дуња Костић,** Гимназија „Урош Предић“, Панчево

Менторка: Валентина Гвозденовић, Гимназија „Урош Предић“, Панчево

2 **Страдање и расељавање села Велико Набрђе (1941-1963): судбина породица Митровић и Петровић** 28

- **Сергеј Хинић,** Девета гимназија „Михаило Петровић Алас“, Београд

Ментор: Бајо Секулић, Девета гимназија „Михаило Петровић Алас“, Београд

3 **Јагодина и Фебруарски покољ 1944. године** 47

- **Максим Илић, ОШ „Рада Миљковић“, Јагодина**

Менторка: Марија Алексић, ОШ „Рада Миљковић“, Јагодина

II Отпор и борба против фашизма

4 **Скојевска организација у Руми - активност школске омладине** 62

- **Љубица Малетић,** Гимназија „Стеван Пузић“, Рума

Менторка: Бранислава Коњевић, Гимназија „Стеван Пузић“, Рума

5 **Моји преци у време Другог светског рата** 77

- **Алексеј Почечујев,** ОШ „Јован Дучић“, Београд

Менторка: Весна Костић, ОШ „Јован Дучић“, Београд

III Последице рата на привреду, друштво и свакодневни живот

6 **Економија у Панчеву током немачке окупације (1941—1944): прилог економској микроисторији** 91

- **Александар Јевтовић,** Гимназија „Урош Предић“, Панчево

Менторка: Валентина Гвозденовић, Гимназија „Урош Предић“, Панчево

7 **Послератна реконструкција Берлина, Хирошиме и Ниша** 109

- **Хелена Јовић,** Гимназија „9. мај“, Ниш

Менторка: Јелена Ћатић, Гимназија „9. мај“, Ниш

IV Сећања на рат

8 **Споменик Вешала у Зајечару: настанак, значај и савремени однос према меморијалном простору** 125

- **Теодора Игњатовић,** Гимназија Зајечар

Менторка: Сузана Томић, Гимназија Зајечар

9 **Слободиште – место сећања и симбол слободе** **138**

- **Петар Михајловић,** СМШ„Стеван Христић”, Крушевац

Менторка: Весна Радојевић, СМШ„Стеван Христић”, Крушевац

10 **Спомен-плоче и бисте на простору Зајечара из Другог светског рата** **150**

- **Дуња Николић,** Гимназија Зајечар

Менторка: Сузана Томић, Гимназија Зајечар

Коришћене фотографије **164**

Реч уредника

Публикација ***Зборник ученичких радова Сусрети с прошлошћу 2025/26 - обележавање 80 година од завршетка Другог светског рата*** представља с једне стране сатисфакцију и награду за десеторо ученика чији су истраживачки радови високо вредновани на Смотри ***Сусрети с прошлошћу 2025/26***, односно, с друге стране, прилог сагледавању различитих тема које се односе на **Други светски рат**. Већ и сам садржај овог зборника радова, подељен по тематском принципу, указује да су ученици били заинтересовани за различите перспективе овог важног и сложеног феномена у прошлости. Они су истраживали страдање, отпор и борбу, последице рата на привреду и друштво, као и сећање на рат у годинама и деценијама након завршетка Другог светског рата. Радови обрађују простор Панчева (два рада), Руме, Великог Набрђа (село које више не постоји, а које се налазило недалеко од Ђакова у Хрватској), Јагодине, Крушевца, Зајечара (два рада), руских фронтова, а један рад пружа компаративну анализу послератне обнове Берлина, Хирошиме и Ниша. Теме су обрађиване кроз призму локалне историје у одређеном граду, компарације са другим градовима, посматрањем одређених група становништва (Роми, школска омладина), као и из угла породичне прошлости. Аутори су се трудили да своје теме повежу са ширим контекстом. Сви радови имају критички апарат. Млади аутори су у својим радовима користили архивску грађу (Архив Југославије, архиви у Панчеву, Јагодини и Зајечару, архиви школа, приватна архива), усмене изворе, објављене изворе, локалну, али и не само локалну штампу („Панчевац”, „Тимок”, „Борба” и друго), електронске изворе и литературу (преко 100 наслова књига и чланака). Зборник који је пред читаоцем сведочи не само о интересовању младих за историју Другог светског рата, већ и о њиховој способности да самостално истражују и представе резултате свог истраживања.

Никола Конески
уредник Зборника

О Смотри

Смотра истраживачких радова из историје ***Сусрети с прошлошћу*** за школску **2025/2026. годину** представља значајан образовни и истраживачки подухват који окупља ученике основних и средњих школа широм Републике Србије са циљем да подстакне развој историјског мишљења, истраживачких вештина и критичког односа према прошлости. У организацији **Удружења за друштвену историју – EUROCLIO**, смотра пружа младима прилику да, уз менторску подршку наставника, самостално истражују, анализирају и интерпретирају историјске теме, ослањајући се на научну методологију и релевантне изворе.

Овогодишња тема, ***Обележавање 80 година од завршетка Другог светског рата***, поставља у фокус један од најзначајнијих и најсложенијих периода савремене историје. Кроз широк спектар предложених области – од узрока рата и окупације, преко покрета отпора и страдања цивила, до културе сећања и послератне обнове – ученицима је омогућено да истражују како локалне, тако и националне и глобалне аспекте овог историјског феномена. Посебан акценат стављен је на истраживање локалне историје, чиме се подстиче повезивање прошлости са непосредним окружењем и свакодневним животом заједнице.

Смотра је осмишљена као процес који обухвата више фаза – од пријаве и израде радова, преко стручне евалуације, до завршне смотре на којој ученици представљају и бране своје радове пред стручном комисијом. Јасно дефинисани критеријуми вредновања, који укључују оригиналност, научну утемељеност, методолошку исправност и квалитет презентације, обезбеђују висок ниво академских стандарда и подстичу ученике на озбиљан и одговоран истраживачки приступ.

На овогодишњи позив одазвало се укупно **19 ученика – 12 из средњих и 7 из основних школа** – чији радови сведоче о високом степену посвећености, креативности и истраживачке зрелости. Посебно је значајно што су ученици показали способност да историју разумеју не само као збир чињеница, већ као динамичан процес тумачења, преиспитивања и повезивања са савременим друштвеним изазовима.

Завршна смотра, која се реализовала у мају 2026. године у Београду, представљала је круну овог процеса – простор за размену знања, идеја и искустава, али и прилику да се афирмишу најуспешнији млади истраживачи и њихови ментори. Објављивање награђених радова у Зборнику додатно ће допринети видљивости и значају ученичког истраживачког рада.

Ова публикација представља избор најуспешнијих радова са смотре и сведочи о потенцијалу младих да критички, одговорно и аргументовано приступају прошлости, доприносећи афирмацији културе сећања и развоју демократског друштва.

Александар Тодосијевић

председник УДИ - Euroclio

Реч захвалности

Удружење за друштвену историју – EUROCLIO изражава искрену захвалност свим **ученицима** који су учествовали на смотри истраживачких радова ***Сусрети с прошлошћу*** за школску **2025/2026. годину**. Ваш труд, радозналост и спремност да истражујете прошлост на критички и одговоран начин представљају највећу вредност ове смотре и доказ да историја живи кроз нове генерације младих истраживача.

Посебну захвалност упућујемо **менторима** – наставницима историје и других друштвено-хуманистичких предмета – који су својим знањем, посвећеношћу и стрпљењем усмеравали ученике кроз процес истраживања и писања радова. Ваш професионализам и подршка били су кључни за квалитет и успех ове смотре.

Захваљујемо се и **школама** које су препознале значај оваквог вида рада и подржале учешће својих ученика и наставника. Ваше поверење и отвореност за развој истраживачког духа код младих представљају важан допринос унапређењу образовања и васпитања.

Такође, захвалност упућујемо **члановима стручне комисије** на пажљивом и одговорном вредновању радова, као и свима који су на било који начин допринели организацији и реализацији смотре.

Свима вама велико **ХВАЛА** што заједно градимо заједницу која негује знање, критичко мишљење и одговоран однос према прошлости.

УДИ - Euroclio

I ПОГЛАВЉЕ

Страдање цивила и припадника покрета отпора

Страдање и живот Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата - тежина опстанка

АУТОР:

Дуња Костић, ученица IV разреда

Гимназије „Урош Предић“ из Панчева

МЕНТОРКА:

Валентина Гвозденовић, професорка историје

Гимназије „Урош Предић“ из Панчева

Апстракт: Овај научно-истраживачки рад бави се страдањима и животом Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата. Како би се они боље разумели, бавићемо се и животом Рома пре рата, сећањима на њихове жртве и споменицима који су им подигнути. Такође, осврнућемо се и на положај који Роми заузимају у савременом друштву. Главни циљ рада јесте анализа ромског ратног живота и борбе за опстанак. Такође, један од циљева јесте и допринос смањењу маргинализације Рома у данашњем друштву. Током истраживања је пре свега коришћена архивска грађа, а од значаја су биле и релевантна литература, штампа, усмени извори и интернет.

Кључне речи: Роми, Други светски рат, панчевачки крај, страдања, опстанак, свакодневни живот, сећања

*Рад је награђен првом наградом на конкурсу Сусрети с прошлошћу 2025/26. године

Увод

Тема нашег научно-истраживачког рада јесу страдања и живот Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата. Главни разлог одабира ове теме као предмета истраживања јесте маргинализација ромских страдања за време рата, како на територији самог Панчева и околине, тако и на ширем подручју Србије, бивше Југославије, и Европе. На почетку истраживања постављено је неколико циљева које смо покушали да испунимо. Примарни циљ јесте прикупљање информација о највећим страдањима Рома и о њиховом животу на територији панчевачког краја током рата, односно, њиховој својеврсној борби за опстанак, и њихова пажљива и детаљна анализа. Како бисмо боље разумели положај Рома у данима рата бавићемо се и њиховим животом пре њега. На крају ћемо се бавити положајем Рома након рата, сећањима на њихова страдања, као и споменицима који су им подигнути. На почетку нашег истраживања прикупили смо основне информације везане за тему како бисмо је боље упознали. Највећи део кључних података прикупљен је у фондовима Историјског архива у Панчеву (од највећег значаја био је Фонд Градског поглаварства у Панчеву 1941–1944). Важно је навести да смо у Архиву добили позамашне фондове, чији је број значајно сужен након пажљиве анализе. Користили смо се и литературом прикупљеном у Градској библиотеци у Панчеву, која је била од значаја, али је није било у већем обиму. Како је данас интернет један од кључних фактора људске свакодневнице користили смо се и подацима које је он пружио везаним за тему. Анализирали смо и податке из старије новинске грађе у којима је предњачио лист Панчевац. Употребили смо и интервју, спроведен са госпођом Даницом Јовановић, активисткињом Удружења Рома „Даница“ из Панчева, који је обављен приликом једног претходног истраживања. Покушали смо да ступимо у контакт са различитим удружењима и појединцима за које смо сматрали да могу да допринесу истраживању, али нисмо наишли на разумевање. Треба напоменути и да нам је од значаја био и научно-истраживачки рад на тему Роми у панчевачком крају за време Другог светског рата, спроведен у Регионалном центру за таленте „Михајло Пупин“ Панчево, а чији творац је ауторка овог рада. Прикупљене и анализиране информације посматране су критички и из њих су се изводили објективни закључци. Треба навести да је ова тематика неистражена и да је у процесу истраживања дошло да суочавања са мањком литературе, извора и података, чиме сам рад добија на оригиналности и значају. Пре него што смо започели са писањем рада, спровели смо анкету међу ученицима Гимназије „Урош Предић“ у Панчеву. Анкета се састојала од пет питања. Три питања била су слободног типа, то јест од испитаника се очекивало да на њих одговоре ослањајући се на своје сопствено мишљење, док су два питања садржала понуђене одговоре. Прво питање гласило је: Која је прва асоцијација коју имате на Роме? Неки одговори су били задовољавајући (испитаници су анкети приступили одговорно), а други незадовољавајући (испитаници су анкети приступили неозбиљно). Друго питање захтевало је да се у неколико црта да мишљење о разлозима због којих су нацисти прогонили Роме. Одговори су били разнолики. Предњачили су они који су сматрали да су Роми прогањани због своје различитости, али било је и случајева када је питање било прескочено. Треће питање тражило је навођење једног споменика Ромима страдалим у рату у Србији. Поједини испитаници су наводили споменике који се налазе ван Србије, неки су дали тачне одговоре, док су неки прескочили питање. На четврто питање које се тицало места у близини Панчева на коме су Роми највише страдали, 70, 5% испитаника дало је тачан одговор. На пето питање које се односило на Дан сећања на ромска страдања у Другом светском рату, свега је 41, 2% испитаника дало тачан одговор. Резултати анкете још више су нас подстакли да се бавимо овом темом.

Живот Рома у панчевачком крају пре Другог светског рата

Роми потичу из Индије.[1] Први пут мигрирају у средњем веку, када су под утицајем монголске најезде почели да са матичног простора прелазе у Персију и Јерменију. Касније насељавају и Блиски исток, и прелазе у Византију и друге балканске земље, из којих ће одлазити и на просторе средње Европе.[2] Већински процеси ромске миграције завршени су крајем 19. века.[3]Први подаци о Ромима у српским земљама потичу са краја 13. и почетка 14. века, када је цариградски патријарх[4] донео наредбу којом је обавезао свештенство на спречавање сарадње између ромског и хришћанског становништва.[5] Може се закључити да одбојност, резервисаност, па чак и мржња према ромској популацији вуку дубоке корене у прошлости европског континента,[6] а разлози за њих могу се наћи у људском страху према новинама и различитостима.[7] Подаци везани за Роме на просторима севернијих предела настањених српским живљем јављају се у 15. века.

Роми су током целог средњег века, као и на почетку новог, били настањени на територијама данашњег Баната, међутим њихова највећа миграција догодила се у 17. и 18. веку. На њу је утицало више фактора од којих се издвајају Велика сеоба Срба, као и стање након аустријске окупације Србије 1718. године. На велику ромску миграцију на територију Баната и Панчева утицало је тешко друштвено стање на простору данашње Румуније, дому великом броју Рома.[8] Први подаци о њима на територији Панчева потичу из 1733. године када се наводи да је у граду живео значајан број Рома. Живот у Панчеву током 18. века отежавале су бројне одредбе аустријске власти, која је због претходних неуспеха у виду физичког протеривања Рома са својих територија, одлучила да примени нове методе насиља, пре свега асимилацију.[9] Аустријски владари донели су одредбе везане за ромско становништво, међу којима се истичу одредбе Марије Терезије, као и одредба њеног наследника Јосифа II.[10] Упркос одлучном спровођењу, мере бечког двора биле су неуспешне. Због овога се након 1783. године одустало од прогањања Рома.[11] По пописима са краја 19. века може се закључити да је на територији Баната број ромског становништва константно био у паду. Познато да је током 19. века поново уведен положај ромског кнеза, који се бавио односима Рома са другим националностима. Кнежеви најчешће нису били вољени, јер су били привржени власти. Важно је

1 Татомир Вукановић, Роми (Цигани) у Југославији (Врање: Нова Југославија, 1983) 14.

2 Вукановић, Роми (Цигани) у Југославији, 14-15.

3 Припадала је групи мирних миграција и за разлику од већине припадника ове групе, није издејствовала стварање нове државе.

4 Нетрпељивост свештенства према Ромима јављала се превасходно због тога што је велики део њих исповедао паганске религије и није се интересовао за хришћанство.

5 Вукановић, Роми (Цигани) у Југославији, 21-22.

6 Raymond Wills „Roma and Gypsy slavery“ 24. 2. 2017, Travellers times, https://www.travellerstimes.org.uk/features/feature-roma-and-gypsy-slavery (21. 12. 2025.)

7 Све до 20. века ромско становништво је било називано бројним именима. Велики део њих се користи и данас и то најчешће у негативном контексу. У Србији су најчешће окарактерисани као Цигани. Заједничко за скоро све погрдне називе јесте то што воде порекло од грчке речи anengichtoi којом се означавала недодирљивост, из чега се огледа бојазан према Ромима која је вековима присутна. Данас је појам Роми најприхватљивији назив за ову етничку групу, а иако се од 70-их овако називају и на просторима Србије, заступљеност појма Цигани је још увек велика.

8 Вукановић, Роми (Цигани) у Југославији, 60.

9 The National WW2 Museum New Orleans, „Fascination and hatred: The Roma in European Culture”, The National WW2 Museum New Orleans, https://www.nationalww2museum.org/war/articles/roma-european-culture (11. 12. 2025.)

10 Savet Evrope, „Projekat za obrazovanje romske dece u Evropi”, Savet Evrope, https://rm.coe.int/austrougarsko-carstvo-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b19f3 (11. 12. 2025.)

11 Вукановић, Роми (Цигани) у Југославији, 119-121.

навести да су током већине револуционарних сукоба које је 19. век носио са собом Роми стајали на страну Срба и због тога су били кажњавани од стране аустријских власти. Познато је да су учествовали у Првом српском устанку, најчешће као ковачи у београдским тополивницама, али исто тако и у борбама на фронту.[12]

О животу Рома на територији Баната и Панчева на почетку 20. века не постоји много података. Зна се да су делили судбину осталог становништва, преживљавали су историјско-економске промене. Код оних под тада још увек аустроугарском влашћу било је присутно социјално раслојављање. Поједини припадници ромског становништва учествовали су у Првом светском рату,[13] неки на српској страни, најчешће као чланови војног оркестра, а неки на страни Аустроугарске, у чију војску су невољно били регрутовани као и многобројно друго становништво.[14] Током међуратног периода, у новоствореној Краљевини Југославији, живели су уобичајено. Бавили су се занатима и физичким пословима. Најпознатији и најцењенији су били као забављачи.[15] У међуратном периоду, југословенске власти су спровеле два пописа становништва, први 1921. године, а други 1931. године. Становништво је у њима било подељено на основу вероисповести,[16] те не постоје подаци о броју ромског становништва за тај период, с обзиром да су се у оквиру њега исповедале многе религије.[17] Може се закључити да у новонасталој држави етничка припадност није била толико важна, већ је покушана да се шири идеја југословенства и јединства. Упркос томе, Роми, као и још неке од мање заступљених националних група, били су маргинализовани. Наведени пописи, због поменутих разлога, нису били од помоћи ни у проналажењу података о географском распрострањењу Рома на територији Краљевине Југославије, али на основу доступне архивске грађе, која у себи провлачи и одређене чињенице везане за ромско становништво, може се закључити да су бројнији били на селу, на коме су се боље снашли и бавили су се земљорадњом.

Страдања Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата

Други светски рат је однео велики број живота у ромској популацији Европе. Геноцид над Ромима или Ромски Холокауст,[18] представљао је добро организован и одлучно спровођен план, донет од стране нацистичких власти, чији је задатак био уништење ромског становништва. Нацистичка идеологија сврстала је Роме у припаднике ниже расе и означила их је као *непријатеље виших раса*. Почетак отвореног испољавања мржње према Ромима догодио се пре рата, када су „Нирнбершки закони“ (1935) допуњени декретом, који је изједначио Роме са Јеврејима, класификујући их као

12 Наташа Симеуновић Бајић, *Медијска слика Рома у Србији-дискурзивна анализа новинских текстова (2001–2007),* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014) 40.

13 Мирјана Сретеновић, „Страдање Рома у Првом светском рату“, 28. 1. 2018, Политика, https://www.politika.rs/scc/clanak/397309/Stradanje-Roma-u-Prvom-svetskom-ratu (15. 11. 2025.)

14 Danijel Vojak „Good soldiers and even heroes:or From the history of the Roma in Croatia and Slavonia during the First World War“, *Romani studies*, no. 30 (2020.), 3.

15 Музика и игра су играле важну улогу у развићу ромског народа, те су и данас често забављачи на прославама.

16 У попису из 1921. године становништво је подељено и по националности, али Роми нису издвојени као посебна етничка група.

17 Светлана Радовановић и Александар Кнежевић, *Роми у Србији* (Београд: Републички завод за статистику, 2011) 30.

18 Представља и обухвата све активности нацистичких и фашистичких режима које су спровођење ради потпуног истребљења европских Рома, јер су сматрани за непријатеља и нижу расу. У ромском језику користе се појмови *Порајмос* (уништење) и *Самударипен* (масовно убијање) за њихово означавање.

непријатеље расне државе.[19] Почев од тада, па све до слома нацистичке машинерије, Роме и Јевреје ће повезивати иста зла судбина.[20] Ромски Холокауст спровођен је на свим територијама које су биле у саставу или под окупацијом Трећег Рајха, као и на територијама нацистичких савезника. На подручју окупиране Југославије, највише су власти Независне Државе Хрватске и власти са територија данашње Војводине радиле на масовном истребљењу Рома.

Након Априлског рата и југословенске капитулације, Банат се нашао под окупацијом Трећег Рајха, у саставу Србије, и био је под њеном формалном влашћу, али је у исто време поседовао и посебан положај. Подарена му је аутономија и предат је на управу фолксдојчерима.[21] Разлог за ову одлуку био је тај што се Банат чинио као могуће подручје подесно за настанак марионетске државе Подунавских Немаца. Од почетка окупације, нацисти су започели са категоричким спровођењем антијеврејских и антиромских мера. Већ 30. маја донета је наредба војног заповедника за Србију–генерала Хелмута Ферстера,[22] која је дефинисала положај јеврејског и ромског становништва и која је ове две етничке групе изједначила у сваком погледу. Банатска наследница ове одредбе донета је 16. јуна у Зрењанину под називом „Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату“. У овој одредби се наводи „да Јевреји и Цигани носе жуте петљарке, да се Циганима забрани свирање у отвореним локалима и да се унесу у регистар.“[23]

Сврставање ромског народа у нижу расу окарактерисало је његов положај у очима свих оних који су бивали отровани нацистичком пропагандом. За њих Роми су били нехумана бића и управо из тих разлога бивали су искоришћени за најгнусније послове, којима други нису желели да упрљају руке.[24] Један од најчешћих задатака панчевачких Рома било је копање рака за жртве стрељања. Најчешће место на коме су Роми били приморани да обављају овај посао било је Стратиште код Јабуке, настало у октобру 1941. године.[25] Убрзо након оснивања овог злогласног места, за које се верује да је било почивалиште око 10.000 људи, панчевачки Роми били су позвани у полицију, где им је речено да ујутру дођу у Градску кућу, како би копали ров за водну задругу. Када су се појавили на заказаном месту били су смештени у камионе и одвезени на Стратиште, где им је наређено да копају раке. Након седам дана целодневног рада, Роми су ископали око 25 рака, и убрзо су били сведоци првих великих нацистичких злочина на градској територији. Након што би се појавили камиони пуни недужних жртава,[26] нацисти су им наређивали да скину све са себе и затим би их стрељали.[27] Многе жртве су биле исцрпљене напорним физичким радом у логорима, али и

19 Savet Evrope, „Projekat za obrazovanje romske dece u Evropi”, Savet Evrope, https://rm.coe.int/holokaust-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b1ab6 (15. 11. 2025.)

20 За најбољи пример може се узети чињеница да се *Коначно решење јеврејског питања* у већинском смислу односило и на Роме.

21 Душан Богданов-Сенко, *Антифашистички покрет у јужном Банату 1941-1944* (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2005) 23-24.

22 Учествовао је у свим већим немачким операцијама током рата. Командант окупиране Србије био је од априла до јуна 1941. године. Преминуо је 60-их година, без већих казни због својих ратних улога.

23 Историјски архив у Панчеву (даље: ИАП), Фонд 149 Градско поглаварство - Панчево (Stadtverwaltung - Pantshowa) 1941-1944, Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату од 16. 6. 1941.

24 Savet Evrope, „Projekat za obrazovanje romske dece u Evropi”, Savet Evrope, https://rm.coe.int/holokaust-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b1ab6 (21. 10. 2025.)

25 Налазило се на путу Панчево-Јабука и обиловало је земљиштем погодним за копање. Због удаљености од главне деонице пута, али и због контроле и надзора, са њега се није могло побећи.

26 Послератне изјаве ромских сведока говоре о томе да се нацисти нису либили ни од стрељања жена које су у тим тренуцима биле у другом стању.

27 Када би се жртве скинуле војници би им нацртали круг на леђима у који би пуцали током стрељања. Ако би приметили да се жртве још мичу након што су бивале упуцане, официр који је командовао стрељачким гарнизоном би им пришао и окончао њихов живот пуцњем у главу.

недостатком основних животних намирница, те нису биле у стању да саме обаве оно што им је бивало наређено. У оваквим ситуацијама поново су Роми били ти који су испаштали, јер би морали да односе жртве до места намењеног за стрељање, као и да скидају сву одећу са њихових тела.[28] Били су присиљени и да сведоче монструозним сценама,[29] након којих би им било наређено да покопају бездушна тела.[30] Како је време одмицало, а рату се није назирао крај, нацистички злочини[31] бивали су све чешћи и обимнији.[32] Под претњом ликвидације, Роми су сведочили већини њих, обављајући гнусне задатке које нацисти нису хтели да преузму на себе.[33] Честе су биле ромске побуне и покушаји убеђивања нациста да их ослободе џелатских дужности, али сви они би били брзо угушени. Када би видели да Роми сажаљевају невине жртве нацисти су им говорили, као што је истакнуто у ИАП, 149, „Списи Полицијске префектуре за Банат“ од 26. 3. 1943, „Шта жалите те ударце; вуци те стрвине, покри ту курву“.[34] Нису биле ретке ни прилике у којима би Роми препознали своје сународнике.[35] Први пут се ово догодило већ током почетних дана рада Стратишта, 27. и 30. октобра, када је на њему стрељано око 600 људи.[36] Иако су их нацисти уверавали да су жртве искључиво шумци,[37] захваљујући жутим тракама са натписима Cigeuner, нису успели да остану убедљиви и Роми су схватили да нико од њих није безбедан док год траје нацистичка владавина. Неповерење није постојало само на ромској, већ и на нацистичкој страни. Након стрељања, када би се већински део извршиоца гнусних недела враћао са места злочина, а Роми остајали да закопају жртве и затрпају раке, са њима би остајао и мали одред војника, најчешће од 20-ак људи под вођством неког нижег официра и надгледали би начин на који се посао обавља.[38] Познато је да је на територији Панчева и околине током рата настрадао значајан број Рома. Најчешће су потицали из града и околине и били су мучени и убијани у виду одмазде за убиства нацистичких војника приликом партизанских акција, али су често страдали и због односа са фолксдојчерима пре почетка рата. Дешавало се и да се нацистички војници међусобно заваде, што је некада имало и смртни исход за појединце. Тако је било и априла 1941. године током прославе Хитлеровог рођендана. Како би то заташкале панчевачке власти су измислиле причу о четничком нападу, због кога је било стрељано и обешено неколико стотина људи, а међу њима и Роми.[39] Неки од њих били су довођени на своје последње почивалиште са Сајмишта и из других

28 Послератна сведочења говоре о томе да су се поједине жртве, нарочито оне идеолошке, држале јуначки, што је веома љутило припаднике стрељачког вода.

29 Ове сцене нису биле кратког века јер бројна послератна сведочења говоре о неумећу руковања ватреним оружјем од стране припадника стрељачких водова. Због овога су многе жртве остајале полуживе. У већини оваквих случајева присутни официр би их докрајчио, али забележени су и случајеви када би људи били закопани живи.

30 Ивана Б. Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата* (Панчево: Историјски Архив у Панчеву, 2011) 88–91.

31 Већина нацистичких војника била је хладна током спровођења злочина, али неколицина сведочења говори о томе да је било и оних које су касније прогониле ужасне сцене чији су креатори били.

32 Број жртава био је толики да Роми нису стизали да их све убаце у раке и покопају на време.

33 Многа послератна сведочења говоре о томе да су Роми били приморани да певају док би пратили поворке камиона натоварених жртвама. Ако би се десило да престану нацисти су им утеривали страх ватреним оружјем.

34 ИАП, 149, Списи Полицијске префектуре за Банат од 26. 3. 1943.

35 Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, 95.

36 Рајко Ђурић и Антун Милетић, *Историја холокауста Рома* (Београд: Политика АД, 2008) 139.

37 Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, 95.

38 ИАП, 149, Списи Полицијске префектуре за Банат од 26. 3. 1943.

39 Бесмисао ове лажи лежи и у томе што доступни извори сведоче о томе да је на тлу Панчева деловао искључиво партизански покрет.

концентрационих логора.[40] Како су ратне године пролазиле чести су били случајеви у којима би Роми служили као таоци, и након што би обавили задати посао, били убијани. За нацисте је стрељање Рома био тежи посао него стрељање Јевреја и у бројним сведочењима нацистичких војника наводи се да су Јевреји мирни док чекају своју судбину, док Роми плачу, вриште, чак и скачу у ровове пре извршења пуцњева.[41]

Нацистички прогони и злочини спровођени су, као што је већ напоменуто, од самог почетка окупације, те је 1941. година, прва ратна година у Југославији, њима обиловала. Један од већих ратних злочина који се догодио на територији данашњег Јужно-банатског округа, јесте онај из Алибунара током априла 1941. године.[42] Злочиначка акција била је скоро потпуно усмерена према Ромима.[43] Нацисти су убилачки поход започели упадом у насеље, које су желели да очисте од Рома. Упадали су у ромске куће и стрељали су невине људе без објашњења. Касније су кренули у потеру и за српским и румунским живљем. На крају је сазван „преки суд" који је законски одобрио злочин, и допустио спровођење још неколико сличних у наредном периоду. Када се говори о страдалим Ромима, већина њих су били мушкарци, а разлог због ког су убијени је била етничка припадност. Треба напоменути, да су нацисти веома једноставно могли да пронађу алибунарске Роме, јер су они имали карактеристична имена и презимена, и живели су у посебним подручјима насеља.[44]

Када се говори о страдању било ког становништва за време рата, већином се мисли на физичко страдање, то јест на број рањених и убијених људи. Међутим, не треба да се занемари и ментално страдање, које трпи становништво које сведочи злочинима и разарањима, а чији се ожиљци носе целог живота. У Другом светском рату, многи су трпели овај вид страдања, укључујући и Роме. Банатски Роми били су сведоци бројних злочина, од којих се већина одвијала на почетку рата, док су се у каснијим годинама јављали у мање, због слабљења нацистичке машинерије. Један од већих злочина на територији Баната, којем су сведочили Роми, било је стрељање у Белој Цркви 1943. године.[45] До њега је дошло, јер су партизани крајем фебруара убили једног од локалних чланова Хитлер југенда. У виду одмазде, одлучено је да се стреља 50 затвореника из Петровградског логора.[46] Како би се закопала тела убијених жртава, биле су потребне раке, а њихово копање је за нацисте представљало гнусан задатак, те су прикупљени белоцрквански Роми како би га обавили. Наредних неколико дана Роми су присуствовали гнусним сценама и у њима учествовали, јер су морали да бацају тела жртава у раке.

Живот и свакодневица Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата

Прва одредба донета против банатских Рома била је „Кружни допис отсека безбедности за сва

40 На самом почетку рата Роми нису били масовно спровођени у концентрационе логоре. Хајнрих Химлер, вођа СС-а и један од архитеката Холокауста, у децембру 1942. године издао је наредбу којом је одређено да на територијама које се налазе у саставу или под окупацијом Рајха треба започети са систематским истребљењем ромске популације путем њеног одвођења у концентрационе логоре.

41 Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, 40.

42 Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*,86.

43 Не постоје подаци о тачном броју ромских жртава.

44 Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*,156.

45 ИАП, 149, Стрељање у Белој Цркви од 25. 2. 1943.

46 Званично је био отворен у данашњем Зрењанину, у јуну 1942. године. Већина затвореника у њему чинили су припадници Народноослободилачког покрета, као и његови симпатизери. Пратила га је озлоглашена репутација, пре свега веома насилан однос стражара према заточеницима. При крају рата био је расформисан.

среска надлештва и полицијске префектуре у Банату".[47] Била је карактеристична по много чему, али оно што је најинтересантније, јесте то што је ромско становништво поделила у односу на начин становања.[48] Прву групу чинили су стално насељени Роми. Положај им је био тежак, морали су да поштују бројна правила и да обављају тешке задатке, али пошто је њихово вођење живота у очима нациста изгледало донекле цивилизовано, и није их реметило, већ су им Роми често и користили као радна снага, те су одлучили да акценат не мора да буде на њиховом истребљењу. Другу групу чинили су Роми номади. Ромска популација је вековима била изопштена из друштва, те се како би преживела често селила у различите крајеве, у којима би остајала онолико дуго колико је то било могуће. Због овога се међу њима развило номадство. На опстанак номадства међу Ромима утицале су и делатности којима су се бавили, пре свега занатсво и забављачки послови. Иако је за њих представљало олакшицу и уобичајену појаву, за већину других народа номадство је изгубило смисао. Управо због овога, нацистичка слика о Ромима, која је била лоша, погоршана је, јер је номадство за њих представљало непросвећеност и назадност, те су Роми који су овако живели најчешће били они чији су животи одузимани.[49]

Банат је током прве половине двадесетог века, а самим тим и током Другог светског рата, представљао територију на којој је живео значајан број Рома. Међутим, не постоје извори који показују на ком подручју су били мање, а на ком више концентрисани и да ли су на тим просторима живели одвојено од осталог становништва.[50] Познато је да је територију града Панчева насељавао одређени број Рома, што се може закључити из тога што су у октобру 1941. године од стране власти, одведени као копачи рака на Стратиште.[51] Подаци који говоре о великом злочину који се одиграо у Алибунару исте године, показују да је велики број убијених из насеља припадао ромској популацији.[52] Може се претпоставити и да су Роми чинили значајан удео у становништву Беле Цркве, у којој су фебруара 1943. године, присуствовали великом стрељању.[53] Када су у питању Роми који су настањивали мања, сеоска насеља, не постоје валидни подаци на основу којих се може извести закључак. Након сумирања свега, може се рећи да су банатски Роми били распрострањени и у урбаним и у руралним подручјима, а да су њихове куће најчешће биле концентрисане у забаченијим деловима насеља.

Социјални положај представља друштвени статус појединца, који он стиче захваљујући свом пореклу, образовању и економској моћи. У предратним годинама социјални положај банатских Рома није био на најбољем нивоу, а рат је довео до његовог погоршања.[54] Главни фактор утицаја на статус ромске популације у друштву биле су бројне одредбе донете против ње од стране нацистичке власти,[55] које су продубљивале већ постојећи јаз између ње и неромског становништва, али и које

47 ИАП, 149, Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату од 16. 6. 1941.

48 Више о поменутој одредби говорено је у поглављу *Страдање Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата*.

49 Ђурић и Милетић, *Историја холокауста Рома*, 143.

50 Ово је последица тога што су на многим пописима становништва одржаним на територији бивше Југославије, нарочито на онима из међуратног периода, Роми били сврстани под остало становништво заједно са још неким мањим етничким групама.

51 Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*,95.

52 Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*,86.

53 ИАП, 149, Стрељање у Белој Цркви од 25. 2. 1943.

54 Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији*, 121.

55 ИАП, 149, Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату од 16. 6. 1941.

су, што је можда још горе, утицале на стварање јаза између Рома и дела становништва који је током прошлости гајио солидан однос са њима. Једна од најважнијих, која сведочи не само о свакодневном положају Рома, већ и о страдањима која су проживели, јесте одредба донета 9. децембра 1941. године. Ова одредба говори о исплати новца дотичном господину Ђоки Михајлову, који је испоручивао храну ромским заточеницима у логору у Петровграду.[56] Овај документ указује на то да Роме од погрома није успело да поштеди ни то што су били послушни и што су прихватали послове које су им нацисти наметали. Такође, уочава се да значајан део неромског становништва није хтео да има контакт са њима, те су онима који су на то пристајали, морале да буду дате награде. Битан утицај на социјални положај било ког појединца игра економски положај дотичног. Када се говори о економском положају Рома током ратних година, може се закључити да је био негативан у свим погледима. Запошљавање је било тешко, а када је до њега долазило, обухватало је обављање гнусних послова, који најчешће нису били плаћени.

Жене и деца су одувек чинила значајан удео у ромској популацији. Када говоримо о панчевачком крају, током рата, подаци о њима скоро да и не постоје. Познато је да се нацисти нису либили од стрељања јеврејских и жена и деце и да су и они често одвођени у логоре,[57] те се може претпоставити да је ово важило и када су у питању били Роми, јер су били изједначени у свему.[58] Ромкиње су често, попут особа са сметњама у развоју, биле стерилизоване,[59] како се не би рађала неаријевска деца.[60] У великом броју је било заступљено и силовање ромских девојака.[61] Када се говори о најмлађима, зна се да законски нису смели да похађају школу, што је довело до смањења образовања, којег је и пре рата било у малом броју.[62] Када се све сумира, може се извести закључак да су ромске жене и деца били маргинализованији од мушкараца, да нису имали апсолутно никаква права, и да због тога евиденције о њима и њиховом страдању нису ни биле вођене.

Током писања рада желели смо да сазнамо како је живела једна просечна ромска породица, и у томе смо делемично успели. Породице су биле велике, бројале су доста деце. Економско стање им је било лоше, нису имали могућност да приуште потребну одећу, обућу, али пре свега храну. Стамбени објекти у којима су живели нису имали довољно простора за све укућане. Родитељи су морали да одлазе на рад, било на сеоским поседима, било на задатке задате од стране власти, те би деца остајала сама. Деца, која су пре рата школу најчешће похађала само до четвртог разреда, сада у њу нису одлазила. Константно је био присутан страх, нарочито међу најмлађима, које су породице, ради безбедности, често скривале.[63]

56 ИАП, 149, Списи Полицијске префектуре за Банат од 9. 12. 1941.

57 Исто важи и за српске жену и децу, као и оне са окупираних територија Совјетског Савеза. Сличну судбину доживљавале су и чланице различитих покрета отпора.

58 ИАП, 149, Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату од 16. 6. 1941.

59 National Geographic, „Apokalipsa: Drugi svetski rat", *National Geographic*, https://www.natgeotv.com/rs/emisije/natgeo/apokalipsa-drugi-svetski-rat (25. 12. 2025.)

60 Нажалост, овај тренд није био заступљен само међу нацистима, већ је био коришћен и по окончању рата, највише на територији некадашње Чехословачке.

61 Ауторизовани текст интервјуа са госпођом Даницом Јовановић, активисткињом Удружења Рома „Даница" из Панчева, у поседу аутора, Панчево 11. 1. 2024.

62 Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, 109.

63 Ауторизовани текст интервјуа са госпођом Даницом Јовановић, активисткињом Удружења Рома „Даница" из Панчева, у поседу ауторке,Панчево 11. 1. 2024.

Сећања на страдања и живот Рома у панчевачком крају за време Другог светског рата

Једна од обично првих одлука свих власти и режима који су из ратова излазили као победници, тицала се градње споменика посвећеним ратним жртвама. Тако је било и у Југославији. Споменици су ницали на територији целе државе, те тако и у панчевачком крају. Њихов број је данас позамашан, а сваки са собом носи посебну причу. Међутим, један споменик се нарочито истиче. Реч је о меморијалном комплексу „Стратиште". Споменик је рад групе архитеката из Београда, а свечано је откривен 1981. године.[64] Посвећен је жртвама које су своје животе изгубиле на Стратишту, у близини панчевачког села Јабуке. Оно по чему се разликује од већине споменика сличне намене, јесте што је поред српских и јеврејских, посвећен и ромским жртвама. Најбољи доказ за то јесте плоча која се налази на почетку комплекса, а на којој се поред крста и Давидове звезде, налази и ромски симбол, Чакра. Ово је било неуобичајено, не само за послератну Југославију, већ за читаву Европу, у којој су након рата ромске жртве биле занемарене. Споменик је због тога добио још већи значај, и створио је наду да је толеранција могућа.

Када се говори о очувању сећања на прошлост, неизоставни су дани сећања. Њихова примарна улога јесте подсећање на догађаје и процесе који су битно утицали на људско друштво. Након окончања Другог светског рата, у целом свету започело се са обележавањем различитих дана сећања. Тако је установљен и Дан сећања на Роме страдале у Другом светском рату. Прославља се сваке године, 16. децембра, из разлога што је тог дана, 1942. године, Хајнрих Химлер издао наређење о ликвидацији преосталих Рома који су се налазили на територији Трећег Рајха, што је представљало коначно решење њиховог питања.[65] Овај дан се свечано обележава у Србији, те тако и у Панчеву, у коме је уобичајено полагање венаца на меморијалном комплексу „Стратиште"[66]. У церемонији на Стратишту учествују припадници локалне самоуправе, као и дипломатски кор. Можда и најважније учеснике представљају представници Националног савета ромске националне мањине, званичног ромског удружења у Србији. У одавању почасти настрадалим Ромима учествују и припадници војске. Као што је напоменуто, приликом свечаности се полажу венци, а организује се и уметнички програм.

Једно од најчешћих поља истраживања у историјској науци, јесу ратови, а Други светски рат међу њима заузима посебно место. Међутим, иако је број публикација о њему позамашан, један део ратне историје је остао недовољно истражен, а у њега спада и страдање и живот Рома. Током писања овог научно-истраживачког рада, уверили смо се у то. Када се говори о српској библиографији, најчешће се сусрећемо са само три књиге. У питању су „Самударипен Рома у Независној Држави Хрватској" Драгољуба Ацковића,[67] „Страдање Рома у Србији за време Холокауста" Милована Писарија и „Историја Холокауста Рома" Рајка Ђурића, иначе ромског

64 Ж. М, „Споменик стрељанима на Стратишту", *Панчевац*, 5. 4. 1980, 2.

65 Roma World, „16. Decembar Međunarodni Dan Sećanja Na Rome Žrtve Drugog Svetskog Rata", Roma World, 56 ИАП, 149, Списи Полицијске префектуре за Банат од 9. 12. 1941.

66 Град Панчево, „Обележен Међународни дан сећања на Роме страдале у Другом светском рату; Град Панчево, http://www.pancevo.rs/vesti/obelezen-medjunarodni-dan-secanja-na-rome-stradale-u-drugom-svetskom-ratu-6/?0=lat (30. 12. 2023)

67 Владимир Сударь, „За усташе убијање Рома није било ништа-још једно поглавље у мрачној историји Јасеновца", 10. 8. 2023, Sputnik Србија, https://sputnikportal.rs/20230809/za-ustase-ubijanje-roma-nije-bilo-nista--jos-jedno-poglavlje-u-mracnoj-istoriji-jasenovca-1159694019.html (30. 12. 2025.)

аутора, о коме ће више бити речено у наредном пасусу.[68] Када су у питању новински чланци, већина се фокусира на садашњи положај Рома, што је из једног угла добро, јер утиче на благо побољшање њихове свакодневице, али из другог угла није, јер занемарује њихову прошлост. Када говоре о Ромима током ратних година, новински чланци се већином фокусирају на начин којим је обележен Дан сећања. Овим начином рада воде се и Панчевац и Радио телевизија Панчево, локални медији, који се најчешће баве социјалним и здравственим положајем Рома, као и обележавањем Дана сећања на Стратишту.[69] Што се тиче већих и значајнијих истраживања, истичу се она спроведена од стране Центра за примењену историју[70] и Regional Cooperation Council-a.[71] Такође, може се поменути и „Библиографија радова о страдању Рома у Другом светском рату на територији претходне Југославије“ чији је аутор Драган Милошевић.[72]

Књижевност често игра веома важну улогу у осветљавању историје, те тако значајно утиче и на очување сећања на ратне жртве. У српској, као и у светској књижевности, није написано много дела чији су јунаци Роми, или која су њима посвећена. Током писања овог рада, сусрели смо се са једним од изузетака. Реч је о „Гаравом сокаку“ Мирослава Антића. Чувени песник, који је један део живота провео у Панчеву, посветио је своју збирку песама некадашњем другу из разреда, Милету Петровићу. Миле је био ромске националности и убијен је од стране нациста 1942. године, а сахрањен је у масовној гробници у близини панчевачког села Јабуке.[73] Дело се састоји од неколико песама, од којих многе спомињу Роме и њихов живот, а једна чак и носи наслов по Милету Петровићу. Значајно је навести да постоји ромска књижевност, али да она није довољно развијена и не придодаје јој се велики значај. Када се о њој говори, најчешће су у питању преводилачка делатност и белетристика, док сами Роми нису превише писали о својој прошлости. Изузеци су Веијо Балтзар, аутор који је написао роман У рату и љубави који говори о животу Рома током Другог светског рата и проф. др Рајко Ђурић, један од најзначајнијих бораца за права Рома, некадашњи посланик Народне скупштине Србије и председник Међународне организације Рома, који је написао бројна дела, међу којим се истиче Историја Холокауста Рома.[74] Поред поменутог аутора значајни су и Матео Максимоф и Валдемар Калинин, који су превели Библију на ромски језик, као и Мухарем Сербезовски, који је на ромски језик превео Куран.[75] Треба истаћи и Јована Николића, ромског писца из Србије, познатог по новелама.[76]

Када се говори о сећањима на страдале Роме, важно је осврнути се и на њихов данашњи положај, који није лак. Иако се о Ромима више говори, и то не само у негативном и подругљивом контексту,

68 Слободан Кљакић, „Историја Холокауста Рома“, 9. 6. 2008, Политика, https://www.politika.rs/scc/clanak/44966/Istorija-holokausta-Roma (30. 12. 2025.)

69 Панчевац, „ČUČKOVIĆ POLOŽIO VENAC U JABUCI Obeležen Međunarodni dan sećanja na stradale Rome u 2. svetskom rat”, *Панчевац* https://pancevac-online.rs/303885/cuckovic-polozio-venac-u-jabuci-obelezen-medjunarodni-dan-secanja-na-stradale-rome-u-2-svetskom-ratu/ (30. 12. 2025.)

70 Centar za primenjenu istoriju, „O nama”, *CPI*, “https://www.cpi.rs/ (30. 12. 2025.)

71 Regional Cooperation Council, „Who We Are”, *Regional Cooperation Council*, https://www.rcc.int/ (30. 12. 2025.)

72 Драган Милошевић, *Библиографија радова о страдању Рома у Другом светском рату на територији претходне Југославије*, (Београд: Музеј жртава геноцида Београд, 2020) 5–13, https://www.2.muzejgenocida.rs/images/2020-izdanja/ (приступљено: 30. 12. 2025.)

73 Мирослав Антић, Гарави сокак (Бездан: Југоарт, Загреб и Војводина, 1989) 13–17.

74 Forum Roma Srbije, „Preminuo prof. dr Rajko Đurić”, F*orum Roma Srbije*,https://www.frs.org.rs/preminuo-prof-dr-rajko-duric/ (5. 1. 2026.)

75 Милена Тасић, „Ромска књижевност-између усменог приповедања и записивања“, 1. 11. 2018, *Media Reform*, https://mediareform.rs/romska-knjizevnost-izmedju-usmenog-pripovedanja-i-zapisivanja/ (5. 1. 2026.)

76 Музеј поезије, „Јован Николић“, *Музеј поезије* https://www.muzejpoezije.rs/sr/author/jovan-nikolic/(5. 1. 2026.)

њихова маргинализација је још увек веома заступљена. Ромска популација има тежак приступ образовању, чак 82% не поседује никакво или евентуално само основно образовање.[77] Значајан проценат ромске деце се у школама сусреће са дискриминацијом, док се многи одрасли са њом сусрећу на послу. Када се говори о социјалном положају, довољно је рећи да је свест о хигијени веома лоша, и да многе породице немају ни приступ води. Запошљавање је веома тешко, како због присутних стереотипа, тако због поменутог мањка образовања. Ипак, најтежи положај има женска популација Рома. Ромске девојчице често школу похађају у мањој мери од дечака, и удају се веома рано, често и за мушкарце много старије од себе. Ромкиње често трпе насиље, које не пријављују, јер су могућности за успостављање пристојног живота, без везаности за особе супротног пола за њих веома тешке. Важну улогу у побољшању ромског положаја имају ромска удружења. Најпризнатија у Србији јесте Национални савет ромске националне мањине. Ово удружење има огранак и у Панчеву, који је одскоро покренуо мало већу активност, пре свега пружајући помоћ ромским ученицима. Када говоримо у Панчеву, у њему постоји и удружење под називом Удружење Рома „Даница“,[78] са чијом смо активискињом, госпођом Даницом Јовановић, имали прилике да разговарамо током једног претходног истраживања.

Једна од мисли која је константно боравила у нама током истраживања, тицала се свести које неромско становништво има према страдањима Рома за време рата. Највећу помоћ у проналаску одговора за њу, донела је анкета коју смо спровели пре почетка истраживачког процеса. На основу ње, дошло се до следећих закључака. Неромско становништво је веома слабо упућено у ратно страдање Рома. У великом броју случаја, испитаницима није било познато то да су Роми сматрани неаријевцима, као и да су били одвођени у логоре. Чест је био и подсмешљив тон према ромском становништву, који је ишао до тога да се нацисти шаљиво правдају због прогона ове етничке групе. Резултати са којима смо се сусрели, указују на то да у савременом друштву мањка емпатије према Ромима, као и да се о њиховој прошлости недовољно говори и пише у стручним круговима.[79]

Током писања овог рада постојало је питање које нас је веома заинтересовало. Оно је гласило: „Каква је свест панчевачких Рома о њиховим прецима и њиховом ратном животу?“ Након истраживања дошли смо до следећих закључака. Свест о прошлости код Рома постоји, али се на њеном јачању треба радити. Постоје појединци који су преживели ратне страхоте, али до њих се не може доћи јер су изоловани, поједини не поседују ни један вид личних докумената. Многе ромске породице обележене су трагедијама којима су њихови преци били изложени. Важно је навести да велики део ромске популације сматра да су њихови преци урадили доста тога за њих, али и за земљу, а да за то нису довољно награђени.[80]

Закључак

Панчевачки крај био је и још увек је простор на којем је настањен значајан број Рома. Све до почетка Другог светског рата, они су живели у миру са осталим народима, али су трпели велику

77 Rominfomedia, „Kakav je položaj Roma u Srbiji?”, *Rominfomedia*, https://rominfomedia.rs/2023/05/25/kakav-je-polozaj-roma-u-srbiji/ (12. 1. 2026.)

78 Neprofitne.rs, „Udruženje Roma “Danica” Pančevo”, *Neprofitne.rs* https://neprofitne.rs/organisation-info?org=2346 (12. 1. 2026.)

79 Пасус је писан на основу анкете спроведене на почетку истраживања, те зато нема цитиране литературе и извора.

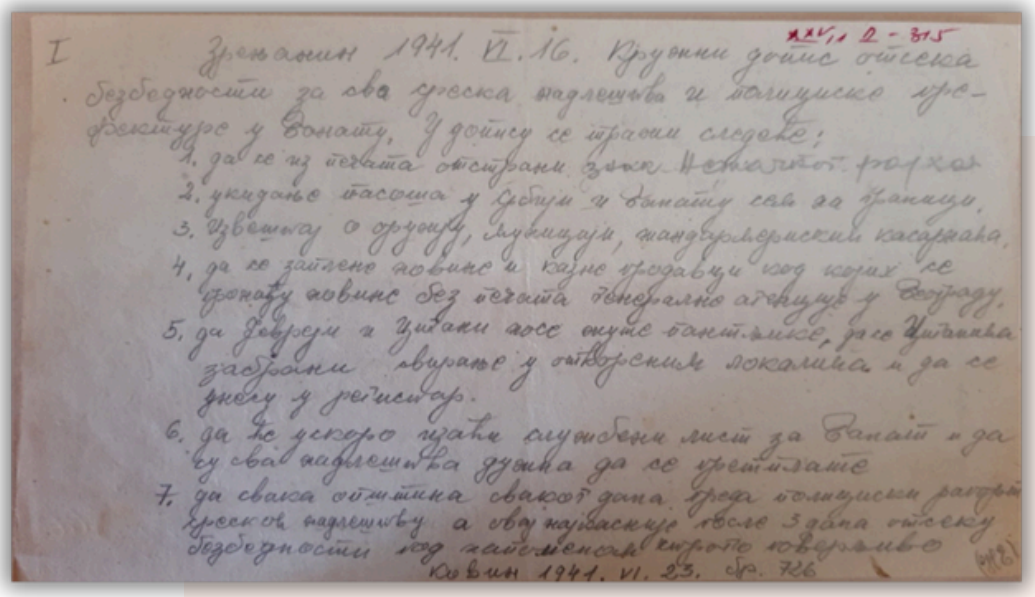
80 Ауторизовани текст интервјуа са госпођом Даницом Јовановић, активисткињом Удружења Рома „Даница“ из Панчева, у поседу ауторке, Панчево 11. 1. 2024.

стопу маргинализације. Она се интензивирала настанком идеологије југословенства. Почетак рата из корена је променио живот ромске популације. Роми су привукли пажњу нацистичких власти још пре самог рата, те су 1935. „Нирнбершки закони“ допуњени декретом који их је изједначио са Јеврејима. Ово је била само најава зле судбине која ће их задесити у будућности. Убрзо након окупације, током маја 1941. године, донета је прва одредба против њих, која је спроведена у Банату јуна исте године, и која је потврдила оно што су поменути закони зачели. Убрзо су почела и прва ромска страдања. Панчевачки Роми највише су страдали на Стратишту, злогласном месту у близини оближњег села Јабуке, на коме ће током рата животе изгубити око 10.000 људи. На самом почетку окупације, одиграла се и рација у Алибунару, која је за циљ имала истребљење ромске популације насеља. Важно је навести да Роми нису страдали само физички, већ и психички. Место великог менталног страдања ромске популације било је поменуто Стратиште, као и Бела Црква. Упркос тешком положају који су заузимали, Роми су поседовали свакодневни живот, али је он био значајно измењен. Против њих су доношене бројне одребе, сви су на њих подозриво гледали, чак су били подељени у односу на начин становања. Након окончања рата, жртве које су Роми поднели су скоро у потпуности заборављене, чак и међу њима самима. Упркос томе на територији панчевачког краја, на месту некадашњег Стратишта, налази се споменик, који је посвећен њиховом страдању. Положај Рома је и данас тежак, а напредак није превише видљив. Роми су одбачени и занемарени. Овоме се мора стати на пут, а једини начин за то је спремност на емпатију и отвореност за различитост, које још увек мањкају у савременом друштву, а нарочито међу младима. Истраживање које смо спровели приликом писања овог рада било је опсежно и дало је одговоре на већину постављених питања. Упркос томе, остало је неколико нерасветљених чињеница. Међу њима се истиче немогућност реконструкције броја ромских ратних жртава у панчевачком крају, до које је дошло због мањка података о националној припадности жртава злочина. Такође, није било могуће успоставити контакт са припадницима старијих генерација ромских породица, и са особама које су преживеле сам рат, пре свега због бојазности, али и због велике незаинтересованости, како појединаца, тако и бројних удружења, за сарадњу.

ПРИЛОЗИ

Нирнбершки закони, 1935. године

I Зрењанин 1941. VI. 16. Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске управе у Банату, у допису се траже следеће:
1. да се из штампе одстрани језик Независне Државе Хрватске
2. укидање пасоша у Србији и Банату сем за границу,
3. Извештај о оружју, муницији, жандармеријским касарнама,
4. да се затворене јавне и јавне продаје код којих се добија јавно без штампе генерално обустављају у Београду,
5. да Јевреји и Цигани осим оних Банатских, који су Цигани забрани кретање у отворским локалима и да се унесу у регистар.
6. да се што скорије пошаљу службени листи за Банат и да су сва надлештва дужна да се претплате
7. да свака општина сваког дана преда полицијској управи среског надлештва а ова најкасније после 3 дана отсеку безбедности под најстрожом строгом одговорношћу
Ковин 1941. VI. 23. Бр. 726

Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату, ИАП, Ф. 149

Роми код Загреба 1941. године

Посвета страдалим Србима, Јеврејима и Ромима на меморијалном комплексу „Стратиште“ код Панчева

Национални савет ромске националне мањине Републике Србије

Преглед архивске грађе и литературе у Историјском архиву у Панчеву

Анкета спроведена током писања истраживачког рада

ИЗВОРИ

Архивска грађа

1. Историјски архив у Панчеву: Фонд 149. Градско поглаварство – Панчево (Stadtverwaltung – Pantshowa) 1941–1944.

Усмени извори

1. Ауторизовани текст интервјуа са госпођом Даницом Јовановић, у поседу ауторке, Панчево 11. 1.2024.

Штампа

1. Панчевац, 1980.

Електронски извори

1. Raymond Wills „Roma and Gypsy slavery“ 24. 2. 2017, *Travellers times*, https://www.travellerstimes.org.uk/features/feature-roma-and-gypsy-slavery (21. 12. 2025.)
2. Savet Evrope, „Projekat za obrazovanje romske dece u Evropi”, *Savet Evrope*, https://rm.coe.int/austrougarsko-carstvo-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b19f3 (11. 12. 2025,)
3. Мирјана Сретеновић, „Страдање Рома у Првом светском рату“, 28. 1. 2018, *Политика*, https://www.politika.rs/scc/clanak/397309/Stradanje-Roma-u-Prvom-svetskom-ratu (15. 11. 2025.)
4. Savet Evrope, „Projekat za obrazovanje romske dece u Evropi”, *Savet Evrop*e, https://rm.coe.int/holokaust-informativna-brosura-o-istoriji-roma/16808b1ab6 (15. 11. 2025.)
5. National Geographic, „Apokalipsa: Drugi svetski rat”, *National Geographic*, https://www.natgeotv.com/rs/emisije/natgeo/apokalipsa-drugi-svetski-rat (25. 12. 2025.)
6. Roma World, „16. Decembar Međunarodni Dan Sećanja Na Rome Žrtve Drugog Svetskog Rata”, *Roma World*, https://romaworld.rs/16-decembar-medjunarodni-dan-secanja-na-rome-zrtve-drugog-svetskog-rata-2/#pll_switcher (30. 12. 2023)
7. Град Панчево, „Обележен Међународни дан сећања на Роме страдале у Другом светском рату; *Град Панчево*, http://www.pancevo.rs/vesti/obelezen-medjunarodni-dan-secanja-na-rome-stradale-u-drugom-svetskom-ratu-6/?0=lat (30. 12. 2023)
8. Владимир Сударˌ „За усташе убијање Рома није било ништа-још једно поглавље у мрачној историји Јасеновца“, 10. 8. 2023, *Sputnik Србија*, https://sputnikportal.rs/20230809/za-ustase-ubijanje-roma-nije-bilo-nista--jos-jedno-poglavlje-u-mracnoj-istoriji-jasenovca-1159694019.html (30. 12. 2025.)
9. Слободан Кљакић, „Историја Холокауста Рома“, 9. 6. 2008, *Политика*, https://www.politika.rs/scc/clanak/44966/Istorija-holokausta-Roma (30. 12. 2025.)
10. Панчевац, „ČUČKOVIĆ POLOŽIO VENAC U JABUCI Obeležen Međunarodni dan sećanja na stradale Rome u 2. svetskom rat”, *Панчевац* https://pancevac-online.rs/303885/cuckovic-polozio-venac-u-jabuci-obelezen-medjunarodni-dan-secanja-na-stradale-rome-u-2-svetskom-ratu/ (30. 12. 2025.)

11. Centar za primenjenu istoriju, „O nama", *CPI*, "https://www.cpi.rs/ (30. 12. 2025.)
12. Regional Cooperation Council, „Who We Are", *Regional Cooperation Council*, https://www.rcc.int/(30. 12. 2025.)
13. Forum Roma Srbije, „Preminuo prof. dr Rajko Đurić", *Forum Roma* Srbije,https://www.frs.org.rs/preminuo-prof-dr-rajko-duric/ (5. 1. 2026.)
14. Милена Тасић, „Ромска књижевност-између усменог приповедања и записивања", 1. 11. 2018, *Media Reform*, https://mediareform.rs/romska-knjizevnost-izmedju-usmenog-pripovedanja-i-zapisivanja/ (5. 1. 2026.)
15. Музеј поезије, „Јован Николић", *Музеј поезије* https://www.muzejpoezije.rs/sr/author/jovan-nikolic/(5. 1. 2026.)
16. Rominfomedia, „Kakav je položaj Roma u Srbiji?", *Rominfomedia*, https://rominfomedia.rs/2023/05/25/kakav-je-polozaj-roma-u-srbiji/ (12. 1. 2026.)
17. Neprofitne.rs, „Udruženje Roma "Danica" Pančevo", *Neprofitne.rs* https://neprofitne.rs/organisation-info?org=2346 (12. 1. 2026.)
18. World Jewish Congress, „Шта су били Нирнбершки закони?", *World Jewish Congress*, https://aboutholocaust.org/sr/facts/shta-su-bili-nirnbershki-zakoni (12. 1. 2026.)
19. Telegraf, „Kako su Romi u Nišu nadmudrili naciste: Prešli u islam, pa javili za grobove Srbima i Jevrejima, *Telegraf*, https://www.telegraf.rs/vesti/srbija/3220925 (12. 1. 2026.)

ЛИТЕРАТУРА

1. Мирослав Антић, *Гаравi сокак* (Бездан: Југоарт, Загреб и Војводина, 1989).
2. Наташа Симеуновић Бајић, *Медијска слика Рома у Србији-дискурзивна анализа новинских текстова (2001-2007)*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014).
3. Душан Богданов-Сенко, *Антифашистички покрет у јужном Банату 1941–1944* (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2005).
4. Danijel Vojak „*Good soldiers and even heroes: or From the history of the Roma in Croatia and Slavonia during the First World War*", Romani studies, no. 30 (2020.), 3.
5. Татомир Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији* (Врање: Нова Југославија, 1983).
6. Рајко Ђурић и Антун Милетић, *Историја холокауста Рома*, (Београд: Политика АД, 2008).
7. Драган Милошевић, *Библиографија радова о страдању Рома у Другом светском рату на територији претходне Југославије*, (Београд: Музеј жртава геноцида Београд, 2020), https://www.2.muzejgenocida.rs/images/2020-izdanja/ (приступљено: 30. 12. 2025.)
8. Светлана Радовановић и Александар Кнежевић, *Роми у Србији* (Београд: Републички завод за статистику, 2011).
9. Ивана Б. Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата* (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2011).

ЗАХВАЛНОСТ

Захваљујем се својој менторки Валентини Гвозденовић на свим саветима и подршци. Хвала пуно свим радницима Историјског архива и Градске библиотеке Панчево, на свој помоћи коју су ми пружили приликом истраживања. Захваљујем се и госпођи Даници Јовановић, из Удружења Рома „Даница“ из Панчева на свим одговорима на моја питања и на свој помоћи коју ми је пружила.

Страдање и расељавање села Велико Набрђе (1941-1963): судбина породица Митровић и Петровић

АУТОР:

Сергеј Хинић, ученик III разреда

Девете гимназије „Михаило Петровић Алас“

МЕНТОР:

Бајо Секулић, професор историје

Девете гимназије „Михаило Петровић Алас“

Апстракт: Рад има за циљ да, на примеру српског села Велико Набрђе и породица Митровић и Петровић које из њега потичу, прикаже утицај ратних и поратних политичких околности на демографску, друштвену и културну трансформацију локалне заједнице. Истраживање је засновано на релевантној научној литератури, архивској грађи, усменим сведочењима и објављеним и необјављеним изворима. Посебна пажња посвећена је периоду Другог светског рата и процесу накнадног нестанка села, али се анализира и шири историјски контекст пре и после ових догађаја. Рад указује на значај микроисторијског приступа у разумевању ширих историјских процеса на простору Славоније у 20. веку.

Кључне речи: Велико Набрђе, Славонија, НДХ, Срби у Хрватској, логори

*Рад је награђен трећом наградом на конкурсу Сусрети с прошлошћу 2025/26. године

Увод

Циљ рада је да допринесе постојећој литератури у којој је проучена прошлост и страдање села Велико Набрђе. Тема страдања и каснијег уништења овог насеља је слабо позната широј јавности и о њој не постоји много текстова и записа, иако представља пример на коме се може ући у дубоку анализу утицаја политичких подела у ратним околностима на живот човека у једном, некада мирном и угледном селу као што је Велико Набрђе. Живи извор, представљен сведочењем Данице Петровић, јесте можда и један од најважнијих начина којима се приступа разумевању конкретних искустава рата и прогона српског становништва, уз колективно сећање потомака и пријатеља оних о којима ће се у раду детаљно говорити.

Мотивација за писање овог рада долази из личне потребе аутора да забележи историјска дешавања која су обликовала различите аспекте живота људи, поготово Срба који и даље живе на територији некадашње Независне Државе Хрватске где је некада постојала јача заједница и веће бројчано стање српског, јеврејског и ромског становништва. Посебна пажња је посвећена судбини села Велико Набрђе, одакле потиче велики део ауторове породице. Он настоји да искористи свој положај некога ко има ретку прилику да буде довољно близак једној слабо познатој теми да би имао потребу да се њоме бави, а да је ипак од ње довољно удаљен, емотивно и временски, како би то могао да чини са објективног и неострашћеног становишта.

Истраживање у овом раду заснива се на комбинацији више методолошких приступа, са циљем што потпунијег сагледавања страдања и расељавања села Велико Набрђе, као и судбине породица Митровић и Петровић. Примењен је пре свега микроисторијски приступ, који омогућава анализу ширих историјских процеса кроз проучавање једне локалне заједнице и конкретних породичних судбина.

У раду је коришћена метода анализе релевантне научне литературе, при чему посебно место заузимају дела која се баве историјом Славоније у 20. веку, као и страдањем становништва на простору Независне Државе Хрватске током Другог светског рата. Овај корпус извора омогућио је постављање ширег историјског оквира у који су смештени догађаји анализирани у раду.

Значајан део истраживања заснива се на анализи примарних извора, међу којима се издвајају архивска грађа и локални записи, попут школске „Споменице“ из Великог Набрђа. Ови извори доприносе реконструкцији друштвених и културних прилика у селу у периоду пре Другог светског рата, као и разумевању промена које су уследиле. Посебно важан сегмент рада чини употреба усмене историје. Сведочење Данице Петровић, као директног учесника и преживелог сведока ратних догађаја, представља кључни извор за реконструкцију искустава становника села током 1942. године. Поред тога, коришћена су и посредна сведочења потомака и чланова породица, која представљају део колективног породичног сећања. Ови извори су критички анализирани и упоређивани са другим доступним подацима, имајући у виду ограничења која су карактеристична за усмену историју, као што су субјективност и временска дистанца. У раду је примењен и приступ упоређивања различитих сведочења и извора, како би се утврдиле подударности и разлике у интерпретацијама појединих догађаја. На тај начин настојало се да се повећа поузданост изведених закључака.

У истраживању је примењен интердисциплинарни приступ, који обједињује историјску, демографску и делимично антрополошку анализу. Оваквим приступом омогућено је не само праћење историјских догађаја, већ и разумевање њиховог утицаја на свакодневни живот, идентитет и колективно сећање становника Великог Набрђа.

Велико Набрђе - српско село у Славонији

Велико Набрђе је било село у Славонији, већински насељено српским становништвом све до 1963. године, када је његово подручје претворено у војни полигон.
Село се налазило на обронцима планина Диља и Крндије, месту плодног тла окруженог шумом. Насеље је на том простору постојало још 1000 до 2000 година п.н.е. по изворима нађеним на том подручју, а први пут се у писаној форми појављује као Naburgia 1442.[1]
Два најважнија догађаја у историји Великог Набрђа, којима се овај рад претежно бави, носила су са собом расељавање и уништење села и његових житеља. Први податак који треба размотрити када се говори о тешкој судбини села у XX веку указује на демографски слом, јасно приказан у књизи "Ишчупани корени Великог Набрђа", аутора Александра С. Јовановића, која је послужила као најважнији део литературе коришћене за потребе овог рада. У њој су дати бројеви становника и домаћинстава по годинама, где се виде два огромна пада. Први велики пад бележи се у периоду 1942–1948. године: број становника се са 1140 у 1942. години смањио на 379 до 1948. године, што представља пад од 66,75%. Други пад је од 1961. када је у Набрђу живело 438 становника, све до 1963. када је село расељено, а број се спустио на вечну нулу (видети прилог 1).[2]
Први пад се очигледно поклапа са периодом Другог светског рата, који је на тим просторима обележен владавином усташког режима Независне Државе Хрватске и одвођењем српског, ромског и јеврејског становништва у логоре. У Великом Набрђу је 1942. године демографска структура указивала на 95,53% српског становништва, које је исте године одведено у логоре Јасеновац и Стару Градишку , о чему је за потребе овог рада сведочила преживела логорашица Даница Петровић (девојачко Митровић) (видети прилог 2), која је 2018. написала и кратку аутобиографију у којој је описано страдање села, његовог становништва и двеју породица - Митровић и Петровић.[3]

Положај села пре Другог светског рата

Учитељи Обће Пучке Школе у Великом Набрђу су од 1882. године водили "Спомениц" (Љетопис), где су писали о дешавањима у селу, држави и свету. Она је веома важан документ који се редовно водио све до 24. јуна 1942.[4] Вођен је на латиници и ћирилици, све док локалне Хрватске власти нису тражиле да се ћирилица забрани приликом анексије Босне и Херцеговине 1908.[5] Према појединим изворима, у том периоду су се појавиле организације и покрети са изразито антисрпском реториком. Тада се устројила и "Хрватска народна легија", за коју је Стјепан Радић навео да је њен циљ убијање и мржња према Србима у Хрватској и Босни, са акцентом на људе комунистичких опредељења.[6] Иако ови подаци нису директно повезани са темом истраживања, аутор их наводи како би указао на појаву антисрпског расположења у делу хрватске политике тог периода. Њено ширење један је од главних проблема који су проузроковали историјска дешавања

1 Александар С Јовановић, *Ишчупани корени Великог Набрђа* (Београд: Иницијативни одбор Велико Набрђе, 2003) 17.
2 Исто, 34.
3 Аутобиографски текст учеснице и сведока догађаја Данице Петровић, у поседу Данице Петровић, 2018.
4 Јовановић, *Ишчупани корени Великог Набрђа*, 38.
5 Исто, 41
6 Василије Ђ Крестић и Мира Радојевић, *Јасеновац* (Београд: Српска академија наука и уметности, 2017) 33.

Тадашњи учитељ школе у Великом Набрђу, Адам Јовановић, забележио је у "Споменици" да се ћирилица поново уводи у прве разреде у местима где је већинско становништво православно, наредбом из фебруара 1910. године. То је један од првих тренутака када се у "Споменици" пише о положају Срба у Хрватској. Набрђане и остале Србе је поред враћања ћириличног писма обрадовала и вест о смени тадашњег бана Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, Левина Рауха. То показује у којој мери су Срби, као национална мањина, пратили политичке догађаје који су утицали на њихов положај. Тако је Адам Јовановић доживео непријатности када му је инспектор прегледао Споменицу, у којој је било много записа о Црној Гори и Србији, а веома мало о цару Фрањи Јосипу. Био је ухапшен и после атентата у Сарајеву 1914. заједно са осталим виђенијим Србима на територији Аустроугарске. У то време је опет забрањена ћирилица, а учитељу је ограничена слобода кретања и окупљања припадника српске националности.[7]

На раст нетрпељивости присутне у хрватско-српским односима у време непосредно по завршетку Великог рата и стварања Краљевине СХС је утицала пропаганда Хрватске сељачке странке, са Стјепаном Радићем на челу, која је ширила идеју о Србима као примитивним и заосталим, а Хрватима као жртвама српске хегемоније.[8] Положај Срба као националне мањине на територији Хрватске био је све нижи, али је кренуо рапидно да опада после атентата у скупштини 1928. године и Радићеве смрти. Њега је убрзо наследио Влатко Мачек, који ће касније дати правни легитимитет Независној Држави Хрватској (даље у тексту НДХ), када паравојна формација Хрватске Сељачке Странке (ХСС) буде преузела контролу над институцијама у држави, као прва наоружана формација усташке власти.[9]

Почетак рата: стварање НДХ и формирање логора

Систему концентрационих логора који представља симбол страдања на простору некадашње Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације (са Сремом), претходи проглашење НДХ 10. априла 1941. године. Она је по уређењу била слична Немачкој због "принципа вође", по коме је била организована без поделе власти. Главни темељи односа усташког режима НДХ и њихових присталица према српском народу најјасније се огледа у доношењу низа правних докумената. То су: "Законски декрет за заштиту народа и државе","Законска одредба о упућивању непоћудних и погибљених особа на присилан боравак у сабирне логоре", "Проведбена наредба", "Одредба о пријеласку с једне вјере на другу".[10]

"Законски декрет за заштиту народа и државе" био је средство којим су усташке власти увеле строге казне за све који су сматрани противницима њиховог режима, те се у одређеним контекстима тумачи као законска регулатива геноцида.[11] "Законском одредбом о упућивању непоћудних и погибљених особа на присилан боравак у сабирне логоре" омогућено је масовно интернирање Срба, Јевреја, Рома и политичких противника у сабирне и радне логоре. "Проведбеном наредбом" су власти регулисале практичну примену наведених закона и омогућиле њихову брзу примену на локалном нивоу, што је убрзало системско уништење неподобних група широм територије НДХ и

7 Јовановић, *Ишчупани корени Великог Набрђа*, 41.

8 Крестић и Радојевић, *Јасеновац*, 35.

Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918-1929* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008) 610.

9 Коста Николић, *Србија у Титовој Југолавији (1941-1980)* (Београд: Завод за уџбенике, 2011), 92.

10 Исто, 91-93.

11 Исто, 93.

забрану ћириличног писма. "Одредба о пријеласку с једне вјере на другу" представљала је правни основ за присилна покрштавања православног становништва. Овом мером усташке власти су настојале да део српског становништва преведу у римокатоличку веру, што је представљало један од елемената политике према Србима у НДХ.[12]

Први логори су формирани у Лици и на острву Паг почетком лета. Након тога је, по уништењу српских села, организован низ логора, где су највећи били Стара Градишка и Јасеновац, који је имао статус "логора смрти" уместо "радног и сабирног логора у коме је смрт била последица лоших услова живота и болести" и имао је "неограничен капацитет". Иако је у НДХ формиран један од најранијих система концентрационих логора за Јевреје и Роме у Европи, обимнији је геноцид на Србима. У раду је посебна пажња посвећена логорима Јасеновцу и Старој Градишки, јер су то два главна логора у којима су интернирани становници Великог Набрђа. Процене броја жртава логора Јасеновац значајно варирају у историографији и предмет су научних расправа, те се тиме рад неће бавити јер је несумњиво да је реч о масовном страдању, без обзира на тачну цифру. По питању капацитета у логору Јасеновац упућен је допис крајем априла 1942. где пише да Јасеновац може примити "неограничен број заточеника".[13] Сведоци догађаја у Јасенвцу су бројни, а њихова сведочења говоре о великом броју злочина и тортуре кроз коју су пролазили. О лошим условима и директним нападима на логораше постоје записи Државне комисије за утврђивање злочина окупатра и њихових помагача, који у великој мери потврђују истинитост аспеката о општем страдању логораша које садрже сведочења дата у остатку овог рада.[14]

Две породице у Другом светском рату

Велики број чланова породица је страдао у логорима и рату, а то су Митровићи, којих је страдало 34 и 16 Петровића.[15] Стога, јасно је да постоје многе приче које би се могле испричати о њиховом страдању, али ће се аутор овај пут бавити само оним догађајима који су поткрепљени најрелевантнијим доступним изворима. Они су најчешће усмени, попут предања Зоре Воук (ћерка Војина и Милосаве, ауторова бака), које заједно са записима др Момчила Митровића (Зориног брата) представља најверодостојнији и најбогатији извор за тумачење и прикупљање података о члановима породица, који су пред њима сведочили о догађајима битним за схватање ратних акција и тежњи на овом простору. Најрелевантнији извор, чије се сведочење касније може прочитати је Даница Петровић, која је за време писања овог рада описала и сведочила о догађајима из сопственог живота, али и сегментима из живота својих најближих.

Ради потпунијег сагледавања анализираних догађаја, посебан приступ нам омогућава "Црнка", збирка кратких прича, које је записао др. Момчило Митровић. У њој је забележио дух и традицију села у периоду после рата као сведок и учесник у догађајима, али и поједина сведочења о судбини чланова породице и пријатеља, међу којима су и записи о њиховом искуству ратних дешавања.

12 Исто

13 Исто

14 Архив Југославије, фонд 110 Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцикла 305, архивска јединица 355, Извод из реферата о концентрационим логорима, створеним и одржаваним у Југославији од немачке оружане силе од маја 1941-1945. године

15 Јовановић, Ишчупани корени Великог Набрђа, 149.

Сведочење Данице Петровић

Даница Петровић рођена је 1931. године у Великом Набрђу, од оца Косте и мајке Јелене. Имала је три брата и једну сестру, редом: Војин (ауторов прадеда), Димитрије, Зора, Даница и Бошко. Цела породица је одведена у логоре Јасеноац и Стару Градишку 1942. године, а рат су преживели само Војин, Даница и Бошко.[16] Она је пристала да аутору, за потребе писања овог рада, исприча своје искуство ратних и поратних дешавањана, а првенствено причу о свом боравку у логорима Јасеновац и Стара Градишка и детаљима о страдању чланова њене породице, осталих становника Великог Набрђа и других затвореника.

Даница наводи да су у првим доласцима припадника усташког режима из села одведени учитељ, поп и још вићенијих људи у селу. Поред честе пуцњаве коју су Набрђани имали прилике да чују, то је прво веће дешавање које је становницима села могло да укаже на начин којим се тадашња власт опходи према режиму неподобним групапа, попут Срба, Јевреја и Рома на територији НДХ. Јутра 11. 8. 1942. Димитрије је изашао из куће како би отишао да ради на вршилици, али се убрзо вратио кући и пренео родитељима да су у село ушли војници усташког режима, који му не дају да оде да ради. Они су наредили да се сва домаћинства окупе у дворишту сеоске цркве у 7:00, поведе сва стока и храна за 7 дана. За разумевање стања једне породице у тренутку пре него што ће спознати рат, значајно је Даничино сведочење о изјави оца Косте, ауторовог чукундеде. Када је "бубњар" и њихову кућу обавестио о наредби, Коста је у разговору са супругом Јеленом, која је већ знала за логоре, на њену бригу одговорио са: "Ко мене може истерати из моје куће!?" Блиска будућност је показала да је Јеленина брига била оправдана, а да се многи од њих нису вратили из тих логора.[17]

Један од аспеката режимске нетрпељивости према групи чији су део били и становници Великог Набрђа, види се на примерима оних који нису извршили наредбу тог јутра. Сва четворица су одмах стрељани[18], а осталима је обећано да ће по завршетку обрачуна са партизанима бити враћени у своје домове. Из ове приче може се закључити да се овде није радило само о неколицини неустрашивих бунтовника, већ целом делу народа НДХ и његовим таргетираним групама, који нису били у потпуности свесни начина на који је режим одлучивао о њиховој судбини, шта је можда један од главних разлога зашто је само мали број људи пружио отпор или побегао из колоне у којој су Набрђани спровођени у логоре. Даница је са остатком села, у тој колони, кроз шуму одведена до друма где су окупљени становници из четири села, већински насељена припадницима српске националности, свако са својом запрегом. То су села Паучје, Ченково, Боровик и Велико Набрђе. Вођени су до Ђакова, где су смештени у сточне вагоне и разврстани, мушкарци у једне, а жене и деца у друге вагоне. Даница истиче услове у тим вагонима и сведочи да су сви заробљеници били на поду, у ограниченом простору где је постојао само мали решеткаст отвор на страни вагона, а један ћошак је био намешеним за обављање нужде.[19] Тако су спроведени до Јасеновца, где су

12 Исто

13 Исто

14 Архив Југославије, фонд 110 Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцикла 305, архивска јединица 355, Извод из реферата о концентрационим логорима, створеним и одржаваним у Југославији од немачке оружане силе од маја 1941-1945. године

15 Јовановић, *Ишчупани корени Великог Набрђа*, 149.

16 Аутобиографски текст учеснице и сведока догађаја Данице Петровић, у поседу Данице Петровић, 2018.

17 Ауторизовани текст интервјуа са учесником догађаја Даницом Петровић, у поседу аутора, фебруар 2026.

18 Јовановић, *Ишчупани корени Великог Набрђа*, 88.

19 Ауторизовани текст интервјуа са учесником догађаја Даницом Петровић, у поседу аутора, фебруар 2026.

задржани отац Коста и брат Димитрије (рођен 1925. године), заједно са осталим мушкарцима и старијим младићима из села. Коста и Димитрије су касније тамо и настрадали. Пут су наставиле њена бака Мара која је живела у Паучју, мајка Јелена, сестра Зора и најмлађи брат Бошко (рођен 1933. године). Заједно са Даницом пешачили су до Старе Градишке. При уласку у логор, целој породици и осталим заробљеницима одузете су све ствари од вредности уз претњу: „За динар кугла у чело!“[20] Даница сведочи да је храна коју су јели била само прекисељен купус, прљав и пун мува. Док су још биле заједно, Мара је страдала од последица нискостандардних, нехигијенских и уопште нехуманих услова за боравак. Даница као важан детаљ наглашава како су убрзо по њеној смрти усташе однеле тело, верболно нападајући Јелену, која је хтела сходно обичајима да преминулу мајку пресвуче. Истиче да су остали затвореници у логору били ти који су морали да преносе тела преминулих до предвиђених места.[21] Када су немачки војници дошли по радно способно становништво, Даницу и осталу децу су одвојили од мајки. Последње сећање на мајку Јелену је како је усташа удара и она пада у несвест. Деца до 14 година су одведена у Загреб. Одатле их је спасила Вука, мајка будуће Бошкове жене Јелисавете. Она и још један човек прихватили су по 50 деце, укључујући њих, и послали да оду где год имају "неког свог". Даница и Бошко нису имали где да оду. Једно време су били са самоорганизованом групом људи која се тада повезивала са партизанима, који су им рекли да оду негде друге, даље од шума и борбе. То је за њих било опустошено Велико Набрђе, које су усташки војници сваког понедељка обилазили. Тамо су отишли у своју напуштену кућу где су нашли само сламу и стару сазидану пећ.[22]

Војин, који је из домобранске војске сарађивао са партизанима, сазнао је где су преко курира и дошао да их обиђе по ноћи. Доносио им је храну и потребштина колико је могао, а врло брзо, око божића 1943. године, Бошка и Даницу сместио да служе у дому Розе Хорват, коју је њихов отац познавао и пре рата. Она је живела у Малом Набрђу, где су Даница, Бошко, а једно време и сестра Зора (у раду ће се касније посветити више пажње поменутом догађају), обављали свакодневне послове по селу и домаћинству све до краја Другог светског рата.[23]

Предања о члановима породица

Страдање Набрђана се у неким аспектима пресликава на судбине осталих Срба у Хрватској, а у другим на страдање свих затвореника у логорима и остале жртве рата и тако обједињује главне појмове коришћене при говору о рату у НДХ. Следеће приче о члановима двеју породица аутор сазнаје као колективно сећање њихових потомака.

20 Исто

21 Аутобиографски текст учеснице и сведока догађаја Данице Петровић, у поседу Данице Петровић, 2018.

22 Исто

23 Ауторизовани текст интервјуа са Зором Воук, изворoм другог реда, у поседу аутора, март 2026.
Аутобиографски текст учеснице и сведока догађаја Данице Петровић, у поседу Данице Петровић, 2018.
Momčilo Mitrović, *Milosrdni anđeo među Srbima* (Beograd: publikaciju finansirao autor, 2013) 26.

Коста Митровић

Коста[24] Митровић је рођен 1895. Године у Великом Набрђу, где је живео све до 11. августа 1942. године, када је са остатком породице отеран из своје куће приликом одвођење становника села у логоре НДХ. Приликом разврставања људи у вагоне, осуђен је на логор Јасеновац, заједно са сином Димитријем и осталим мушкарцима из села. Усташе у логору су, закључивши да немају користи од њега, одлучили да га заједно са сличним случајевима затворе у пећницу намењену масовном уништењу Срба и осталих затвореника. Извор у коме се не помиње ова верзији приче о његовој погибији је аутобиографија Данице Петровић, која наводи да је убијен, бачен у јарак и заливен живим кречом, а у *Милосрдном анђелу међуСрбима* аутор наводи само да је у питању непознато стратиште.[25] Страдао је међу првим Набрђанима (1942) јер је био старији и болестан, те усташки стражари у логору нису видели никакве користи од њега и осталих људи који су се тако пријавили.

У логору је остао син Димитрије за кога постоје две приче о његовој погибији. Прва говори о томе како је у логору избила туча у којој је убијен један усташа, те су руководиоци одабрали одређен број људи, међу којима је био и Димитрије, које су стрељали као одмазду. Друга верзија је како је преживео све до самог пробоја Јасеновца, у коме је и настрадао. Момчило Митровић истиче како није било могуће утврдити ни годину ни начин на који је Димитрије страдао, већ наводи само „непознато стратиште".[26] Важно је поново нагласити како је усмена историја непоуздана, што се може јасно видети на овом примеру.

Гојко Петровић

Рођен је у Великом Набрђу 1907. године, у коме је све до 1942. године радио као угледни берберин. Са женом Милком је имао двоје деце, Милосаву и Живка (видети прилог 3). Сви сем њега су преживели рат, али је Милка накнадно преминула од последица боравка у логору у Аустрији.[27] Код њега је учио занат један младић из села Гашинци, који је код њега у кући живео јер му је било далеко да сваки дан путује до куће у свом селу. Били су блиски и у добрим односима, али је пред почетак рата младић почео да заузима страну усташке идеологије. Тако је дошло до тога да је 11. августа 1942. године баш он водио свог мајстора Гојка на вашариште где су окупљени Срби из околних села. Тада је Гојку говорио како ће брзо бити враћени кућама и како их воде само на неко пребројавање.[28] У породици се памти изјава младог усташе: „Мајсторе, зар бих ја вас лаг'о?"[29] Гојко је, ипак, 1943. године убијен на непознатом стратишту.[30]

24 У свим изворима се наводи као Коста, међутим, аутор од Јасминке Петровић, добија информацију да је право име Костја било скраћено у Коста по обичају давања надимака и поједностављивања имена у селу.

25 Mitrović, *Milosrdni anđeo među Srbima*, 26.

26 Исто, 25.

27 Ауторизовани текст интервјуа са Зором Воук, извором другог реда, у поседу аутора, март 2026.

28 Mitrović, *Milosrdni anđeo među Srbima*, 26.

29 Ауторизовани текст интервјуа са Зором Воук, извором другог реда, у поседу аутора, март 2026.

30 Mitrović, *Milosrdni anđeo među Srbima*, 26.

Војин Митровић

Рођен је у Великом Набрђу 1921. од оца Косте и мајке Јелене. Пре рата Војин је већ имао навршених осамнаест година и био мобилисан у редовну хрватску војску, домобране.[31] На тај начин га је заобишао погром Великог Набрђа који је задесио остатак његове породице. Срби су у домобранима носили униформу, али не и оружје. Задатак им је углавном био рад у шумама на сечи дрва и копању ровова.[32] Војин је полако ступао у контакт са партизанима и био веза између јединица, малих добровољачких формација које су се сакривале по околним шумама и селима.

Када је Војин сазнао да му је породица затворена у логору, уз помоћ једног адвоката хрватске националности, састављена је молба за пуштање на слободу чланова породице. Њу су у Старој Градишкој и Јасеновцу уручили у домобранским униформама, јер су као такви имали повластице. Овим подухватом је успео да избави све чланове породице осим Димитрија, свог млађег брата. Војин је његово име на списку написао као Мита Митровић, где је Мита био надимак којим су га сви звали. Међутим, њега је на самом излазу из логора, када је читао имена са списка, један усташа задржао јер се у логору водио као Димитрије. Није се базирао на убеђивања и сведочења присутних да он јесте заиста Димитрије-Мита Митровић. Из Градишке је Војин ослободио мајку Јелену и сестру Зору. Мајка је већ оболела од тифуса, те ју је одмах сместио у болницу, а Зору повезао са Бошком и Даницом пославши је у кућу Розе Хорват. Када је следећи пут отишао да обиђе мајку у болници, саопштено му је да је преминула од болести.

Следећи податак никада није потврђен или доказан, али је Војин за живота пред људима који су аутору пружили ове информације,[33] сведочио како је управник логора био "настран", те захтевао да му се свако вече доведе нова млада и невина девојка, коју би присилио на ступање у сексуални однос, те сутрадан наредио да се обеси пред улаз у логор.

Када се рат завршио, а село обновљено упркос великим губицима у виду људских живота, али и материјалне штете и више паљења села, Војин се оженио Милосавом Петровић (видети прилог 4) и са њом имао троје деце. Зору (1946), Момчила (1948), и Здравка (1956). О њиховим животима пре и после расељавања села, важним за разумевање рата и антисрпске политике, биће више речи у наставку рада.

Милосава Митровић

Рођена је 1928. године од оца Гојка и мајке Милке (девојачко Живковић), имала је млађег брата Живојина рођеног 1935. године. Са колоном у којој се кретало око 2200 људи, Милосава Петровић (касније Митровић) била је присилно одведена у Стару Градишку. Када су стигле у логор, тамо је већ била доведена група Јевреја, који су потрошили сву храну коју су са собом понели, те остали изгладнели и исцрпљени. У тој гужви, Милосава је видела једну жену јеврејске вероисповести, која је држала у наручју изгладнелу бебу, стару око 7- 8 месеци, која је полако умирала. Пришла је и дала жени храну, а она је заузврат са себе скинула једно "лепо марамче" и дала јој га као знак захвалности. Милосава је током целог свог боравка у логору чувала ту малу

31 Аутобиографски текст учеснице и сведока догађаја Данице Петровић, у поседу Данице Петровић, 2018.

32 Mitrović, *Milosrdni anđeo među Srbima*, 24.

33 Ауторизовани текст интервјуа са Зором Воук, изворном другог реда, у поседу аутора, март 2026.

мараму, као успомену на бебу која је до следећег јутра преминула и њену мајку, касније убијену у логору.[34]

У логору Градишка је остао њен млађи брат Живко (Живојин), а она и њена мајка Милка биле су спроведене у радни логор у Аустрији, Осембрик, са осталим младим и радно способним женама.[35] Милосава тада још није навршила 14 година, што је био услов за рад у логору, али је по том питању слагала како би била одведена из усташког логора и како се не би раздвајала од мајке. Из логора на Јаруну је у вагонима путовала за логор Осембрик. Док су путовале кроз Словенију воду и храну су им уз пут убацивале Словенке. У току одласка у логор, она се разболела, што је упешно успела да сакрије како не би била процењена за вишак и убијена.[36] За време боравка у логору, служиле су у кућама немачких породица, жене у кухињи а мушкарци у пољу.

Поучена искуством свог пута у нехуманим и нехигијенским условима, Милка је остатке хране носила у железничку станицу и викала „Има ли неко из Набрђа?“ Једног дана, чула је дозивање свог рођеног брата, кога је уз помоћ лекара код ког је служила извукла и опоравила, а он дочекао слободу.

У логору је провела највећи део рата, све док она и Милка нису добиле дозволу да оду на привремени одмор у Хрватску. Када су њих две са још десетак пуштених жена дошле на станицу, тамо су их сачекали двојица усташких војника. Већи део усташа које ту раде је водио групу која је ту стигла пре њих ка Јаруну. Те жене, које су пуштене на одмор из логора Осембрик, одмах су дочекивали усташки војници на станици у Загребу, те их одводили место где су их убијали. Један од двојице који су их дочекали је запуцао у ваздух и и рекао им да побегну и оду на воз.[37] Тада нису имале новца да купе карту, али су затекле једног човека у усташкој униформи, који се представио као официр и упознавши се са њиховом ситуацијом понудио да седну са њим у воз. Када је дошао кондуктер да провери карте, он је извукао легитимацију и рекао да оне путују са њим јер их спроводи на одређено место. Кондуктер га није преиспитивао због високог официрског чина.[38]

Воз је стао на последњу станицу, где су официра чекала кола. Он их је посаветовао да преспавају код родбине у Ђакову, а ствари дају њему, те ујутру дођу на одређену адресу одакле ће их узети и отићи у Велико Набрђе. Тако су и урадиле, о он је обећање испоштовао.[39] У селу се тада налазио и Живко, кога је ту довела Вука, као што је учинила и са Даницом и Бошком. Он је био толико мали када се од њих растао, да није препознао ни сестру ни мајку, због чега се први пут када су се видели уплашен почео да бежи и сакрио иза једне познате рођаке.[40]

Милосава је после логора преживљавала разне акције и дешавања, попут бежаније у Мађарску,[41] а рат се полако ближио крају. Годину дана касније, Милосава и Војин су присуствовали првомајској прослави у име ослобођења, на вашаришту одакле су Срби из четири села послати у логор. Пролазили су у колони и поздрављали партизанске официре на позорници. Тада је Милосава угледала познатог усташког официра, сада у капетанској партизанској униформи. То је био онај човек који је њу и мајку, као партизан прерушен у непријатеља, спасио са станице у Загребу и

34 Исто

35 Momčilo Mitrović, *Crnka* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2015), 22.

36 Ауторизовани текст интервјуа са Зором Воук, изворoм другог реда, у поседу аутора, март 2026.

37 Mitrović, *Crnka*, 22 .

38 Ауторизовани текст интервјуа са Зором Воук, изворoм другог реда, у поседу аутора, март 2026.
Mitrović, *Crnka*, 22.

39 Исто

40 Ауторизовани текст интервјуа са Зором Воук, изворoм другог реда, у поседу аутора, март 2026.

41 Mitrović, *Milosrdni anđeo među Srbima*, 25.

упутио у Набрђе.[42]
Њена ћерка Зора истиче сећање из детињства, како ју је мајка Милосава као бебу покривала оним марамчетом које је добила од Јеврејке у логору Стара Градишка и како је ту мараму чувала јако дуго после рата.[43]

Зора Митровић

Рођена је 1927. од оца Косте и мајке Јелене. У логор Стару Градишку је одведена заједно са остатком села и млађом сестром Даницом, о чему се више говорило у запису њеног сведочења. Из логора ју је, заједно са мајком Јеленом избавио старији брат Војин, који ју је одвео у Мало Набрђе код Розе Хорват, како би била на сигурном и поново спојена са Бошком и Даницом.[44]
Према усменом породичном предању, Зора Митровић је била изузетно лепа девојка, што је привукло пажњу једног припадника усташких јединица, услед чега се придружила партизанима како би избегла даље узнемиравање. Врло брзо након свог одласка, страдала је у једном окршају са непријатељским војницима усташке војне организације.[45] О околностима погибије Зоре Митровић постоји више верзија приче у породичном предању. Према једној, страдала је у ваздушном нападу док је њена јединица одмарала после битке. Она је случајно по себи пролила врелу воду, изула се и села да се опорави када ју је ранила бомба из непријатељског авиона. Према другој, у директном сукобу са усташким снагама када им је издајица из партизанских редова дојавио у ком селу се налазе. Тада су истовремено пуцали једно у друго она и један усташки војник, када су обоје страдали. Трећа је како је неко дојавио где се партизани налазе, те су их усташе напале а она била рањена експлозијом бомбе.[46] Постоје и многе варијације на ове приче, али ниједна од ових верзија није поуздано потврђена, што указује на ограничења усмене историје. Познато је да је породични кум, Раде Петровић, који је тада такође ратовао на страни партизана, приликом проласка поред партизанске болнице на Папуку,[47] угледао на једном дрвету урезан натпис: "Зора Митровић из Великог Набрђа". Њен брат Војин је после рата више пута тражио поменуто дрво, али никад није нашао ни њега, ни сестрин гроб.[48]

Расељавање Великог Набрђа

Велико Набрђе је расељено 1963. године. Из буџета ЈНА су од становника откупљене куће и имања, шта су они били приморани да прихвате. На том подручју формиран је војни полигон, о коме се често са стране Набрдског становишта разматра одабир места као неоснована одлука донесена у циљу брисања трагова о вишевековним српским насељима тих простора.[49] Аутор овде само помиње присуство тог става, како не би био сметнут са ума, а полемику о његовој ваљаности оставља стручнијим људима који се у то више разумеју.

42 Mitrović, *Crnka*, 22.
43 Ауторизовани текст интервјуа са Зором Воук, изворном другог реда, у поседу аутора, март 2026.
44 Исто
45 Исто
46 Исто
47 Mitrović, *Milosrdni anđeo među Srbima*, 26.
48 Ауторизовани текст интервјуа са Зором Воук, изворном другог реда, у поседу аутора, март 2026.
49 Јовановић, Ишчупани корени Великог Набрђа,159-160.

Задак овог рада је да се бави односима између политичких струја у 20. веку и њиховим утицајем на обичног човека и то прикаже конкретним примерима поткрепљеним одговарајућим изворима. Тако је једна од важнијих појава на коју аутор унапред скреће пажњу, то како је већинско становништво Великог Набрђа услед целог века интензивних политичких притисака упућених српском становништву напустило територију Хрватске. Овде је кључно обратит пажњу на нагло повећање верватноће да ће се Митровићи и Петровићи који су у траговима остали на тој територији асимиловати у већинско становништво, сада кад не постоји енклава српског села, која је вековима омогућавала снажну заједницу националне мањине (видети прилог 1).
Живи Набрђани и њихови потомци се сваке године окупљају у Инђији, када размењују приче и чувају сећање на своје претке и завичај из кога су у више наврата били истерани.[50]

Породице Митровић и Петровић после Другог светског рата

Породица Војина и Милосаве Митровић

Војин и Милосава (видети прилог 4) су се венчали убрзо по завршетку рата, 1945. године у Великом Набрђу, имали троје деце и тамо живели на великом имању у породичној задрузи. Најстарије дете Војина и Милосаве, Зора, која је са десет година завршила четири године школе коју је Набрђе могло да јој пружи (видети прилог 5), отишла је код ујака Живка, наставника биологије, хемије и физичког одгоја у Дању, где је наставила са школовањем. Са њиме је живела све док Живко није добио позив у војску, а она остала да живи у дому једне газдарице. У посетама у које је ретко могла да иде, Милосава је приметила како се она лоше опходила према Зори, те су се она и Војин договорили да "будзашта" продају кућу у Набрђу и оду у Ђаково како би се опет повезали са Зором и помогли јој.[51]
Они су отишли из Великог Набрђа пре него што је оно још било расељено, те су материјално лошије прошли него остали, јер је тада осталим становницима релативно великом количином новца откупљена имовина у селу, на шта су они, додуше, били приморани да пристану.
Зора је у Ђакову завршила гимназију, уписала Педагошку академију у Осијеку и паралелно радила у школама у мањим селима где је фалило наставног кадра, шта је помогло тешком финансијском стању породице у том периоду. После дипломирања се запослила у Основној школи "Моша Пијаде" у Осијеку и у исто време завршила смер историје на Филозофском факултету у Новом Саду.[52]
Политичке тензије су опет кренуле да расту приликом Хрватског пролећа (Маспок), те је породица након што је већ много изгубила у претходној ситуацији која се на сличан начин развијала, одлучила да се пресели у Србију. Тако су у Србију отишли Војин, Милосава, Момчило и Здравко. Нова кућа је сграђена у Аранђеловцу. Војин је очекивао долазак брата Бошка у Србију, те је уз своју кућу сазидао темеље за другу, у коју би се његова породица уселила.
Момчило је завршио историју на Филозофском факуктету у Београду и постаао доктор историјских наука и директор Института за новију историју Србије (ИНИС). Са женом

50 Ауторизовани текст интервјуа са учесником догађаја Јасминком Петровић у поседу аутора, фебруар 2026.
51 Ауторизовани текст интервјуа са учесницом и сведоком догађаја Зором Воук, у поседу аутора, март 2026.
52 Ауторизовани текст интервјуа са учесницом и сведоком догађаја Зором Воук, у поседу аутора, март 2026.

Мирјаном имао је двоје деце, Ненада и Милана.[53] Здравко је студирао право у Осијеку и у том периоду живео са Зором, њеним мужем Станком и њиховом децом, Биљаном (ауторова мајка) и Славеном.[54] Он се касније вратио у Аранђеловац, где је прво радио као судија за прекршаје и јавни тужилац, а потом адвокат.

Приликом распада СФРЈ и ратних дешавања која су задесила овај регион деведесетих година прошлог века, Биљана и Славен су избегли у Србију код ујака Момчила[55] , а Зора и Станко остали у Хрватској. Момчило је осмислио пројекат при Комесаријату за избеглице и као историчар помагао људима које је рат тешко погодио и оштетио, остављајући њихове изјаве будућим генерацијама које ће проучавати овај период историје.[56] Здравко је као најмлађи тада био мобилисан као резервни војни официр и послат на ратиште у Хрватску.[57]

Породица Петра и Данице Петровић

Петар и Даница су се узели 1950. године (видети прилог 6) и у Набрђу живели све до нестанка села 1963. године.[58] Тада су били присиљени да продају своје имање, као и остали Набрђани, те напусте село које ће бити претворено у војни полигон.[59] Тада је породица Петровић прешла да живи у Ђакову. Имали су двоје деце, Јасминку и Павла.

Петар и Даница су били приморани да напусте Хрватску приликом кулминације политичких тензија на овим просторима пред сам крај 20. века. Петар је преко радија оптужен за четника који угрожава „не-Србе“, у шта су многи његови суграђани и комшије повероали, те почели да га прогањају, прете и штете имовину.[60] Првобитно су дошли код Даничиног братанца Здравка у Аранђеловац, а касније живели у кући коју су купили у Буковику (видети прилог 7).

Јасминка је завршила књижевност у Београду, а данас живи у Панчеву са мајком Даницом. Павле је је предузетник и данас живи у Загребу. Јасминка има сина Дејана, а Павле Тајану, Горјана и Јелену.

Породица Бошка и Јелисавете Митровић

Бошко и Јелисавета (Лела) су заједно са Војиновом породицом живели у породичној задрузи, све до рођења њихових ћерки, када је због пораста бројности чланова породице у подели договорено да Бошку остане породична кућа (некада Костина и Јеленина), а Војин пресели породицу у кућу коју је тада купио, а касније продао пре расељавања села.[61] Имали су три ћерке: Јелену, Наду и Драгану. Бошко је хтео да се пресели у Србију одмах после брата Војина, те живи са њим у Аранђеловцу. Међутим, политичке тензије које је донео Маспок, због којих су и желели да се преселе, спустиле су се гашењем покрета, те је Бошкова породица остала у Ђакову, где је он до пензионисања радио као секретар Ловачког савеза.[62]

Најстарија ћерка Јелена је после завршених студија у Загребу отишла да ради у Швајцарску у

53 Mitrović, *Crnka*, 63, 66-68.

54 Ауторизовани текст интервјуа са учесницом догађаја Биљаном Хинић, у поседу аутора, март 2026.

55 Ауторизовани текст интервјуа са учесницом догађаја Биљаном Хинић, у поседу аутора, март 2026.
Mitrović, *Milosrdni anđeo među Srbima*, 31.

56 Исто, 31-34.

57 Ауторизовани текст интервјуа са учесницом догађаја Зором Воук, у поседу аутора, март 2026.

58 Ауторизовани текст интервјуа са учесником догађаја Даницом Петровић, у поседу аутора, фебруар 2026.

59 Јовановић, *Ишчупани корени Великог Набрђа*,159

60 Mitrović, *Crnka*, 39-41

61 Ауторизовани текст интервјуа са учесницом и сведоком догађаја Зором Воук, у поседу аутора, март 2026.

62 Mitrović, *Milosrdni anđeo među Srbima*, 25.

Југословенској допунској школи. Приликом раста нетрпељивости и проблема који су пратили њихов живот као Срба у Хрватској, током политичких захуктавања која су кулминирала у рату на самом крају 20. века, породица је отишла да живи у Швајцарској са Јеленом (професорка српског језика), где она и Драгана са ћерком Саром живе и данас, док Нада (професорка српског језика) има сина Лазара и живи у Београду.[63]

Породица Живојина и Дане Петровић

Живојин Петровић је рођен 1935. године у породици Гојка и Милке Петровић, имао је старију сестру Милосаву. Као мали је раздвојен од породице и интернирану логору Стара Градишка. Отац Гојко је убијен у Јасеновцу, а са мајком и сестром се поново састао тек после њиховог дугог боравка у логору Осембрик у Аустрији, детаљније описаном у делу рада који је говорио о Милосави Митровић. Иако се сећао растанка, није успео да их препозна када су се првом приликом видели. Релативно брзо по завршетку рата (1956), Миклка је преминула од последица штете коју јој је нанео боравак у логору.

Једно време је радио у Дању као наставник у школи. Тада је код њега на школовање дошла нећакиња Зора (видети прилог 8). Иако се при подели и мовине Милосава одрекла свог дела, он је породии у тешком финансијском стању дао једну петину новца од откупа имања у Набрђу.[64] Тако су успели да себи сагради нову кућу, од чије ће продаје, за време Хрватског пролећа, саградити кућу у Аранђеловцу, где и данас живи породица Митровић.[65]

У Осијеку је са женом Даном Петровић добио две ћерке, Сању и Љиљану. Тада је радио у Осијеку, где је имао и политичку каријеру, био професор биологије и просветни саветник. Деведесетих година, иако су му претили припадници хрватских зенги, од којих је у једном тренутку имао заштиту, до смрти остаје у Осијеку. Ћерка Сања је завршила књижевност, а данас живи у Сремским Карловцима, док је Љиљана завршила историју уметности, а данас живи у Новом Саду, где ради као кустос у музеју.[66]

Закључак

У раду је показано да судбина српског села Велико Набрђе представља јасан пример дубоких демографских, друштвених и културних последица ратних и поратних политичких процеса на простору Славоније у 20. веку. Страдање Срба током Другог светског рата расељавањем, Хрватским пролећем и ратом деведесетих година прошлог века означава потпуни нестанак локалне заједнице Срба.

Кроз анализу судбина породица Митровић и Петровић, рад показује како су историјски процеси директно утицали на живот појединца. Усмена сведочења, попут оног Данице Петровић, омогућавају увид у лична искуства српског страдања, губитка и преживљавања, која често остају изван званичних историјских наратива. Рад се бави судбинама породица и у периоду политичких

63 Ауторизовани текст интервјуа са учесницом и сведоком догађаја Зором Воук, у поседу аутора, март 2026.

64 Исто

65 Као што се Милосава одрекла свог права на породичну кућу, исто су урадили Зора и Момчило када су кућу у Аранђеловцу препустили млађем брату Здравку, где и даље живи његова породица.

66 Ауторизовани текст интервјуа са Биљаном Хинић, извором другог реда, у поседу аутора, март 2026.

тензија у времену након уништења Великог Набрђа (видети прилоге 9 и 10) и рата који је довео до најеће демографске промене после Другог светског рата у виду протеривња српског становништва са територије Републике Хрватске.

Истовремено, рад указује на значај колективног сећања и породичне традиције у очувању историје заједница које више не постоје у физичком смислу. Пример Великог Набрђа потврђује вредност микроисторијског приступа, који омогућава дубље разумевање сложених историјских процеса кроз призму конкретних људских судбина. Суштина рада је показати и како политика циљаних напада на Србе у Хрватској доводи до злочина и убистава која су окарактерисала 20. век на овом простору.

Подаци преузети из књиге Ишчупани корени Великог Набрђа

Аутор са Даницом Петровић приликом разговора о породичној историји

Слика породице Гојка и Милке Петровић пре рата (Милка и Гојко седе, Милосава и Живојин стоје)

Слика Војина и Милосаве из Набрђа

Таблица коју је Зора Воук користила у школи у Набрђу

Слика свадбе Петра и Данице Петровић (1950)

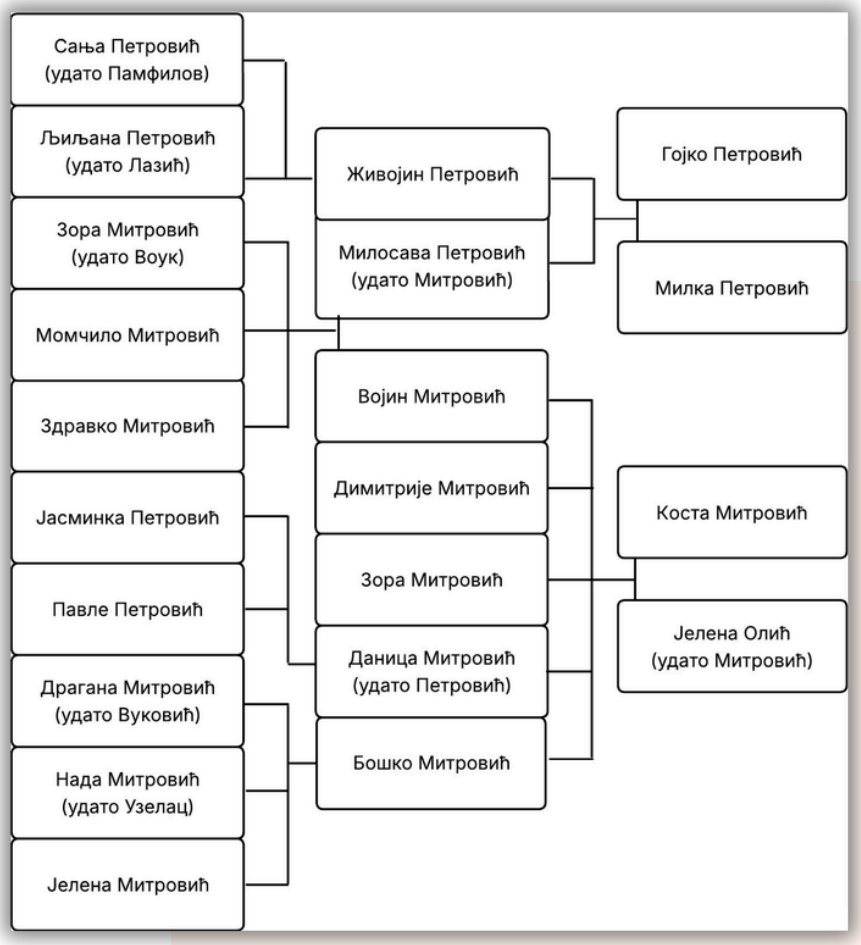
Даница и Петар испред куће у Буковику (1997)

Живојин Петровић са нећаком Зором (1957)

Напуштена православна црква Успења Пресвете Богородице, симбол села Велико Набрђе

Део породичног стабла Митровића и Петровића

ИЗВОРИ

1. Архив Југославије: фонд 110 Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
2. Ауторизовани текст интервјуа са Даницом Петровић, у поседу аутора, фебруар 2026.
3. Ауторизовани текст интервјуа са Зором Воук, у поседу аутора, март 2026.
4. Ауторизовани текст интервјуа са Јасминком Петровић, у поседу аутора, фебруар 2026.
5. Ауторизовани текст интервјуа са Биљаном Хинић, у поседу аутора, март 2026.
6. Школска таблица за писање из Великог Набрђа, материјални извор у поседу аутора, 1953.
7. Приватна збирка породице аутора: Фотографија Војина и Милосаве Митровић из Великог Набрђа у оригиналној заштити, материјални извор у поседу Зоре Воук, око 1949. године
8. Филм из породичне збирке, Шта нам може рећи један споменик?, рад Зоре Воук, 1987.
9. Аутобиографски текст Данице Петровић, у поседу Данице Петровић, 2018.

ЛИТЕРАТУРА

1. Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918-1929,* Београд: Институт за новију историју Србије, 2008.
2. Александар С Јовановић, *Ишчупани корени Великог Набрђа,* Београд: Иницијативни одбор Велико Набрђе, 2003.
3. Василије Ђ Крестић и Мира Радојевић, *Јасеновац,* Београд: Српска академија наука и уметности, 2017.
4. Momčilo Mitrović, *Crnka*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2015.
5. Momčilo Mitrović, *Milosrdni anđeo među Srbima,* Beograd: publikaciju finansirao autor, 2013.
6. Коста Николић, *Србија у Титовој Југолавији (1941-1980)* , Београд: Завод за уџбенике, 2011.

Јагодина и Фебруарски покољ 1944. године

АУТОР:

Максим Илић, ученик VIII разреда

ОШ „Рада Миљковић“ из Јагодине

МЕНТОРКА:

Марија Алексић, професорка историје

ОШ „Рада Миљковић“ из Јагодине

Апстракт: Рад се бави једним од најтежих догађаја у историји града Јагодине током Другог светског рата, Фебруарским покољем 1944. Тада су окупаторске снаге помогнуте четничким покретом Драгољуба Драже Михаиловића извршиле масовна хапшења и стрељања недужних људи. Према историјским подацима, убијено је више десетина грађана, међу којима су били радници, трговци и ученици. Истраживање овог мало истраженог догађаја помаже младим људима да разумеју страдања недужних људи у једном рату. Због тога је Фебруарски покољ важан део историје Јагодине и опомена на насиље које се не сме поновити.

Кључне речи: Јагодина, Фебруарски покољ, окупација, нацистички терор уз помоћ домаћих окупатора, историјско сећање, локална историја.

*Рад је награђен првом наградом на конкурсу Сусрети с прошлошћу 2025/26. године

Увод

Тему „Фебруарски покољ у Јагодини 1944. године“ одабрао смо због њене историјске важности и чињенице да овај догађај, иако дубоко укорењен у локалном сећању, још увек није довољно истражен у домаћој историографији. Страдање цивила у Јагодини представља један од најтежих примера окупационог терора у Поморављу током Другог светског рата, а његови узроци, ток и последице могу се разумети само у ширем контексту политичких, војних и друштвених прилика у Србији 1944. године. Немачке окупационе снаге, суочене са порастом отпора и партизанских активности, примењивале су политику одмазде која је често погађала недужне грађане. Управо у таквим околностима дошло је до масовних хапшења и стрељања у Јагодини, што је у колективно памћење града ушло под називом Фебруарски покољ. Истраживање овог догађаја представља изазов, јер су сачувани извори ограничени и делимично непотпуни. Осим званичних докумената окупационих власти, значајни су и записи локалних свештеника, сведочења преживелих и сећања породица жртава, која допуњавају слику о страдању цивилног становништва. Поред тога, коришћена је и релевантна литература из области историје Другог светског рата у Србији, са циљем да се Јагодина смести у шири историјски оквир окупационе политике и репресивних механизама који су примењивани у то време. Научни радови и истраживања Драгана Алексића, Бранка Петрановића и других истраживача помогли су нам да прецизније разумемо функционисање окупационе управе и њен однос према локалном становништву. Оквир овог истраживања заснован је на комбинацији историографске анализе и критичког приступа изворима. Намера нам је била да, колико је могуће, реконструишемо околности које су довеле до покоља, утврдимо број и структуру жртава, као и да сагледамо утицај овог догађаја на каснији развој града и на локалну културу сећања. Посебна пажња посвећена је тумачењу покоља у оквиру политике одмазде, што је био један од најсуровијих аспеката окупационог система у Србији. Кроз ту призму, Фебруарски покољ у Јагодини се може посматрати не само као локална трагедија, већ и као пример ширег механизма страха и репресије који је обележио свакодневицу под окупацијом. Значај истраживања теме огледа се у потреби да се очува историјска истина и ојача култура памћења. Подсећање на жртве и анализирање узрока њиховог страдања помажу нам да боље разумемо сложене односе у ратним условима и да спречимо заборав, који често води понављању трагичних грешака. Фебруарски покољ остаје важан део историје Јагодине, не само као трагедија, већ и као опомена о опасностима насиља, нетолеранције и злоупотребе моћи.

Јагодина пред Фебруарски покољ – стање 1943-1944. године

Положај Јагодине пред Фебруарски покољ 1944. године може се разумети само у оквиру ширих политичких и војних прилика у окупираној Србији. После 1941. године град је био под директном контролом немачке окупационе управе и српске колаборационистичке власти, што је значајно утицало на свакодневни живот становништа. Немачка команда је уводила строге мере контроле кретања, ограничења у снабдевању и надзор над радом привреде, што је изазвало несташице и страх међу грађанима.[1]

Јагодина је у том периоду имала важан географски положај као расксрница саобраћајних праваца који су повезивали Београд, Ниш и источни део Србије. Због тога су немачке снаге у граду

1 Миодраг Јовановић, Поморавље над окупацијом 1941-1944, Београд , 1987, стр. 45-47.

одржавале појачано присуство, а жандармерија и локална управа често су спроводиле акције контроле и претреса. Свака сумња на сарадњу са партизанима третирала се као тешко кривично дело, што је довело до низа хапшења крајем 1943. године.[2]

Економска ситуација била је веома тешка. Многе занатске радње и мање фабрике радиле су са ограниченим капацитетима јер су окупатори захтевали одвожење стоке и пољопривредних производа, као и принудни рад за поједине грађане. Привредна исцрпљеност довела је до пораста црне берзе, што је још више погоршавало социјалне прилике.[3] У друштвеном животу осећала се стална неизвесност. Породице су живеле у страху од сталних рација, одвођења мушкараца на саслушања, као и од изненадних акција немачких патрола. Истовремено, партизанске јединице су све више појачавале своје активности на простору Јагодине, што је доводило до све већег неповерења према локалном становништву. Немачка команда је почела да спроводи све веће одмазде према којој су цивили сматрани одговорнима за сваки напад на окупационе снаге.[4] Крајем 1943. и почетком 1944. године у Јагодини се могло осетити да се ситуација погоршава. Појачани притисак, масовна хапшења, присуства специјалних јединица били су јасан знак да окупатор припрема оштрије мере. Управо, у таквим околностима, доћи ће до трагичног догађаја који ће ући у историју као Фебруарски покољ.

Фебруарски покољ – дани за памћење

Фебруарски покољ у Јагодини 1944. године представља један од најдраматичнијих примера окупационог терора у Поморављу. Догађаји који су уследили током неколико зимских дана били су резултат појачане нервозе немачких власти, пораста партизанских активности и све већег неповерења према локалном становништву. Према сведочењима савременика, немачка команда у Јагодини добила је обавештења о кретању партизанских група у околини Ћуприје, Рековца и Деспотовца, што је довело до увођења ванредних мера безбедности.[5]

У првим данима фебруара 1944. године, у град су стигле посебне полицијске и војне јединице. Њихово присуство изазвало је страх међу становништвом, јер су овакве акције најчешће значиле хапшења и репресију. Већ 3. фебруара спроведена је прва већа рација, током које је ухапшено више десетина мушкараца различитог узраста. Хапшења су вршена у раним јутарњим часовима, а многи грађани нису знали због чега су одведени, нити су њихове породице могле да сазнају било какву информацију.[6]

Немачка управа је затим започела саслушавања у згради некадашње Општине и у просторијама локалне жандармерије. Према архивским подацима, спискови ухапшених сачињени су на основу сумњи о симпатијама према партизанском покрету, али и на основу дојава појединаца који су настојали да сопствену безбедност обезбеде сарадњом са окупатором.[7] Само мали број ухапшених добио је могућност да се брани; већина је сматрана „потенцијално опасном за окупациони поредак“.[8]

2 Архив Србије , фонд "Окружна команда Јагодине", досије 12/1943.
3 Драган Алексић, Привреда Србије у Другом светском рату, Београд ,1979, стр.133.
4 Бранко Петрановић, Србија у Другом светском рату, Београд, 1992, стр. 214-220.
5 Архив Србије, *фонд "Команда Србије"*, 1944, досије 18.
6 М.Јовановић, Поморавље под окупацијом 1941-1944, стр. 74
7 *Исто*, стр. 76
8 *Исто*, стр. 76

Дан одмазде и "Мијајлова јама"

Кључни догађаји одиграли су се 15. и 16. фебруара 1944. године. Тих дана, немачка команда је донела одлуку да групу ухапшених изведе на стрељање, на основу одмаздне квоте која је примењивана широм Србије: за сваког страдалог немачког војника сматрало се да треба казнити више цивила.[9]

Жртве су одвођене у мањим групама, најчешће под јаким обезбеђењем. У локалној традицији најчешће се помиње место познато као Мијајлова јама, као једна од локација на којој су изведене одмазде. О томе постоје сведочења у локалним хроникама и усменим изворима.[10] Део књижевног описа ових догађаја описао је касније и народни приповедач, подсећајући на страх и беспомоћност становништва: „Кроз маглу фебруарског јутра чула се само хука корака и кратке наредбе. Народ је знао да се нешто страшно збива, али нико није смео да упали лампу, нити да изађе на праг."[11]

Према подацима Историјског архива, тог дана стрељано је више десетина људи, а неки спискови помињу број од око тридесет жртава. У различитим изворима разликују се имена, али се најчешће јављају:

- Живојин Т. Јовановић, трговац
- Драгутин Павловић, радник
- Благоје Радосављевић, ученик
- Миленко Милошевић, службеник
- Стојан Ђорђевић, домаћин
- Александар Лукић, занатлија
- Мита И. Сретеновић, пољопривредник[12]

Оно што треба нагласити, јесте да у Извештајима команде српске државне страже за округ моравски, подаци који су сачувани су врло неутрални. Дакле, имена и презимена уз назив занимања стрељаних, не налазимо никакву другу одредницу, нити видимо пристрасност и опредељење ка одређеној страни.

Међутим сагледавали смо различита виђења овог догађаја, да бисмо могли имати што реалнију слику о овом догађају. Како четнички покрет види овај немили догађај, показује нам М. Самарџић, чији цитат приказујемо у целости: "Тешко је направити прецизну статистику о ликвидиранима, јер је био чест случај да се једна особа ликвидира по више основа. Добар пример је извештај мајора Здравка Милошевића, команданта Варваринског корпуса, од 4. јануара 1944. године: 21. децембра ликвидиран је Станоје Миленковић, робијаш и комуниста, а који се био прикрио у љотићевим одредима. У селу Ловцима говорио је противу краља и противу Драже говорећи да су они издајници. Иначе Миленковић је суви Титовац.

22. децембра ликвидиран је Милашин Васиљевић родом из Лозовика. Оне је иначе био светска вуцибатина и мангуп. Био две године у Немачкој на раду. По повратку из Немачке, био шпијун немачки и Немци су знали да је комуниста, па кад је пре извесног времена од њих побегао, они су почели да јуре за њим, да би га као комунисту ухватили и убили. Ликвидиран од наших. На основу

9 Б.Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, стр 221.

10 Историјски архив Јагодина, *усмена сведочења, збирка "Јагодинске породице"*, запис бр.43

11 Душан Прица, Јоксим Радојковић, *Мијајлова јама*, Деспотовац, 1987, стр. 34.

12 Историјски архив Јагодина, *усмена сведочења, збирка "Јагодинске породице"*, запис бр.44

нађеног леша СДС у Јагодини похваљена је."[13]

Ликвидирани су: Светислав Стефановић из Д... среза Беличког, што је уз припомоћ окупаторских власти уцењивао наш народ, иначе убица и робијаш. Л... Дејановић из Мајура, због блудничења са окупаторским војницима. Драгомир Тодоровић из Ланишта као окупаторски шпијун и Драгомир Јовановић из Кочиног Села, каплар 5. добровољачког одреда, иначе фанатик издајник.

Милошевић је даље писао о покушају да ликвидира 20 комуниста тако што би их пријавио Немцима преко окружног начелника Српске државне страже у Јагодини, с којим је тајно сарађивао. Међутим, у Гестапоу у Јагодини три Немца су били комунисти, па су ово осујетили. "Не остаје нам ништа друго, него да их сопственим снагама чистим", писао је Милошевић Дражи, тражећи одобрење да изврши "сечу већега стила уочи Нове године". Та "сеча" извршена је у ноћи између 14. и 15. фебруара 1944. године, када су, у сарадњи са лојалним недићевцима, четници упали у Јагодину, Ћуприју и Параћин. Према извештају Команде Српске државне страже за Округ моравски, притом су у ове три вароши ликвидирали 22, ранили две и одвели 21 особу.

Пошто су вароши биле пуне окупаторских војника, четници су користили искључиво каме, док су одведене особе касније ликвидиране ватреним или хладним оружјем. Када су Немци пред зору дали узбуну, четничке снаге већ су биле далеко. "Начином извршења показали смо пријатељима и непријатељима нашу снагу, јединство и организаторску способност", известио је мајор Љубомир Михајловић, командант Иванковачког корпуса, 18. фебруара.

Михајловић је све ликвидиране означио као комунисте, међутим, нико од њих тада није био члан Комунистичке партије. Неки су то били непосредно после Првог светског рата, неки су помагали комунистима 1941, а неки са њима нису имали никакве везе. Као што се види из извештаја мајора Милошевића, реч је о специфичном схватању термина "комунисти", који је обухватао широку лепезу непријатеља, од немачких шпијуна и криминалаца до притајених симпатизера КПЈ, који су користили своје положаје да би Немцима пријавили што више присталица четничког покрета, после чега су они хапшени и одвођени у логоре или стрељани. Карактеристично је да је највише ликвидираних радило у јагодинском суду: три судије и један судски чиновник. Њих је четницима свакако пријавио окружни начелник СДС-а у Јагодини, који је, по природи свога посла, био упућен у рад суда.

Према поменутом извештају Команде, ликвидирана су и три пензионера (од којих је један био официр), двојица кафеџија, два чиновника, два опанчара, затим по један свињарски трговац, касапин, пиљар, берберин, магационер, обућар, бравар, радник, апотекар, железничар и поштар, као и пет домаћица, по једна кројачица, фризерка и радница. По занимању, за 14 ликвидираних може се рећи да су били интелектуалци. Поред три судије, то су још по неколико средњошколских професора, студената и ђака петог разреда гимназије. За једну женску особу не наводи се занимање.

Рањени су један водник Српске државне страже, као и још једно лице чије занимање није назначено.

Комунисти су такође за ликвидиране тврдили да су били њихови, додајући да су сви били интелектуалци. Док на списку Команде има 28 ликвидираних или одведених из Јагодине, комунисти су касније сачинили списак од 22 "жртве првофебруарског покоља у Јагодини". Из списка су избацили имена која су сматрали компромитујућим. (...)[14]

Дакле, могли смо закључити да из пописа полиције видимо једну приличну неутралност, док из

13 Милослав Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, 5. том, Крагујевац 2010, стр. 528-529.

14 *Исто*, стр. 528-529.

навођења који нам је остао из рукописа четничког покрета, видимо разне погрдне квалификације наведене уз имена и презимена страдалих, попут бивши робијаш, луталица, окорели комуниста и слично.[15]

У истраживању, веома су нам помогла записане изјаве сведока и сведокиња. "Сведокиња Ружа Радисављевић: „Дошли су и куцали на врата. Ми питамо: 'Ко је то?' Они кажу: 'Полиција! Отворите!' Ми смо били за столом, мој муж и син били су ту. Мој муж је изашао и отворио им врата. Запитали су га је ли он Милан. Он им је рекао: 'Ја сам', а они су га одмах почели да боду камама. Ћерка ми је била затворена у соби. Кад су почели да боду камама мога мужа, ја сам почела да кукам. Затим су ухватили мога сина и почели да га боду. Он је викнуо: 'Јао, мама!' Хтели су да га извуку напоље. Ухватили су га за ноге и вукли, а ја сам сина држала за руке и нисам им дала да га извуку. Они су и мога сина боли камама."

Председник: „Јесу ли вас боли?"

Сведокиња: „Мене су боли зато што сам бранила сина. Он је викнуо: 'Јао, мама!', ја сам пружила руке да га одбраним, а они су ме онда уболи камом."

Председник: „Је ли вам том приликом умро муж?"

Сведокиња: „Одмах су издахнули и муж и син."

Председник: „Због чега их убише?"

Сведокиња: „Не знам."

Председник: „Шта рекоше кад су ушли?"

Сведокиња: „Ништа."

И Персида Младеновић из Јагодине је том приликом изгубила јединог сина, који је избоден на 30 места по целом телу.

Сведокиња: „Мој син је легао и узео књигу да чита... У томе моменту двојица дражиноваца са оружјем и са митраљезима упали су у кућу и питали су: 'Ти си Мирослав Младеновић', и наредили су му да одмах пође са њима на саслушање. Ја сам казала: 'И ја идем с њиме?', и брзо потрчим за њима уз басамаке. Кад смо дошли близу на место они су ме гурнули да се одмакнем. Закукала сам да хоће да ми убију сина. Ја сам се потпуно изгубила и они су ме гурнули у једно двориште, кукала сам, кукала сам, стално: 'Убиће ми дете!', и кад је било око 4 сата успела сам да изађем и пошто сам знала у коме је правцу одведен, отишла сам и видела да је мој син убијен, избоден на 30 места по целом телу."[16]

Из Ћуприје је заклано 10 (или 12) људи и бачено у „Мијајлову јаму".[17] У Параћину су четнички егзекутори заклали у кућама четворо људи, а 8 извели из града и поклали их у Голубовачкој шуми. У Јагодини је заклано двадесет троје.[18]

Последице Фебруарског покоља у Јагодини 1944. године

Фебруарски покољ у Јагодини 1944. године оставио је дубок траг на животе грађана и на целу заједницу. Једна од непосредних последица била је масовна смрт недужних људи. Поред људских жртава, покољ је изазвао и дубоку психолошку трауму међу преживелима. Породице су остале без очева, браће и синова, што је довело до разарања породичних односа и осећаја несигурности у

15 *Исто*, стр. 530.

16 Душан Прица , Јоксим Радојковић, *Мијајлова јама*, Деспотовац, 1987, стр. 34.

17 Исто, стр. 35.

18 Историјски архив Јагодина, усмена сведочења, *збирка "Јагодинске породице"*, запис бр. 43

заједници. Општа атмосфера страха и неповерења утицала је и на социјалне односе у Јагодини.
Економске последице такође су биле значајне. Многе породице су изгубиле главне хранитеље, што је довело до сиромаштва и тешког преживљавања у ратним условима. Поред тога, страдали су локални привредни објекти и имовина, што је успорило обнову града после рата.
Културне и историјске последице могу се видети кроз очување сећања и сведочења преживелих. Чување докумената, снимање сведочења и писање о овим догађајима омогућава да се памћење о жртвама одржи за будуће генерације. Ова траума је остала део колективног памћења Јагодине и представља опомену на ратне ужасе.
Фебруарски покољ имао је више врста последица:
1. Људске жртве: Многи грађани су насилно убијени. Још једном наводимо пример сведокиње Руже Радисављевићкоја описује:
"Дошли су и куцали на врата. Ми питамо: 'Ко је то?' Они кажу: 'Полиција! Отворите!' Ми смо били за столом, мој муж и син били су ту. Мој муж је изашао и отворио им врата."
Овај опис показује суровост напада и непредвидљивост злочина.
2. Психолошке последице: Породице су остале без главних хранитеља, што је довело до страха, несигурности и трауме која се преносила на наредне генерације.
3. Економске последице: Губитак главних хранитеља и страдање имовине довели су до сиромаштва и успоравања обнове града.
4. Културне и историјске последице: Сведочења преживелих и очување докумената омогућавају да се трагедија памти и да будуће генерације уче из прошлости.
На крају истраживања, мр Дејан Танић, виши архивски саветник у Архиву Јагодине је употпунио ово истраживање и на неки начин извео закључак.
"Ти људи који су страдали нису сви били симпатизери комуниста, ни илегалци ни партизани. Можда је само неколико људи припадало њима, али остали су једноставно били родољуби. Мотив злочина је, ја бих рекао, много шири него идеолошка борба. Можда је ту било и личних обрачуна, а можда и идеолошке борбе, али у ширем смислу те речи. Претпостављам да ти људи нису били много политички активни. Једноставно, били су угледни грађани чије су политичке или војне структуре можда представљале будућу опасност за равногорски покрет. Надамо се да се ово више никада неће поновити .
У овом немилом догађају, у Поморавским градовима погинуле су 44 особе: 22 у Јагодини, 10 у Ћуприји и 12 у Параћину, а убијани су потицали из различитих градских слојева." – рекао је Дејан Танић.[19]

Закључак

Фебруарски покољ у Јагодини 1944. оставио је трајне последице на животе људи, њихове породице и целу заједницу. Поред губитка живота и економских тешкоћа, оставио је дубоко сећање у колективној свести грађана. Ова трагедија нас подсећа на цену рата и важност памћења на прошлост, како се слични злочини више никада не би поновили. Оно што је занимљиво јесте да се Фебруарски покољ готово не обрађује у настави, и да се веома мало зна о њему иако се ради директно о локалној историји. На крају, можемо закључити да рат увек погађа обичне људе. Сећање на страдале није само историјска обавеза већ начин како можемо да разумемо како се

19 Танић, Д.(2026). *Интервју*, Архив Јагодине, 15.јануар 2026. године

нетрпељивост и насиље могу проширити када изостане дијалог и правда. Оно што је било отежавајућа околност у раду, јесте мали број извора и литературе који се баве овом темом. Захваљујући Архиву Јагодина, добио сам потребне списе и списак литературе, који сам могао да искористим у раду.

Списак жртава у Јагодини

1. АЛТМАН ДАНИЦА, професор - Рођена је 1916. у Јагодини. Школу је учила у Јагодини и Ћуприји а студирала у Београду и Дижону (Француска). Била је удата за музичара Николу (Херберта) Алтмана, пољског избеглицу. Убијена је пред двоје деце, са 24 убода ножем. Њен супруг је ухваћен неколико месеци касније и стрељан у селу Лоћики.
2. АЋИМОВИЋ ЈОВАН - ЖАН, професор - Рођен је 1907. у Ћуприји. Школовао се у Крагујевцу и Ћуприји а групу за математику и физику студирао у Београду. Службовао је у Пљевљима, Ћуприји и Јагодини. Одбио је да се придружи четницима и као "национално непоуздан" избоден ножевима за време бекства на улици. Оставио је супругу и ћерку.
3. БОШКОВИЋ ЗОРА, кројачка радница - Рођена је 1922. у Јагодини, где је учила основну школу и Женску занатску школу. Радила је као физички радник на економији јагодинске Парне пиваре а пред смрт као кројачица у Фабрици шешира индустријалца Рота. Изведена је из куће и са још 4 лица стрељана сутрадан у селу Бресју. Била је неудата.
4. ГРУЈИЧИЋ СВЕТИСЛАВ, судија - Рођен је 1898. у Јагодини. Школовао се у Јагодини и Крагујевцу а у Београду и Паризу студирао право. До бугарске окупације 1941. службује у Пироту када је постављен за председника Среског суда у Јагодини. Био је познат као антифашиста а на суду се заузимао за симпатизере НОБ-а. Заклан је у кући, наочиглед супруге и троје деце.
5. ДИРАК ЗОРКА, берберски радник - Рођена је 1918. у Кончареву код Јагодине. Била је удата за Тодора Дирака. берберског радника, који је са братом Николом, столарским радником, и оцем Винком, металцем, био у језгру радничког покрета уочи рата. Оба брата су погинула као борци у НОБ-и, док је старији Винко стрељан 1943. Стрељана је у Бресју, оставивши двоје нејаке деце.
6. ИЛИЋ СИМА, трговац - Рођен је 1884. у селу Дубоки код Јагодине. Био је рудар, физички радник и набављач стоке за Клефишеву Кланицу. Пред Обзнану постаје члан КШ, а од 1923. Независне радничке партије Југославије. Био је хапшен од Немаца а четницима се замера што је одбио да приложи новчану помоћ. Убијен је у кући, заједно са супругом Зорком.
7. ИЛИЋ ЗОРКА, домаћица - Рођена је 1886. у Суботици. Убијена је зато што је узалудно покушавала да заштити супруга.
8. ЛОПИЧИЋ ЂУРА, професор - Рођен је 1894. у с. Цеклину (Црна Гора). Школу је учио у више места а у Београду студирао физику и хемију. Уочи рата је службовао у Ћуприји и био председник Просветно - културног друштва. Прелази у Јагодину али га и овде прогањају и хапсе као напредног родољуба. Заклан је у кући, пред супругом и двоје деце.
9. ЛУКИЋ БОРА, трговац - Рођен је 1897. у Јовцу код Ћуприје. Био је оснивач сељачких задруга и странке "левих земљорадника". Сарађивао је са Сретеном Жујовићем, Мирком Томићем, Миланом Мијалковићем - Чичом и другим комунистима. Оптужен је да је помагао устанак, изведен из породичне куће, испред које је и заклан пред супругом и три ћерке.

10. МАТИЋ КОСТАДИНКА - Рођена је 1913. у Параћину. Пред рат прелази са породицом у Јагодину. Заклана је у кући, као симпатизер НОБ-е.
11. МИЉКОВИЋ ДУШАН, ученик - Рођен је 1925. у селу Белици код Јагодине. Био је ученик 5 разреда Учитељске школе. Његове две сестре биле су у партизанима: Рада, борац Друге пролетерске бригаде, проглашена за народног хероја, и Радмила (стрељану на Бањици). Припадао је илегалном омладинским кружоку и сутрадан стрељан са још четири лица у Бресју.
12. МЛАДЕНОВИЋ СОФИЈА, кројачки радник - Рођена је 1888. у Ужицу. Избачена из службе у Чачку. учи у Загребу за кројачицу и прелази у Скопље. Била је члан КПЈ од 1919. и блиско повезана са Димитријем Туцовићем и Душаном Драговићем. Извели су је из куће и убили са 38 убода камом.
13. НЕШОВИЋ ТОДОР, судија - Рођен је 1897. у Штипу. Школу је учио у Штипу и Солуну, а у Београду студирао право. Службовао је у више места, сарађујући свугде са народним покретом. Био је комунистички посланик на изборимг 1920. у Брегалничком срезу. Овде је премештен 1937. и био повезан са Бошком Ђуричићем. Одведен је у Бресје на саслушање и стрељан са још 4 лица.
14. ПАНТИЋ МИЛОРАД, судија - Рођен је 1886. у селу Копљари, код Аранђеловца. Био је члан Социјалдемократске партије и члан КПЈ, већ од оснивања 1919. Био је комунистички посланик у Тиквешком срезу 1920. и по налогу КПЈ бранио остале посланике на познатом Видовданском процесу. Убијен ножевима у кући пред супругом и двоје деце, док је син Слободан успео да побегне.
15. РАДОВИЋ ДАМЈАН, судски приправник - Рођен је 1905. у селу Лукову, код Никшића. Школу је учио у родном месту а права студирао у Београду. Избоден је ножевима испред куће. Био је неожењен.
16. РАДОСАВЉЕВИЋ МИЛАН, обућарски радник - Рођен је 1898. у Трућевцу, код Деспотовца. Учествовао је у мађарској револуцији 1919. под Белом Куном. Радио је у синдикалном по крету и помагао устанак 1941. Избоден је ножевима, заједно са сином.
17. РАДОСАВЉЕВИЋ БРАНИСЛАВ, учитељ - Рођен је 1922. у Јагодини, где је учио школу и по чео да ради као учитељ. Већ као ученик 5 године учествује у познатом штрајку учитеља 1940. Био је члан илегалног омладинског кружока, који је проваљен 1943. Избоден је у кући, бранећи се узалудно са оцем, пред мајком и сестром.
18. РИСТИЋ МИРОСЛАВ - ПОПАЦ, браварски радник. Рођен је 1921. у Јагодини. Браварски занат је учио у Београду, одакле се враћа након априлског бомбардовања 1941. Овде је краће време радио у фабрици глицерина, одбијајући да се придружи четницима. Био је изузетно талентован фудбалер и врло омиљена личност. Убијен је у кући, пред родитељима и сестром.
19. СТОЈКОВИЋ ДРАГОМИР, браварски радник - Рођен је 1909. у Сењском Руднику, код Ћуприје. Занат је учио код старог социјалисте Чеде Ђурђевића - Доме у Јагодини, под чијим се упливом рано укључује у раднички покрет. Радио је на обнављању синдикалног покрета 1933. и КУД "Абрашевић" 1935. Избоден је ножевима, заједно са супругом Катарином, пред очима троје деце.
20. СТОЈКОВИЋ КАТАРИНА, домаћица - Рођена је 1909 у Јагодини. Помагала је устанак 1941, прикупљајући помоћ за Беличку чету на Јухору. Избодена је ножевима, заједно са супругом, успевши да рани једног убицу.
21. ЦАНИЋ МИХАЈЛО, браварски радник - Родио се 1922. у Јагодини. Учествовао је у

припремању збора Удружене опозиције 1935, и радио на обнављању синдиката и КУД "Абрашевић". Као возач код Клефиша помагао је устанак 1941. Одведен је у Бресје на саслушање и стрељан. Оставио је супругу и двоје деце.

22. СТОЈАНОВИЋ БОЖИДАР - просветни радник. Рођен је у Јагодини, избоден ножем у кући[20]

Број страдалих у Јагодини – Светозареву од 1941-1945. године међу којима су и жртве Фебруарског покоља 1944. године

SVETOZAREVO.....
1190 Bagrdan (varošica).....
1190 Belica.....
1190 Bresje.....
1190 Bukovče.....
1190 Bunar.....
1191 Crnče.....
1191 Deonica.....
1191 Dobra Voda.....
1191 Donje Štiplje.....
1191 Donji Račnik.....
1192 Dragocvet.....
1192 Dragoševac.....
1192 Dražmirovac.....
1192 Duboka.....
1192 Glavinci.....
1192 Glogovac.....
1193 Gornje Štiplje.....
1193 Gornji Majur.....
1193 Gornji Račnik.....
1193 Ivkovački Prnjavor.....
1193 Jošanički Prnjavor.....
1193 Kalenovac.....
1193 Kočino Selo.....
1194 Kolare.....
1194 Končarevo.....
1194 Kovačevac.....
1194 Lovci.....
1194 Lozovik.....
1195 Lukar.....
1195 Mali Popović.....[21]

20 Историјски архив Јагодина, *усмена сведочења, збирка "Јагодинске породице"*, запис бр. 44

21 https://www.2.muzejgenocida.rs/images/sadrzaj-zrtve-rata-41-45/SrbSadrzaj.pdf, приступљено 1.2.2026

S23 spisak nije potpun Muzej žrtava genocida Beograd
Žrtve rata 1941-1945 Sadržaj

1195 Medojevac.....
1195 Međureč.....
1195 Miloševo.....
1195 Mišević.....
1195 Novo Lanište.....
1195 Rajkinac.....
1196 Rakitovo.....
1196 Ribare.....
1196 Ribnik.....
1196 Šantarovac.....
1196 Siokovac.....
1197 Slatina.....
1197 Staro Lanište.....
1197 Staro Selo.....
1197 Strižilo.....
1197 Šuljkovac.....
1197 Svetozarevo.....
1200 Topola.....
1200 Trnava.....
1200 Vinorača.....
1200 Voljavče.....
1200 Vranovac.....
1201 Vrba.....[22]

Зора Бошковић,
једна од закланих радница

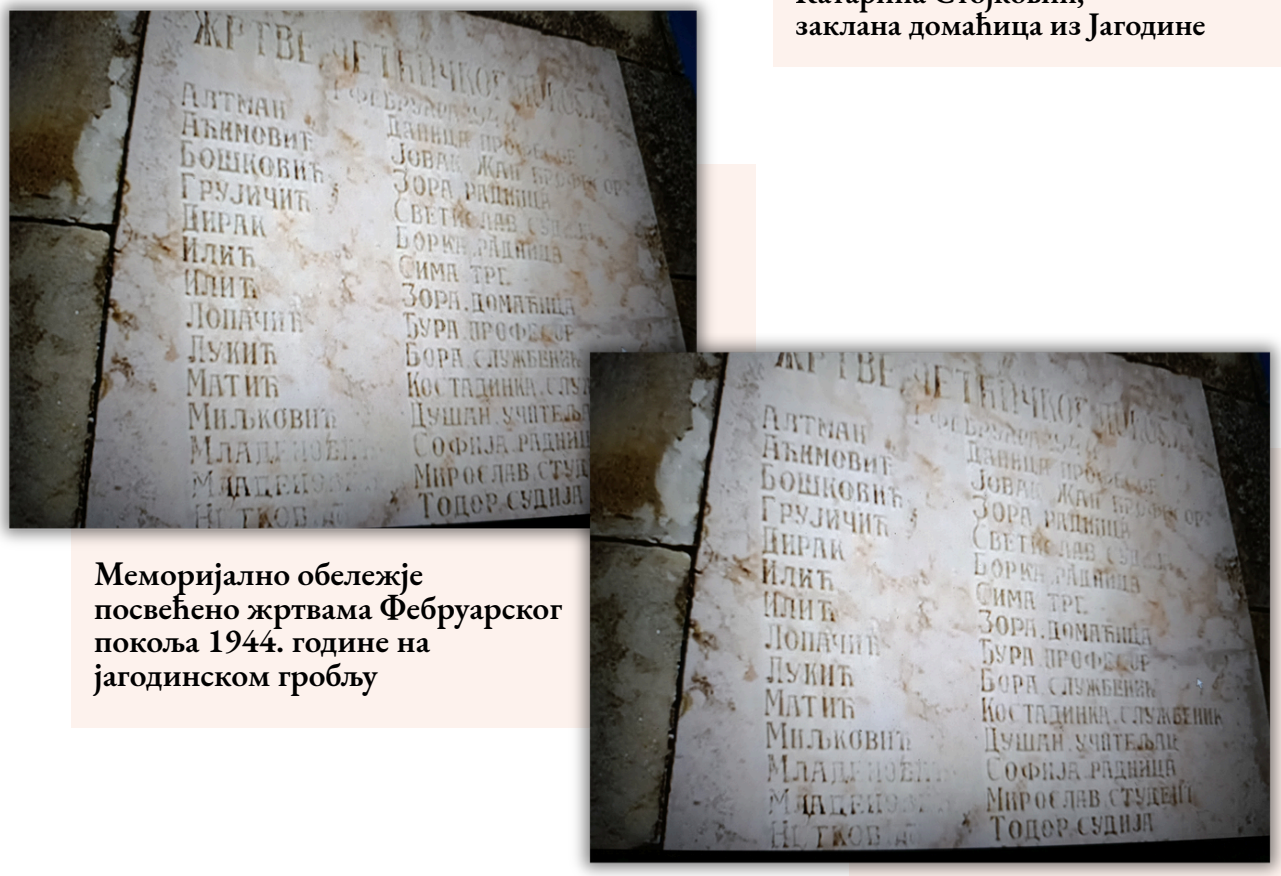
22 https://www.2.muzejgenocida.rs/images/sadrzaj-zrtve-rata-41-45/SrbSadrzaj.pdf . Приступљено 1.2.2026

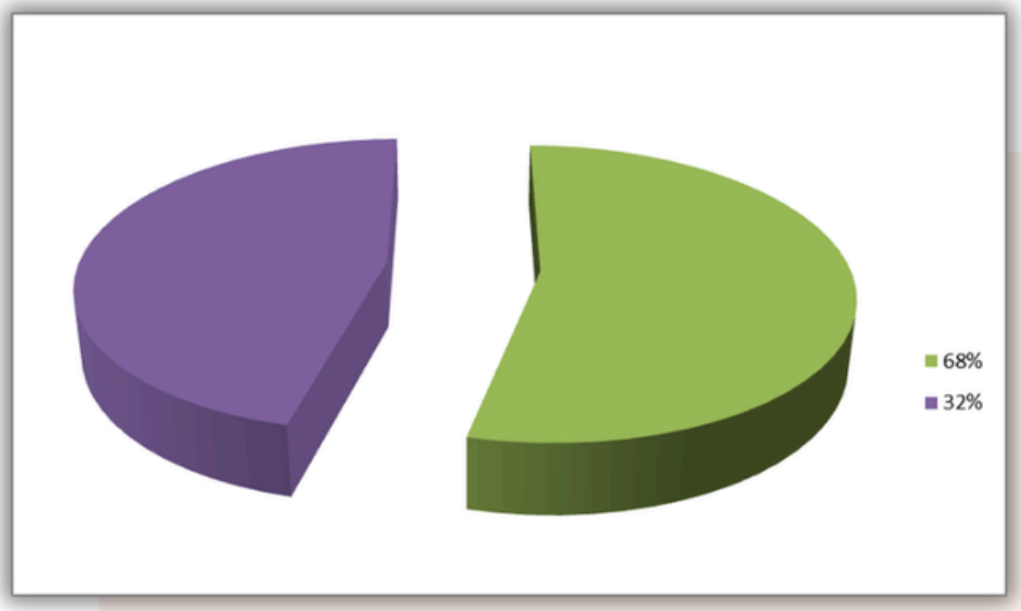
**Даница Алтман,
заклана професорка из Јагодине**

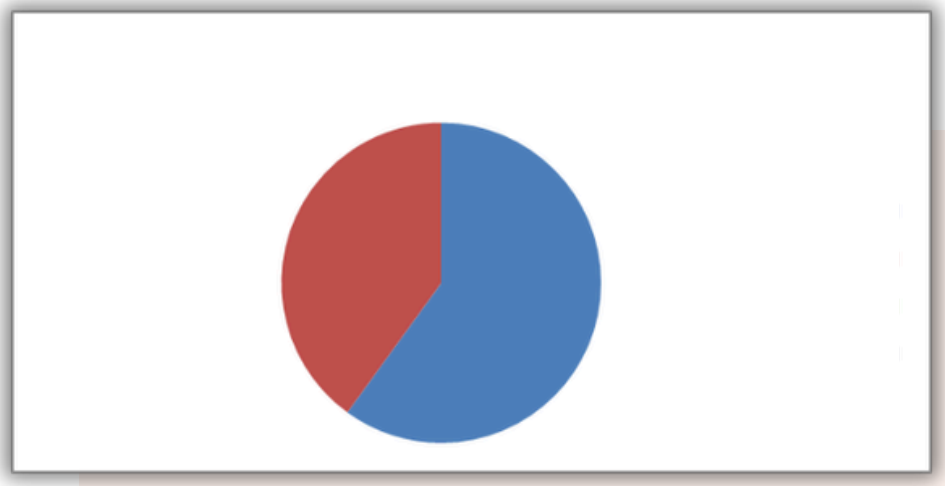
**Катарина Стојковић,
заклана домаћица из Јагодине**

Меморијално обележје посвећено жртвама Фебруарског покоља 1944. године на јагодинском гробљу

Структура страдалих у покољу према полу
Мушкарци 68%
Жене 32%

Структура образованих људи стрељаних 1944
Високообразовани људи 60%
Средњеобразовани или без школе 40%

ИЗВОРИ

Архивски извори

1. Историјски архив Јагодина, усмена сведочења, збирка „Јагодинске породице”
2. Историјски архив Јагодина, Извештаји Српске страже Моравски округ 1941-1944.
3. Архив Србије, фонд „Команда Србије“, 1944, досије 18.

Чланци са интернета

1. ”Фебруарски покољ”,Wikipedia - The Free Encyclopedia, приступљено 5.12.2025.
2. Музеј жртава геноцида, Садржај жртава рата 1941-1945, PDF документ, приступљено 1.2.2026.

Интервју

1. Дејан Танић, Интервју, Архив Јагодине, 15.јануар 2026.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије

1. Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992.
2. Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 1979.
3. Миодраг Јовановић, *Поморавље над окупацијом 1941–1944*, Београд, 1987.
4. Милослав Самарџић, *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, 5. том, Крагујевац 2010.

Књижевност

1. Душан Прица, Јоксим Радојковић, *Мијајлова јама*, Деспотовац, 1987.

II ПОГЛАВЉЕ

Отпор и борба против фашизма

Скојевска организација у Руми - активност школске омладине

АУТОРКА:

Љубица Малетић, ученица I разреда

Гимназије "Стеван Пузић" из Руме

МЕНТОРКА:

Бранислава Коњевић, професорка историје

Гимназије "Стеван Пузић" из Руме

Апстракт: Други светски рат доноће много изненађења у погледу политичких опредељења, схватања, или обичних симпатија према појединим политичким фракцијама. Висококотиране политичке партије из предратног периода, у току рата, губиће на популарнисти, док ће поједине партије, упркос свим потешкоћама, окупљати све више присталица и активиста. У овом раду биће речи о формирању и деловању Комунистичке партије у Руми с посебним акцентом на рад њене омладинске организације - Савеза комунистичке омладине Југославије, такозваног СКОЈ-а. Посебан акценат биће стављен на рад њених активиста из редова школске омладине, као и на жртве које су уз страдање осталих цивила и сами поднели.

Кључне речи: Други светски рат, Рума, КПЈ, СКОЈ, активисти, жртве

*Рад је награђен другом наградом на конкурсу Сусрети с прошлошћу 2025/26. године

Увод

Као и у наше време, читав век касније, и прва половина XX века била је обележена снажним политичким сударима, која нису обишла, ни нашу државу, ни град, па чак ни нашу школу. И тада је било много политичких опција, али најснажније и најекстремније међу њима биле су левичарске и десничарске. Одјеке њихових судара осећамо и данас.

Међу левичарским политичким партијама је најважнију улогу преузела Комунистичка партија, као најснажнија и најорганизованија. Ова партија је расла и развијала се под директним утицајем и подршком Совјетског Савеза, земљом која је прва успела да оствари свој идеал, стварање комунистичког друштва, власт радничке класе и победу над капитализмом. На територији Југославије, партија је имала периоде када је била дозвољена, толерисана, а на крају и потпуно забрањена, у страху од њеног све већег утицаја.

Рад Комунистичке партије је вршен кроз разне појавне облике. Партија је деловала кроз штампу и други пропагандни материјал, радничке и синдикалне орагнизације, културна удружења и кроз, што је за нас у овом раду најважније, омладинске организације, од којих је СКОЈ свакако најпознатија и најважнија.

Скојевска организација у Срему и Руми

Савез комунистичке омладине Југославије је постао и остао далеко познатији по свом акрониму, СКОЈ. Основан је новембра 1919. године у Загребу, исте године када је у априлу формирана Комунистичка партија Југославије, као једна од њених организација. СКОЈ је имао задатак да окупља и организује омладину и на тај начин шири идеју комунизма. На овај начин омладина је припремана за каснији пуноправни улазак у Комунистичку партију и за политички рад. Рад СКОЈ-а можемо посматрати у два периода: у предратном периоду када је у највећем делу био део забрањене комунистичке партије и због тога радио илегално и периоду другог светског рата у којем се путем својих чланова отворено укључио у партизанску борбу и на тај начин допринео ослобођењу земље од окупатора.

У периоду између два светска рата, СКОЈ се појавио као пратилац Комунистичке партије. Убрзо по оснивању, Комунистичка партија је била забрањена, а самим тим и СКОЈ. Тиме је организација била приморана да делује илегално. Чланови су тајно растурали комунистичку литературу и пропагандни материјал, окупљали се у мањим групама како би читали и заједнички анализирали забрањену литературу, на који начин су ширили комунистичке идеје и погледе на друштвена и политичка питања.

У Срему, рад СКОЈ-а није био другачији него у осталим деловима државе. У градовима Срема, као што су Рума, Сремска Митровица, Инђија и Шид, међу ученицима су формиране групе омладинаца симпатизера, или већ чланова скојевске организације. Ово је био најсигурнији и најефикаснији начин да међу својим вршњацима шире ставове о социјалној правди и радничком покрету. На овај начин створен је основ за формирање ове организације међу школском омладином. Поред тога, у гимназији и другим школама је било примера и међу професорима да су били симпатизери, или чланови Комунистичке партије.

Период после 1937. године, када је руковођење Комунистичком партијом преузео Јосип Броз Тито, представља период када и СКОЈ почиње да ради са новом снагом. У одлукама Четврте

покрајинске конференције СКОЈ-а за Војводину и Резолуције Пете конференције је наглашено да СКОЈ као организација није комунистичка партија младих већ "масовна борбена и васпитна организација омладине помоћу које се омладина васпитава у духу марксизма-лењинизма, учи комунизму".[1]

У Руми је СКОЈ формиран као организација 1939. године. Непосредан утицај на формирање организације имала је Комунистичка партија Југославије и њен секретар у Руми, Фрања Фишингер. Први секретар СКОЈ-а у Руми био је Никола Џуверовић.[2] Задатак је био да представници СКОЈ-а постану руководећа огранизацијска снага легалних организација и да на тај начин осигурају свој утицај.

Скојевска организација у Румској гимназији

Комунистичка организација у Румској гимназији је била заступљена и међу професорима и међу ђацима.

Прве појаве комунистичких активности у Гимназији забележене су 1937. године. У фебруару је обавештен начелник Румског среза о активностима Комунистичке партије, како међу ђацима, тако и међу професорима Гимназије. Министарство унутрашњих послова преко Краљевске банске управе Дунавске бановине обавестило га је о запошљавању у Румску гимназију професора Венијамина Маринковића. Он је због комунистичких активности 1933.године хапшен и оптужен у Државном суду за заштиту државе.

Спомен биста професору Венијамину Маринковићу у Ивањици

1 Радисав Ђорђевић, Владимир Томић, Душан Чудић, Радомир Прица, Добривој Митровић: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 311

2 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 311

Иако је његов рад и кретање праћено, полиција није установила да се професор Маринковић бавио илегалним радом. Међутим, полиција у том тренутку само није имала о томе сазнања, јер се Венијамин Маринковић, ипак, бавио забрањеним активностима, које је добро конспиративно покрио. Професор Маринковић је организовао гимназијску групу чији чланови су били: Радмила Николић, секретар Гимназије, професори књижевности Пера Љубић и Тугомил Ујчић, касније прослављени песник, као и Љубинка Ржаничанин, професор. Очекивано, њихово деловање је накнадно откривено и 1937. године довело до растурања групе и премештај професора Ујчића и Маринковића из Румске гимназије. Непосредни повод је био чланак који је професор Тугомил Ујчић написао за часопис "Живот и рад".[3]

Њихова активност јесте прекинута у Руми, али је настављена на другим местима. Професор Тугомил Ујчић је премештен у Госпић, а затим у Крушевац, Крагујевац, где је радио 1941.године приликом октобарског масакра 1941.године, о чему је написао књигу песама и драмски текст "Над хумкама стрељаних Крагујевчана". Професор Венијамин Маринковић на почетку рата приступио партизанском покрету, а убрзо је погинуо, 29. новембра 1941. године приликом немачког бомбардовања Пожеге. Гимназија у Ивањици носила је његово име од 1964. до 1991. године.[4]

Формирање СКОЈ-а у Руми 1939. године очекивано је довело до стварања организације и међу ученицима Румске гимназије. Иако је група левичарски настројених ученика у Гимназији постојала од 1936. године, након формирања СКОЈ-а у Руми, и гимназијалци добијају прилику да своју организацију уреде на начин који је одредила партија. Први секретар гимназијског СКОЈ-а био је Бора Никшић[5], а међу првим и међу најзначајнијим члановима СКОЈ-а у Руми треба издвојити Стевана Пузића[6], по којем румска гимназија данас носи име[7] [8], Бранка Пешића, чувеног градоначелника Београда,[9] Миленка Брзака-Учу, по којем назив носи Средња техничка школа у Руми, народног хероја Вељка Дугошевића, чије име носи једна основна школа у Руми.[10] [11]

---

3 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 277 - 279

4 https://www.gimnazija-ivanjica.edu.rs/

5 Радисав Ђорђевићи др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 286

6 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 312;

У књизи Снежане Јанковић: Споменичко наслеђе Руме, Завичајни музеј Руме, Рума 2019. на страни 50 можемо пронаћи податак да је он из школе искључен 1938. године, дакле пре формирања СКОЈ-а у Гимназији, док у књизи Партизанска штампа у Војводини 1941-1944 аутора Душана Попова налазимо податак да је СКОЈ-у приступио 1939. године

Увидом у Извештаје о раду Гимназије у Руми, који су штампани од њеног оснивања 1912. па све до 1947. године, проналазимо податак да је Стеван Пузић, ученик седмог разреда, искључен из Гимназије на основу члана 43 Закона о средњим школама у школској 1939/40. години (види у Државна реална гимназија у Руми, ИЗВЕШТАЈ за шклоску 1939/40 годину, Нови Сад, штампарија браће Грујића, 1940, 53; страница Извештаја дата у прилогу бр. 1 рада)

Једна од занимљивости је и сачувани Споменар његове школске другарице Зденке Петриновић у којем има чак два спомена од Стевана Пузића и то из марта 1939. године (странице споменара дате су у прилогу бр. 2 рада)

7 Снежана Јанковић: Споменичко наслеђе Руме, Завичајни музеј Руме, Рума 2019. 50

8 Душан Попов: Партизанска штампа у Војводини 1941-1944, Нови Сад 1975. 307

9 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 312

10 Снежана Јанковић: Споменичко наслеђе Руме, Завичајни музеј Руме, Рума 2019. 47

11 Монографија "Румска гимназија 1912-1962.", редакциони одбор Радивој Керешевић, Владимир Бенко, Богдан Рајаковац, Гимназија "Стеван Пузић" Рума, 1962 43

Организација СКОЈ у Гимназији је била подељена на четири групе од по пет до седам чланова, којима су руководили Светозар Костић, Бранко Пешић, Ерна Голдштајн и Паја Цвејановић.[12]

Спомен плоча Стевану Пузићу на згради данашње Гимназије

Гимназијски СКОЈ је као и сви остали огранци ове организација имао задатак да окупља и организује гимназијску омладину и на тај начин шири идеју комунизма. Чланови организације покушавали су да остваре утицај кроз све културне и спортске активности и организације у којима се окупљала омладина. Акценат је дат на омасовљавање Спортског културно уметничког друштва "Раднички". У овом циљу формиране су хорска, драмска, музичка и фудбалска секција. Такође, активности су спровођене кроз литерарну дружину "Образованост", аеро-клуб "Наша крила", једриличарску секцију аеро клуба "Фрушкогорски змај", подмладак Црвеног крста и многе друге сличне активности.[13] Имајући у виду да је велики број гимназијалаца потицао из околних села, СКОЈ је преко њих ширио идеје и покрет на село.[14]

Истовремено њихов задатак је био да се супротставе националистичким, али и немачким нацистичким идејама које су такође биле заступљене и код ученика и код појединих професора. У овом погледу највећи противник им је била организација "Збор" чији је оснивач био Димитрије Љотић, која је ширила српске националистичке идеје, као и организација "Културбунд" преко које је свој утицај ширила нацистичка Немачка. Свакако су ове активности изазвале реакцију националистичке омладине подржаване од стране организације "Збор", као и немачке мањине, тако да је због тога долазило до међусобних сукобљавања. Сукоби су се заоштравали до те мере да је долазило и до физичких обрачуна, а кулминирало је инцидентом у којем су учествовали ученик Радомир Галовић и професор Јохан Фридрих, услед чега је из школе искључено 12 ученика, укључујући и Стевана Пузића.[15] Снага организације "Збор" је, након 1939. године и појачаног рада скојевске омладине у гимназији, почела да слаби.

12 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 315

13 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 318

14 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 323

15 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 320

Други светски рат је започео 1939. године. Партија је била свесна да постоји опасност и од напада на Југославију, па су предузимане акције и припреме на том плану. Организовано је логоровање на Тестери, на Фрушкој Гори, где су омладинци савладавали прве лекције из војне и санитетске обуке.[16] Румски СКОЈ је 1941. годину дочекао са 70 чланова и далеко више симпатизера и сарадника.[17]

Након потписивања Тројног пакта 25. марта 1941. године почели су масовни протести широм Краљевине Југославије против таквог поступка владе. Грађани, студенти и велики део јавности сматрали су да је приступање пакту са силама Осовине било противно националним интересима. Иако је окупљања било већ 25. марта, велике демонстрације су започеле 27. марта у дворишту Гимназије. Из Гимназије (која се тада налазила у згради данашње Основне школе "Душан Јерковић", на углу улица Главне и Врдничке) је колона кренула према центру града, а на чело колоне, са заставом, стајао је члан СКОЈ-а Бранко Пешић. Иако СКОЈ није био организатор демонстрација, ипак су успели да се ставе на чело, као и да поново минимализују утицај припадника љотићеве организације, који су такође били учесници демонстрација. Непосредно након ових догађаја формирана је и омладинска чета која је требало да учествује у одбрани града.[18]

Спомен биста Стевану Пузићу, предворје гимназије у Руми која носи његово име

16 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 322

17 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 325

18 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 330-331

Окупација није променила много тога у скојевској организацији. Рад је настављен у илегали. Организацијом је руководио је сремски комитет СКОЈ-а, а организација је била подељена у три актива: актив радника, сељака и занатлија, актив студената и актив ђака гимназијалаца. Скојевски актив гимназије чинили су ученици: Звонко Небригић, Венко Бакулић, Нада Шешум, Милица Кекезовић, Дивна Сурчински, Лепосава Остојић, Душан Сурчински, Душан Кобал, Софија Живковић, Мика Којић и Јеврем Максимовић.[19]

Нови задатак био је развијање борбеног расположења код омладине и отпора окупацији, као и прикупљање оружја, санитетског материјала и организација устанка, што је нарочито добило на интензитету након напада Немачке на Совјетски Савез.

Прве групе скојеваца су приступиле партизанским одредима након подизања устанка у јулу 1941.године, а број скојеваца који су илегално деловали у Руми се повећавао. Тако је скојевски актив у Гимназији почетком новембра 1941. године бројао 36 чланова. Непосредно након окупације у априлу 1941.године Гимназија је затворена. Власти НДХ Гимназију су назвали Хрватска гимназија, и у јесен је започела нова школска година. Чланови СКОЈ-а су одлучили да наставе школовање под новим условима, јер им је то била добра прилика да се нађу на окупу и организују илегални рад. Међутим, стање током окупације, притисци на ђаке од стране окупатора, међусобни сукоби Немаца и усташа довели су школу до тога да по речима једног од бивших ученика постане "општа нерадионица"[20], јер у њој у том тренутку није било било каквог озбиљног образовног рада.

Зима 1941/42. године донела је масовно хапшење и разбијање организације КПЈ и СКОЈ-а у Руми. Хапшење су успела да избегну само три члана Среског комитета СКОЈ-а. Овакав развој догађаја довео је до све већег одласка чланова СКОЈ-а у партизанске одреде.

Рад СКОЈ-а је обновљен у марту 1942.године. Активност је углавном била везана за село. Лето 1942. године је протекло у акцији "Ни зрна жита окупатору" у којој је окупатор на све начине ометан у попуњавању својих залиха. За време жетве, скојевци су сакривали летину како би била коришћена за потребе народа и бораца, а уједно је уништавана летина за коју се сматрало да би је окупатор могао узети за своје потребе. Током читавог рата чланови СКОЈ-а паралелно су учествовали и у партизанским јединицама, али су илегално радили и у Руми и оближњим селима. Њихове активности биле су усмерене на саботаже, прикупљање санитетског материјала, као и хране за потребе бораца. Активности чланова СКОЈ у партизанским јединицама биле су, осим борбених, усмерене и на организовање болничких курсева, курсева за неписмене, културних организација и томе слично.

Оваква паралелна партизанска и илегална активност у граду и по селима задржала се до самог краја рата.

Током трајања рата, како су расле снага и утицај Народно ослободилачког покрета, указала се потреба за преуређењем организације. Тако је 1942. године формиран Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ) који је имао за циљ окупљање ширих слојева антифашистичке омладине, имајући у виду да је СКОЈ окупљао углавном омладинце који су били везани за Комунистичку партију и идеологију која је она пропагирала.[21]

19 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 361

20 Монографија "Румска гимназија 1912-1962.", редакциони одбор Радивој Керешевић, Владимир Бенко, Богдан Рајаковац, Гимназија "Стеван Пузић" Рума, 1962. 48

21 Јелена Попов: КПЈ, СКОЈ и масовне организације Срема у завршној етапи НОР-а, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за истраживања, Зборник радова - 5, Нови Сад 1976. 315

УСАОЈ је као организација окупљала омладину из свих друштвених слојева и националних средина. Као такав УСАОЈ је успео да оствари масовност чланства, за разлику од СКОЈ-а, који је био чисто комунистичка организација и као такав често неразумљив и неприступачан ширим слојевима омладине након завршеног рата. Ово омасовљавање је нарочито добило замах током 1944.године када се шири ослобођена територија, те је и на овај начин Народно ослободилачки покрет покушао да допринесе учвршћењу власти на тој територији.

У овом периоду на ослобођеној територији почињу да раде школе. СКОЈ и УСАОЈ у школама успевају да успоставе потпуну и функционалну организацију и да знатно утичу на свакодневни живот у школи у току 1945. године. Такав положај ових организација је произашао из конзервативних схватања наставног особља, које у великом мери није могло да прихвати новонастале односе у друштву, а било је оптерећено класним питањима, а у одређеној мери и међунационалним питањима која су била последица ратних сукоба.[22]

Свим овим тешкоћама био је оптерећен и рад Гимназије у Руми. Гимназија је свечано отворена 11. фебруара 1945. године, мада заправо никада није ни престајала са радом. Рад школе је био оптерећен последицама рата. Непосредно након ослобођења у згради Гимназије била је војна болница. У школи су постојале две групе ђака, редовни и такозвани „курзисти“, односно ђаци чије је школовање ометено ратом и који су учили по посебном програму.[23]

Ново време и успостављање нове власти на територији Југославије, као и потреба за омасовљењем омладинских организација и другим правцима деловања, довео је до престанка потребе за организацијом какав је био СКОЈ. Одлуку о престанку рада Савез комунистичке омладине Југославије донео је 1948. године Централни комитет СКОЈ-а, уз сагласност руководства Комунистичке партије Југославије. Том одлуком СКОЈ је престао да постоји као посебна организација, а омладински покрет је реорганизован у оквиру нове масовне организације - Народне омладине Југославије. Одлука о спајању је изгласана у Резолуцији о извештају ЦК СКОЈ-а и гласи "Констатујући да постоје сви услови за спајање Савеза комунистичке омладине и Народне омладине, IV конгрес СКОЈ-а усваја одлуку Петог конгреса Комунистичке партије Југославије о спајању Савеза комунистичке омладине Југославије и Народне омладине Југославије у једну омладинску организацију."[24]

Попис ученика страдалих у другом светском рату[25]

Ученици Гимназије у Руми поднели су велике жртве током трајања рата. Хапсили су их, слали у логоре, мучили и убијали.

Тачан број и списак румских гимназијалца и њихових наставника страдалих у Другом светском рату до данашњег дана није дефинитивно утврђен. Професор и први кустос румског музеја Богдан

22 Јелена Попов: КПЈ, СКОЈ и масовне организације Срема у завршној етапи НОР-а, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за истраживања, Зборник радова - 5, Нови Сад 1976. 318

23 Монографија "Румска гимназија 1912-1962.", редакциони одбор Радивој Керешевић, Владимир Бенко, Богдан Рајаковац, Гимназија "Стеван Пузић" Рума, 1962. 50

24 Јово Поповић: Комунистичка омладина, Дечије новине, Горњи Милановац 1979. 181

25 Попис имена је дат према монографији "Румска гимназија 1912-1962.", редакциони одбор Радивој Керешевић, Владимир Бенко, Богдан Рајаковац, Гимназија "Стеван Пузић" Рума, 1962, страна 49, са личним детаљима о ученику (датум рођења, име оца, годиште, националност, место порекла, година и место погибије и класификациони број према подацима Музеја жртава геноцида за лица која се налазе на списку жртава који води наведена институција.

Рајаковац направио је у оквиру монографије "Румска гимназија 1912-1962." списак са именима 61 гимназијалца и 3 наставника гимназије који су погинули током рата. Поред наставника које је пописао професор Рајаковац, треба додати и име професора Венијамина Маринковића, који је погинуо 29. новембра 1941.године као припадник партизанских одреда приликом немачког бомбардовања Пожеге. Детаљни подаци о већем броју лица која се налазе на списку који је сачинио професор Рајаковац, као што су датум рођења, име оца, годиште, националност, место порекла, година и место погибије и класификациони број могу се пронаћи на попису жртава који води Музеј жртава геноцида (који такође није потпун).

Током рата погинули су ученици Гимназије:

1. Аднађевић (Стеван) Бора (у монографији означен именом Боривој), рођен 1925. Србин, Ириг, погинуо 1945. у НОБ-у, Нашице (0183007021),
2. Бабић (Иван) Радомир, рођен 1925. Србин, Рума, погинуо 1943. у НОБ-у, Црнаљево (0535032020),
3. Богданов Митар,
4. Брзак Миленко,
5. Буханчевић (Душан) Миладин (у монографији означен именом Милан), рођен 1924. Србин, Рума, погинуо 1943. у НОБ-у, Папук (0535032004)
6. Васић (Жарко) Ђорђе, рођен 1922. Србин, Рума, стрељан 1942. у директном терору, Рума (0531002001),
7. Вујић (Стева) Димитрије, рођен 1921. Србин, Рума, убијен 1942. код куће, Рума (0531001018)
8. Вукадиновић (Васа) Ђорђе, рођен 1910. Србин, Рума, нестао 1941. непознато, Непознато (0534026044),
9. Вукадиновић (Живко) Јован, рођен 1919. Србин, Платичево, убијен 1944. у НОБ-у, Велика трнава (0913048011),
10. Вукашиновић (Павле) Борислав, рођен 1925. Србин, Краљевци, погинуо 1942. у НОБ-у, Вуковар (0540050036),
11. Вукин (Живан) Небојша, рођен 1923. Србин, Рума, убијен од усташа 1945. у логору, Јасеновац (0459021026),
12. Вукшић Драгица,
13. Вукшић Стеван,
14. Вулетић (Иван) Драга (у монографији означен именом Драгутин), рођен 1927. остало, Рума, погинуо 1944. у НОБ-у, Опатовац (0533021022),
15. Димов Борис,
16. Драгишић Миленко,
17. Ђармати (Иван) Томислав, рођен 1925. Хрват, Путинци, погинуо 1943. у НОБ-у, Свилош ((0791020011),
18. Цуверовић Олга,
19. Ивезић (Јосип) Петар, рођен 1924. Србин, Кленак, погинуо 1943. у НОБ-у, 5 непр. офанзива (0652013030),
20. Исаиловић (Пера) Јован, (у монографији означен презименом Исајловић), рођен 1926. Србин, Рума, погинуо 1944. у НОБ-у, Кукујевци (0531003046)
21. Ићитовић (Јован) Ђорђе, рођен 1921. Србин, Рума, погинуо 1944. у НОБ-у, Острошинци (0533017003)

22. Јанић (Милош) Боривој, рођен 1919. Србин, Јарак, убијен 1942. у затвору, Сремска Митровица (0602070040),
23. Јанковић (Љубомир) Борислав, рођен 1923. Србин, Рума, погинуо 1945. у НОБ-у, Вировитица (0533021002),
24. Јанковић Бошко,
25. Јанковић (Милорад) Васа, (у монографији означен именом Василије) рођен 1927. Србин, Рума, убијен од Немаца 1944. у логору, Матхаусен (0531003028)
26. Јанковић (Глиша) Драгољуб, рођен 1921. Србин, Крушедолски Прњавор, погинуо 1941. у НОБу, Фрушка гора (0185021034)
27. Јелесић (Богдан) Младен, рођен 1922. Србин, Рума, убијен 1942. у затвору, Сремска Митровица (0535031010)
28. Јовановић (Петар) Ђорђе, рођен 1924. Србин, Буђановци, убијен 1942. у затвору, Сремска митровица (0536037028)
29. Кекезовић (Милош) Милица, рођена 1922. Српкиња, Шашинци, убијена 1942. у НОБ-у, Сремска Митровица (0602067013)
30. Краник (Симо) Милован, рођен 1927. Србин, Јарак, умро 1941. у избеглиштву, Лозница (0593021045)
31. Краник (Симо) Слободан, рођен 1921. Србин, Јарак, погинуо 1941. у НОБ-у, Шабац (0593021044)
32. Крстић (Емилија) Миодраг, рођен 1926. Србин, Врдник, погинуо 1944. у НОБ-у, Бусија-Бјељина (0184008003)
33. Љубинковић Добривоје
34. Месаровић (Ђорђе) Ђорђе, рођен 1925. Србин, Попинци, погинуо 1945. у НОБ-у, Шеховићи (0174002064)
35. Милијашевић (Милорад) Душан, рођен 1925. Србин, Вогањ, погинуо 1944. у НОБ-у, Скела (0534026043)
36. Мирковић (Душан) Пера, рођен 1924. Србин, Ривица, обешен од Немаца 1943. у логору, Земун Сајмиште (0185016001)
37. Никић (Пера) Пашко, рођен 1928. Хрват, Мали Радинци, погинуо 1944. у НОБ-у, Земун Сајмиште (0540054008)
38. Николић (Глиша) Гаврa, рођен 1924. Србин, Ириг, погинуо 1943. у НОБу, Тузла зворник (0183001014)
39. Николић (Гавро) Димитрије, рођен 1923. Србин, Врдник, погинуо 1944. у НОБ-у, Суботица (0184011032)
40. Никшић Драгиња
41. Остојић (Крсто) Никола, рођен 1928. Србин, Ашања, погинуо 1945. у НОБу-, Копаоник (0456001031)
42. Остојић (Прока) Радован, рођен 1925. Србин, Вогањ, погинуо 1944. у НОБ-у, Теочак босна (0537039009)
43. Пекић Душан
44. Пепчић (Антун) Марко, рођен 1925. Хрват, Хртковци, погинуо 1945. у НОБ-у, Бингула-срем (0544067003)
45. Петровић (Теодор) Иван, рођен 1921. Србин, Кузмин, погинуо 1944. у НОБ-у, Село Врела-Мајевица (0596047006)

46. Петковић (Стеван) Душан, рођен 1928. Србин, Вогањ, погинуо 1944. у НОБ-у, Белишће (0537039012)
47. Пузић (Светозар) Стеван, рођен 1925. Србин, Ривица, убијен 1945. у НОБ-у, Инђија (0533019005)[26]
48. Радошевић (Ђорђе) Илија, рођен 1924. Србин, Ириг, убијен 1942. у логору, Вуковар (0183006040)
49. Радукин Радован
50. Рот Адолф
51. Сегић (Петар) Ђорђе, рођен 1926. Србин, погинуо 1943. у директном терору, Рума (0882078010)
52. Слијепчевић (Сима) Душан, рођен 1919. Србин, Рума, погинуо 1941. у НОБ-у, Јевремовац (0533022045)
53. Стојаковић (Душан) Симеон, (у монографији означен именом Симеун) рођен 1924. Србин, Рума, убијен 1942. у затвору, Вуковар (0535029033)
54. Стојковић Угљеша
55. Стојшић (Лазар) Софија, рођена 1922. Српкиња, Рума, погинула 1944. у НОБ-у, Рума (0850040034)
56. Сурчински (Чедомир) Душан, рођен 1925. Србин, Рума, погинуо 1944. у НОБ-у, Бајна башта (0884092014)
57. Тадић (Радован) Миленко, рођен 1925. Србин, Рума, погинуо 1943. у НОБ-у, Мајевица (0602070005)
58. Цвејановић (Божа) Павле, рођен 1922. Србин, Рума, убијен од усташа 1945. у затвору, Лепоглава (0602069039)
59. Хаузер Лазар
60. Штајнер Јосип
61. Штајнер Магдалена

Професори

1. Милета Јанковић
2. Вера Соколов
3. Венијамин Маринковић
4. Др Стеван Сувајџић, школски лекар

Ученицима и професорима Гимназије који су погинули током рата почаст је одата постављањем спомен плоче. Ова плоча је најпре била постављена 22. децембра 1955.године на улаз у стару гимназијску зграду, у којој се данас налази Основна школа "Душан Јерковић" у Руми. Неколико година касније спомен плоча је премештена у нову зграду гимназије, а данас се налази у крилу школе које је уступљено ССШ „Бранко Радичевић“. На мермерној плочи уклесан је текст: *„Ученицима и наставницима Гимназије у Руми погинулим у Народно ослободилачком рату од 1941 до 1945 ГОД. – Имали су један живот. Кад је требало они су га жртвовали да бисмо ми живели и учили у миру. – Ученици и наставници Гимназије – 22 Децембар 1959 године*“. Спомен плоча

26 Податак којим располаже Музеј геноцида. У монографији Споменичко наслеђе Руме, Завичајни музеј Рума, аутора Снежане Јанковић, на страни 50 наведено је да је Стеван Пузић стрељан 1942. године

погинулима посвећена је заиста великом броју жртава које је Румска гимназија дала током рата и Народно ослободилачке борбе.[27]

Спомен плоча ученицима и наставницима Гимназије

Као потресно сведочанство жртве ових младих људи, посебно треба истаћи песму коју је последњих минута пред одлазак на стрељање написала Милица Кекезовић као спомен и посветила својој сестри Јеји.

Спомен: *Смеј се и кад би плакати хтела. Осмехом гуши што ти душа скрива јер тако се мора пред овим светом који у туђим мукама ужива. Твоја сестра Мица у затвору*[28]

27 Снежана Јанковић: Споменичко наслеђе Руме, Завичајни музеј Руме, Рума 2019. 65

28 Радисав Ђорђевић и др: Рума у средишту Срема, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991. 477

Закључак

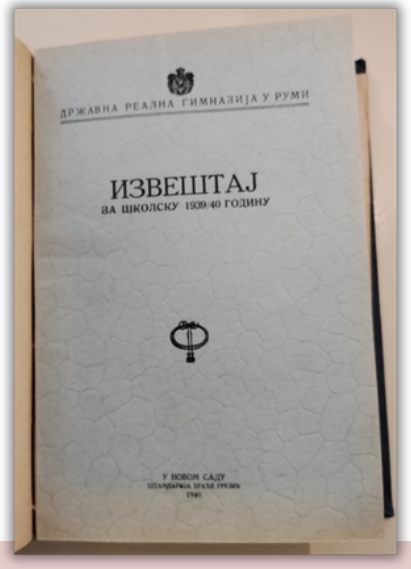
Са данашње тачке гледишта и искуства које је комунизам донео након рата, можемо на његов рачун упутити много критика. Међутим, при посматрању историјских догађаја важно је узети у обзир време и околности у којима су се они одиграли. Догађаје не можемо правилно разумети ако их посматрамо из данашње перспективе, без уважавања политичких, друштвених и међународних прилика које су у том тренутку владале. Време у којем је настао СКОЈ као део Комунистичке партије је време великих друштвених и економских неједнакости. Време великих политичких сукоба.

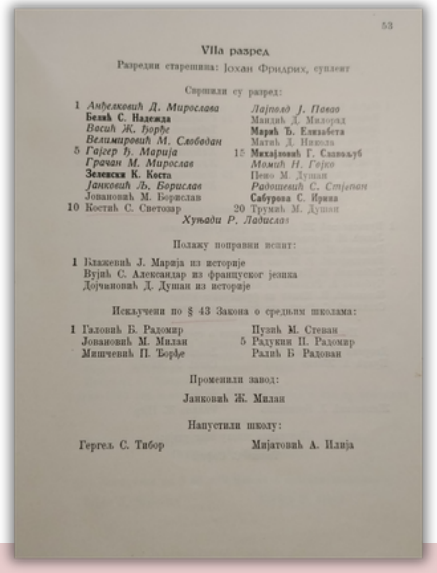
Омладина је, због своје енергије, идеализма и спремности на промене, увек била носилац нових идеја и друштвених покрета. У време између два светска рата, та нова идеја био је комунизам. Млади људи су показивали осетљивост према неправди, неједнакости и тешком положају појединих друштвених слојева. Због тога је комунизам међу њима нашао плодно тло за ширење својих идеја. Вођени таквим идејама, логично је да су зарад остварења постављених циљева прихватили и идеју жртвовања и своје личне интересе, удобност и безбедност ставили у други план ради вишег циља.

Нажалост, вихор историјских догађаја дао им је прилику да ове идеале бране по цену својих живота. Борба коју су они водили није била пука партијска и политичка борба. Додуше, почела је као таква, али је потом постала нешто сасвим друго. Постала је борба за слободу, борба за опстанак.

Маршал Јосип Броз Тито је на последњем конгресу Савеза комунистичке омладине Југославије предао СКОЈ-у Орден народног хероја. Тако су, заправо, сви скојевци, као целина, уз већ одликованих 700 младића и девојака, који су за време рата били млађи од 26, који су 1941. имали мање од 26 година (55 посто свих народних хероја), добили највеће признање за показано јунаштво. Савез комунистичке омладине је Орден добио одлуком Президијума Народне скупштине ФНРЈ "на предлог председника владе". Речи текста којим је образложена додела Ордена представљају најадекватнији закључак "за херојство и упорност испољену у борби против ненародних режима старе Југославије, за херојство и самопожртвовање испољено током Народноослободилачке борбе, за херојство и несебично залагање у изградњи наше земље."[29]

29 Јово Поповић: Комунистичка омладина, Дечије новине, Горњи Милановац 1979. 178

53

VIIa разред

Разредни старешина: Јохан Фридрих, суплент

Свршили су разред:

1 Анђелковић Д. Мирослава
Белић С. Надежда
Васић Ж. Ђорђе
Великаровић М. Слободан
5 Гајгер Ђ. Марија
Грачан М. Мирослав
Зеленски К. Коста
Јанковић Љ. Борислав
Јованович М. Борислав
10 Костић С. Светомир

Лајполд Ј. Пово
Маџић Д. Милорад
Марић Ђ. Елизабета
Матић Д. Никола
15 Михајловић Г. Славкуб
Момић Н. Гојко
Пено М. Душан
Радошевић С. Стјепан
Сабурова С. Ирина
20 Трумић М. Душан

Хуђади Р. Ладислав

Полажу поправни испит:

1 Кнежевић Ј. Марија из историје
Вујић С. Александар из француског језика
Дојчиновић Д. Душан из историје

Искључени по § 43 Закона о средњим школама:

1 Галовић Б. Радомир
Јовановић М. Милан
Мишчевић П. Ђорђе
Пузић М. Стеван
5 Радукин П. Радомир
Ралић Б. Радован

Променили завод:

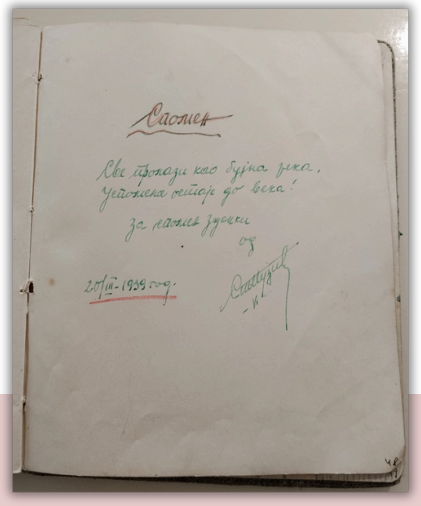
Јанковић Ж. Милан

Напустили школу:

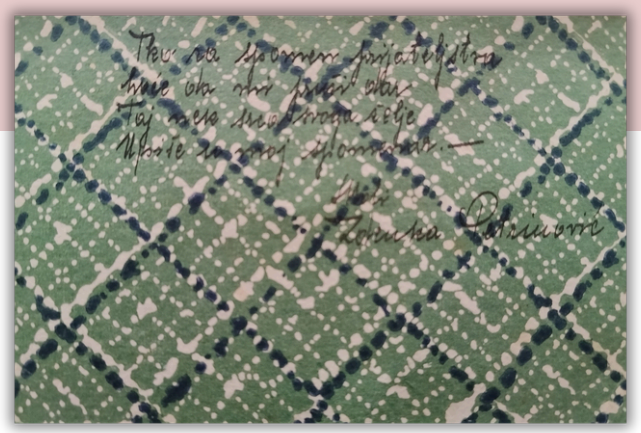
Гергељ С. Тибор
Мијатовић А. Илија

Архива Гимназије „Стеван Пузић“ Рума: Државна реална гимназија у Руми, *ИЗВЕШТАЈ за школску 1939/40 годину*, Штампарија браће Грујића, Нови Сад 1940.

Приватна збирка: Споменар ученице Румске гимназије Зденке Петриновић (1938 - 1942), Рума

ИЗВОРИ

1. Архива Гимназије „Стеван Пузић“ Рума: Државна реална гимназија у Руми, ИЗВЕШТАЈ за школску 1939/40 годину, Штампарија браће Грујића, Нови Сад 1940.
2. Приватна збирка: Споменар ученице Румске гимназије Зденке Петриновић (1938 - 1942), Рума

Електронски извори

1. https://www.gimnazija-ivanjica.edu.rs/
2. http://www.audioifotoarhiv.com/gosti%20sajta/TugomilUjcic.html - фотографија

ЛИТЕРАТУРА

1. Радисав Ђорђевић, Владимир Томић, Душан Чудић, Радомир Прица, Добривој Митровић: *Рума у средишту Срема*, Институт за историју, едиција "Војводина у борби" Нови Сад 1991.
2. Снежана Јанковић, *Споменичко наслеђе Руме*, Завичајни музеј Руме, Рума 2019.
3. Монографија *"Румска гимназија 1912-1962."*, редакциони одбор Радивој Керешевић, Владимир Бенко, Богдан Рајаковац, Гимназија "Стеван Пузић" Рума, 1962.
4. Душан Попов, *Партизанска штампа у Војводини 1941-1944*, Нови Сад 1975.
5. Јелена Попов, *КПЈ, СКОЈ и масовне организације Срема и завршној фази НОР-а*, Зборник радова Филозофског факултета у Новом Саду, Институт за истраживања, Нови Сад 1976.
6. Јово Поповић, *Комунистичка омладина*, Дечије новине, Горњи Милановац 1979.

Моји преци у време Другог светског рата

АУТОР:

Алексеј Почечујев, ученик VIII разреда

ОШ "Јован Дучић" из Београда

МЕНТОРКА:

Весна Костић, професорка историје

ОШ "Јован Дучић" из Београда

Апстракт: У истраживачком раду је спроведена студија о херојству мојих прадедова Александра Петровича Шишкова, Георгија Михајловича Почечујева и Александра Александровича Кукушкина. Ратовали су на Калињинском и Лењинградском фронту, због чега су и награђени. Борили су се на најтежим, најзахтевнијим и најкрвавијим фронтовима Другог светског рата. Никада нису говорили о биткама или својим подвизима. Само су их ране које су задобили свакодневно подсећале на живот на фронту. Наша породица дубоко поштује њихова херојска дела, чува њихова одликовања и пажљиво негује и преноси сећање на наше претке. Рад је написан на основу информација из архива, породичне архиве и на основу сећања рођака.

Кључне речи: Други светски рат, преци, фронтови, одликовања, култура сећања

*Рад је награђен другом наградом на конкурсу Сусрети с прошлошћу 2025/26. године

Део родослова Алексеја Почечујева

Шишков Александар Петрович (16.04.1923 – 15.10.1994)

Александар Петрович Шишков је рођен 1923. године. Када је СССР започео борбе у Другом светском рату, још увек је био на школовању у војној школи у Пензи. Завршио ју је 1942. године и потом на позив Петриковског окружног војног комесаријата Гомелске области, Белоруска ССР[1] одлази[2] на Калињински фронт. Био је на дужности у јединици 1443 пољског артиљеријског депоа. Рат је завршио као поручник, са више одликовања за заслуге у рату.

Војна књижица, Александар Петрович Шишков

1 Петриковски окружни војни комесаријат, Гомелска област, Белоруска ССР

2 Војна књижица, у поседу Алексеја Почечујева

Кратак преглед ситуације на Калињинском фронту (октобар – новембар 1942)

На Калињинском фронту, од почетка 1942. године у Ржевској области у правцу Москве, налазила се линија фронта која је због огромних губитака Црвене армије у биткама називана „Ржевска машина за млевење меса".

После совјетске контраофанзиве 1941. и потискивања немачке војске, Немачка је формирала Ржевски клин, који јој је био стратешки важан. Стога је совјетска команда је планирала низ операција за његово елиминисање. Калињински фронт (који је у различито време обухватао армијске формације 20, 22, 29, 30, 39 и друге) извршавао је офанзивне мисије и припремао се за велику операцију против Ржева.[3]

У почетку, совјетски планови су предвиђали велику координисану операцију против Ржевског клина већ крајем јесени 1942. године. Операција, касније названа „Марс", требало је да се изврши у региону Ржев-Сичевска уз учешће војске са Калињинског и Западног фронта. Формално, офанзива је била заказана за крај октобра, али је почетак операције одложен. Офанзива је почела 25. новембра 1942. године и трајала је до 20. децембра исте године. Калињински фронт је представљао један од два главна ратишта на коме се одвијала офанзива против немачког клина.[4]

У октобру и почетком новембра 1942. године, дуж Калињинског фронта вођене су артиљеријске припреме обе војске, интензивне извиђачке и пробојне битке и локални напади. Совјетске трупе су „отвориле" немачка утврђења, нанеле тешке борбене губитке Немцима и увежбавале правце и маневре за велику офанзивну операцију. Ови ангажмани су резултирали великим губицима на обе стране и исцрпљивањем резерви у региону. Коначни и оперативни извештаји о губицима и трофејима забележени су у архиви Министарства одбране (ТСАМО).[5]

Мапа фронта,
«Ржев. Битка. 1942–1943»[6]

3 Калининский фронт, *Сајт Память народа 1941-1945. Подлинные документы о Второй Мировой войне.* Калининский фронт, СајтПамять народа 1941-1945. Подлинные документы о Второй Мировой войне. (приступљено 04. 01. 2022.)

4 Светлана Герасимова С.А., «*Ржев. Битка. 1942–1943*» (М., Индрик, 2020), с. 217 https://xn--c1anggbdpdf.xn--p1ai/files/pdf/Rzhev-Tom-1_compressed.pdf?utm_source

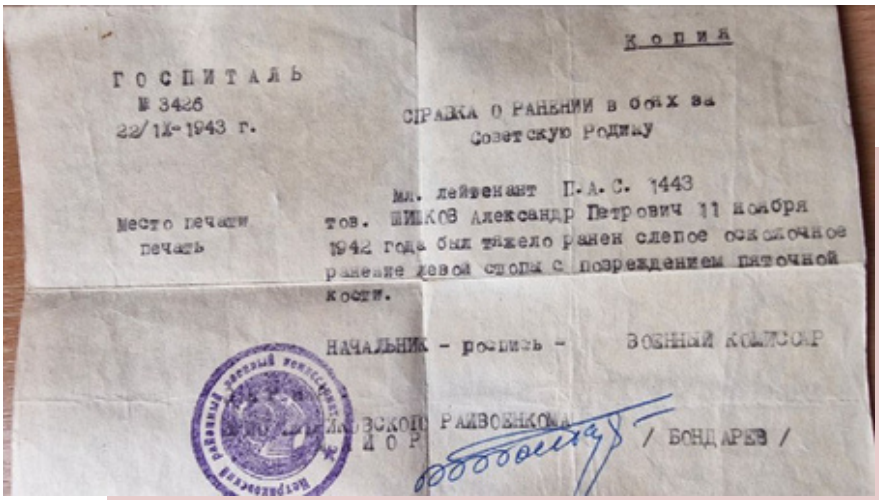
5 Герасимова С.А., «*Ржев. Битка. 1942–1943*» (М., Индрик, 2020), https://xn--c1anggbdpdf.xn--p1ai/files/pdf/Rzhev-Tom-1_compressed.pdf?utm_sourceRzhev-Tom-1_compressed.pdf

6 Мапа фронта, Герасимова С.А.,«Ржев. Битка. 1942–1943» (М., Индрик, 2020), с. 240 https://xn--c1anggbdpdf.xn--p1ai/files/pdf/Rzhev-Tom-1_compressed.pdf?utm_source

До краја новембра 1942. године, фронт се прегруписао за операцију „Марс“ (25. новембар 1942). Операција се показала као једна од најтежих и најкрвавијих фронтовских оперативних епизода крајем 1942. године. Изворни материјали[7] бележе значајне совјетске губитке, посебно међу појединачним армијама на Калињинском фронту. Операција „Марс“ је завршена неуспехом. Међутим, трупе са Калињинског и Западног фронта су зауставиле око 30 немачких дивизија код Ржева и спречиле њихово премештање на друге секторе фронта, укључујући Стаљинград.

Ратне заслуге Александра Петровича Шишкова

Мој прадеда Александар Петрович Шишков ратовао је на фронту одмах по завршетку Војне школе. У то време, имао је 19 година. У тако младим годинама, већ је командовао водом од 15 људи са чином млађег поручника. На жалост, тешко је рањен 11.11.1942.[8] Задобио је тешку рану левог стопала и оштећење петне кости.[9] После опоравка, 1943. године је отпуштен из болнице.

КОПИЯ

ГОСПИТАЛЬ
№ 3426
22/IX-1943 г.

СПРАВКА О РАНЕНИИ в обх за
Советскую Родину

Место печати
печать

Мл. лейтенант П.А.С. 1443
тов. ШИШКОВ Александр Петрович 11 ноября
1942 года был тяжело ранен слепое осколочное
ранение левой стопы с повреждением пяточной
кости.

НАЧАЛЬНИК - роспись - ВОЕННЫЙ КОМИССАР

ВОЕНКОМ РАЙВОЕНКОМА
МАЙОР / БОНДАРЕВ /

Фотографија потврде о повреди, бр. 3426 од 22.09.1943.

За своје заслуге, одликован је орденом Црвена звезда, број ордена 2756483.[10] У образложењу је наведено: „Подвиг: Поручник Шишков, тада млађи поручник, био је на дужности у 1443. пољском артиљеријском депоу Калињинског фронта на станици Ломоносово док је истоваривао воз са муницијом током немачког ваздушног напада. Тешко је рањен у стопало леве ноге, са коштаном лезијом, 11. новембра 1942. године.“[11]

7 Герасимова С.А., «Ржев. Битка. 1942–1943» (М., Индрик, 2020), с. 265 https://xn--c1anggbdpdf.xn--p1ai/files/pdf/Rzhev-Tom-1_compressed.pdf?utm_source

8 Архив Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (даље: ЦАМО РФ), фонд 33, опись 744808, единица хранения 578, № записи 82398026, Сајт Подвиг народа https://podvignaroda.ru/?#id=82398026&tab=navDetailDocument

9 Фотографија потврде о повреде бр. 3426 од 22.09.1943, у поседу Алексеја Почечујева

10 Књижица са наградама, фотографија Албума участика, у поседу А. Почечујева

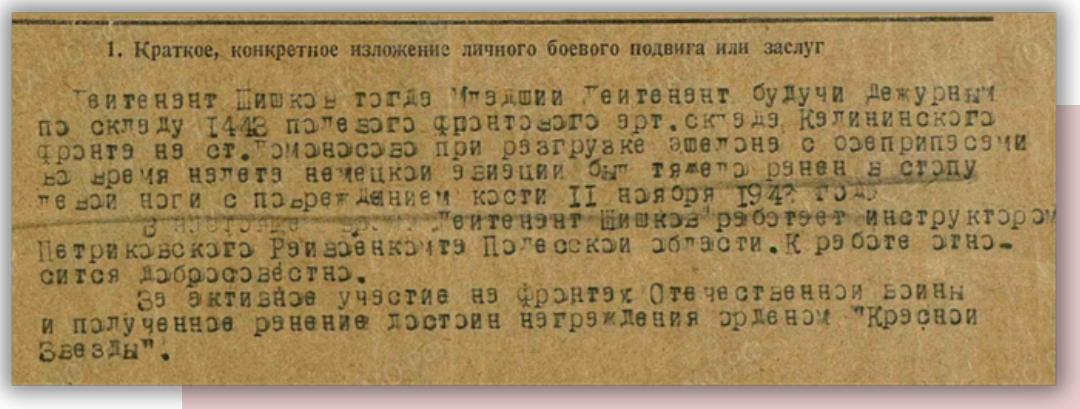
11 Фотографија насловне стране потврде о додели, део 1, Архив ЦА МО РФ, с.62 https://podvignaroda.ru/?#id=82398026&tab=navDetailDocument Сајт Подвиг народа https://podvignaroda.ru/?#id=80209033&tab=navDetailManAward

Књижица са наградама

Фотографија из албума учесника Великог отаџбинског рата, Централни архив Министарства одбране Руске Федерације (ЦАМО РФ), Јубиларна картотека одликовања

1. Краткое, конкретное изложение личного боевого подвига или заслуг

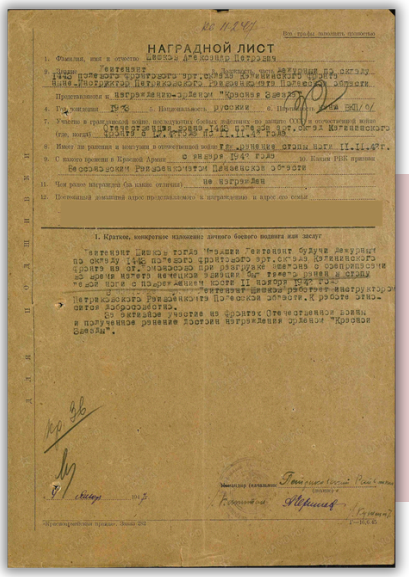
Лейтенант Шишков тогда младший лейтенант будучи дежурным по складу 1448 полевого фронтового арт.склада Калининского фронта на ст.Романовско при разгрузке эшелона с боеприпасами во время налета немецкой авиации был тяжело ранен в стопу левой ноги с повреждением кости II ноября 1942 года.

В настоящее время лейтенант Шишков работает инструктором Петриковского Райвоенкомата Полесской области. К работе относится добросовестно.

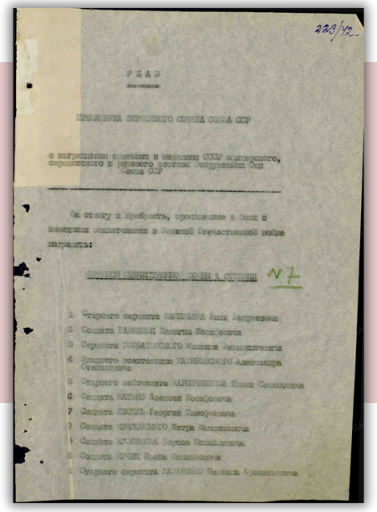
За активное участие на фронтах Отечественной войны и полученное ранение достоин награждения орденом "Красной Звезды".

Фотографија насловне стране потврде о додели одликовања, Архив ЦА МО РФ

О херојству млађег поручника Шишкова сведочи и Наградни лист[12] у коме је наведено да је орден добијен „...за активно учешће на фронтовима Отаџбинског рата и за задобијено рањавање“. Наградни лист је потврда о додели награде за учествовање у рату и чува се у архиви Централног архива Министарства одбране Руске Федерације. Поред тога, Указом[13] Президијума Врховног совјета СССР-а о додели ордена и медаља СССР-а официрима, водницима и редовима у војсци Оружаних снага СССР, Шишков је добио орден Отаџбинског рата I степена, за храброст и одважност показану у борбама против немачких освајача током Великог отаџбинског рата.[14] Годину дана се опорављао у војној болници. Када је отпуштен, остао је у Петрикову и отишао да студира на трговачкој школи. После рата се оженио и радио као директор трговачке задруге.

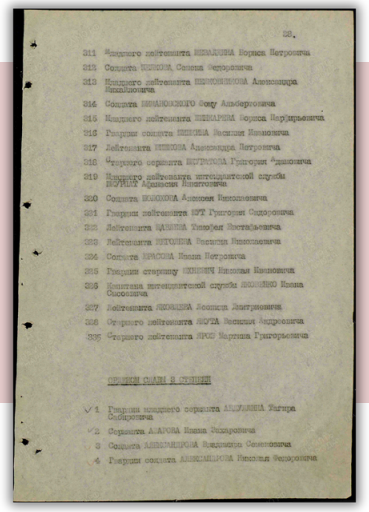

НАГРАДНОЙ ЛИСТ

Фотографија насловне стране потврде о додели, Архив ЦА МО РФ

УКАЗ

ПРЕЗИДИЈУМА ВРХОВНОГ СОВЈЕТА СОЈУЗА ССР

Указ Президијума Врховног савета, Сајт Подвиг народа

Фотографија списка бораца, у реду 317. је наведен поручник Александар Петрович Шишков, Архив ЦА МО РФ, Сајт Подвиг народа

12 Фотографија насловне стране потврде о додели, Архив ЦАМО, с.62, Сајт Подвиг народаhttps://podvignaroda.ru/?#id=82398026&tab=navDetailDocument

13 Указ Президијума Врховног савета Сајт Подвиг народа https://podvignaroda.ru/?#id=80208231&tab=navDetailDocument

14 Фотографија списка бораца, у реду 317. је наведен поручник Александар Петрович Шишков, Сајт Подвиг народа https://podvignaroda.ru/?#id=80208231&tab=navDetailDocument

Почечујев Георгиј Михајлович (01.04.1915 – 2002)

Део родослова Алексеја Почечујева

Слика Георгија Почечујева, 1998.г. са праунуком

Други прадеда, Георгиј Михајлович Почечујев, рођен је 1. априла 1915. године. Према породичним сећањима, он готово никада није говорио о свом учешћу у рату. Када би га питали о том периоду живота, одговарао је у шали да је то „тајна“. Ипак, познато је да је током Другог светског рата боравио у Лењинграду за време опсаде града и служио у јединицама НКВД[15]. За своје учешће у одбрани града одликован је медаљом „За одбрану Лењинграда“,[16] која је додељивана свим учесницима одбране града током опсаде од 1941. до 1944. године.

Током опсаде Лењинграда (1941–1944) јединице НКВД-а имале су значајну улогу у одбрани града и одржавању реда у позадини фронта. Њихове активности обухватале су војне, безбедносне и организационе задатке који су били важни за функционисање града у условима опсаде.

Један од главних задатака НКВД-а било је јачање градске одбране. У том циљу формиране су посебне јединице трупа НКВД-а, укључујући 1. дивизију народне милиције НКВД-а, као и батаљоне за заштиту објеката, патролирање и борбу против диверзаната. Ове јединице учествовале су у одбрани града и обезбеђивању реда у позадини фронта. НКВД је такође био задужен за заштиту стратешки важних објеката у Лењинграду. Под њиховом контролом налазили су се индустријски објекти, складишта хране, укључујући Бадајевљева складишта, као и путеви снабдевања, међу којима је посебно важан био такозвани „Пут живота“ преко језера Ладога.

Важну улогу имала је и контраобавештајна служба. Од 1943. године ове задатке је обављала контраобавештајна управа СМЕРШ, чији је задатак био откривање непријатељских агената, саботера и особа које су ширили панику међу становништвом. НКВД је учествовао и у организовању евакуације цивилног становништва из опкољеног града. Евакуација је вршена преко језера Ладога, а службе НКВД-а биле су задужене за регистрацију долазака и одлазака становништва, као и за одржавање реда током транспорта.

15 Народни комесаријат унутрашњих послова (рус. *Народный комиссариат внутренних дел*, НКВД)

16 Архива ФСБ РФ, Колекција 3 — Управа НКВД за Лењинград, Централна архива ФСБ РФ, Листе 8, 11 — оперативни материјали *Сајт Архивы Санкт-Петербурга*, https://spbarchives.ru/infres/-/archive/cgaipd/R-1728/1-34/263972

Поред тога, НКВД је обезбеђивао позадину Лењинградског фронта. То је подразумевало контролу пропусница, проверу војног особља, као и праћење кретања војног транспорта и терета. На територији Лењинградске области деловало је и више логора НКВД-а за ратне заробљенике, међу којима су били логори број 132 и 270. У њима су држани заробљени војници немачке војске и њених савезника. На тај начин НКВД је током опсаде Лењинграда имао значајну улогу у организацији одбране града, одржавању безбедности и функционисању позадине фронта.[17]

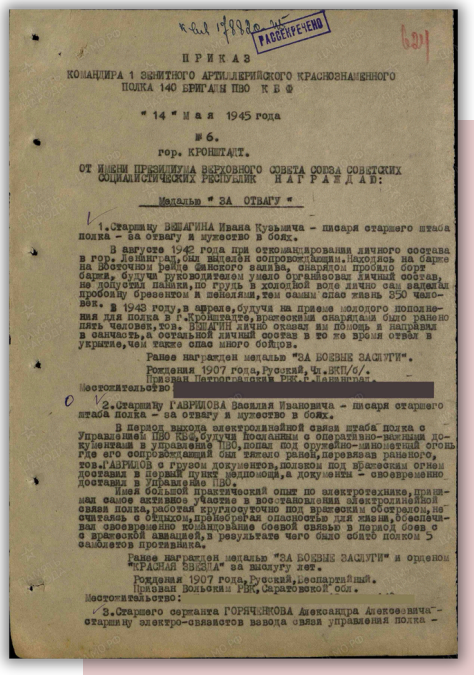
Прадеда је после рата остао да живи у околини Лењинграда и радио је у фабрици као бравар. Био је познат као човек који уме да поправи и направи скоро све. У нашој породици се и данас чува један предмет који подсећа на његов рад - ригелни брава на вратима нашег стана коју је он својим рукама направио и уградио. За свој рад у фабрици добијао је похвалнице и награде. Дочекао је позну старост и умро 2002. године.

Кукушкин Александар Александрович (05.06.1921 – 2006)

Трећи прадеда, Александар Александрович Кукушкин, рођен је 5. јуна 1921. године. Према архивским документима и наградним листовима, учествовао је у борбама на Лењинградском фронту. Током борби за градове Пјарну, Кингисеп и Пушкин показао је велику храброст и издржљивост. Више пута је учествовао у нападима на непријатељске положаје и, иако је два пута био рањен, наставио је да се бори. У једном од наградних докумената наводи се да је у борбама учествовао у елиминацији противника.[18]

Кукушкин Александар Александрович

ПРИКАЗ
КОМАНДИРА 1 ЗЕНИТНОГ АРТИЛЕРИЈСКОГ КРАСНОЗНАМЕНОГ
ПОЛКА 140 БРИГАДЕ ПВО К Б Ф

" 14 " Мая 1945 года

№ 6.

гор. КРОНШТАДТ.

ОТ ИМЕНИ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК НАГРАЖДАЮ:

Медалью " ЗА ОТВАГУ "

1. Старшину ВЕЛАГИНА Ивана Кузьмича – писаря старшего штаба полка – за отвагу и мужество в боях.

В августе 1942 года при отконвоировании личного состава в гор. Ленинград, был выдан сопровождающим. Находясь на марше на Восточном рейде финского залива, снарядом пробило борт баржи, будучи руководителем умело организован личный состав, не допустил паники, по грудь в холодной воде лично сам задрал пробоину брезентом и пенькой, тем самым спас жизнь 350 человек. В 1943 году, в апреле, будучи на приеме молодого пополнения для полка в г.Кронштадте, вражеским снарядом было ранено пять человек, тов. ВЕЛАГИН лично отнес их помощь и направил в санчасть, а остальной личный состав в то же время отвел в укрытие, чем также спас много бойцов.

Ранее награжден медалью "ЗА БОЕВЫЕ ЗАСЛУГИ".
Рождения 1907 года, Русский, Ч.ВКП(б)/.
Призван Петроградским РВК.Г.Ленинград.
Местожительство

2. Старшину ГАВРИЛОВА Василия Ивановича – писаря старшего штаба полка – за отвагу и мужество в боях.

В период выхода электрорадийной связи штаба полка с Управлением ПВО КБФ, будучи посланным с оперативно-важным документом в управление ПВО, попал под оружейно-минометный огонь. Где его сопровождающий был тяжело ранен, перевязав раненого, тов. ГАВРИЛОВ с грузом документов, ползком под вражеским огнем доставил в первый пункт медпомощи, а документы – своевременно доставил в Управление ПВО.

Имея большой практический опыт по электротехнике, принимал самое активное участие в восстановлении электрорадийной связи полка, работая круглосуточно под вражеским обстрелом, не считаясь с опасностью, пренебрегая опасностью для жизни, обеспечивал своевременно командование боевой связью в период боев с вражеской авиацией, в результате чего было сбито поляком 5 самолетов противника.

Ранее награжден медалью "ЗА БОЕВЫЕ ЗАСЛУГИ" и орденом "КРАСНАЯ ЗВЕЗДА" за выслугу лет.
Рождения 1907 года, Русский, беспартийный.
Призван Вольским РВК Саратовской обл.
Местожительство:

3. Старшего сержанта ГОРЯЧЕНКОВА Александра Алексеевича – старшину электро-связистов взвода связи управления полка –

Приказ командира о додели награде

17 Климов А. А. Обеспечение общественной безопасности личным составом органов НКВД СССР в период Великой Отечественной войны. *Наука. Общество. Оборона.* Москва. 2020;8(3) https://www.noo-journal.ru/nauka-obsestvo-oborona/velikaya-otechestvennaya-voyna-obshchestvennaya-bezopasnost-nkvd-sssr/?mobile=0&utm_source

18 Наредба флоте №6 от 14.05.1945 о додели *Сајт Подвиг народа* с.8 стр. 15 Издао: 1. противваздушни пук, 140. бригада противваздушне одбране, Балтичка флота, Архива: Централни војно-поморски архив, Збирка: 3, Инвентар: 1, Јединица складиштења: 1212, Бр. записа: 51308943https://podvignaroda.ru/?#id=51308943&tab=navDetailDocument

Кратак преглед војних операција на Лењинградском фронту (април 1943)

Април 1943. године био је један од најинтензивнијих периода за јединице противваздушне одбране Балтичке флоте. До тог времена, фронт се стабилизовао на линији језера Ладога, Пулковских висова и Оранијенбаумског ратишта. Немачка авијација је активно минирала пловне путеве у Финском заливу и нападала бродове и базе Балтичке флоте. Морнарица је у том периоду припремала операције за обезбеђивање пловидбе и снабдевања, што је захтевало сталну заштиту од ваздушних напада. Главни терет одбране носиле су јединице противваздушне артиљерије, службе осматрања и упозоравања, као и ловачка авијација морнарице.

Главни циљ совјетских борбених дејстава је било одбијање ваздушних напада. Немачка авијација (Луфтваффе) свакодневно је изводила нападе са циљем минирања пловних путева код острва Котлин и напада на бродове Балтичке флоте. Најчешће су коришћени бомбардери Ju-88, He-111 и Do-215. Стога је нарочито било важно обранити поморске базе Кронштат, Лавенсари и Гогланд које су биле под сталном претњом непријатељских ваздушних напада. Немачке снаге су покушавале да блокирају излаз бродова постављањем мина и извођењем ноћних бомбардовања. Совјетске батерије противваздушне одбране на острву Котлин штитиле су пловне путеве, луку и бродоградилишта Кронштата, као и миноловце који су чистили фарватере. Управо у овим борбама противваздушни артиљерци Балтичке флоте оборили су више непријатељских авиона током покушаја минирања пловних путева у априлу 1943. године.

У систему противваздушне одбране Балтичке флоте деловали су: јединице противваздушне артиљерије 140. и 189. бригаде ПВО; стационарне батерије распоређене на острву Котлин, у Оранијенбауму и на острву Лавенсари; ловачки пукови Балтичке флоте опремљени авионима ЛаГГ-3 и Јак-1; јединице осматрања, рефлекторске и сигналне службе за подршку ноћним борбеним дејствима.

Главна подручја борбених дејстава била су: Фински залив (област острва Котлин), Кронштат, пловни путеви ка Лавенсарију и приобални простор Лењинграда.

Учешће и заслуге Кукушкина у рату

Јединица у којој је служио Александар Кукушкин била је део система противваздушне одбране Црвенозаставне Балтичке флоте[19] и обезбеђивала је заштиту важних поморских база, транспортних путева и комуникационих чворишта Лењинградског фронта. У априлу 1943. године он је служио у батерији бр. 426 противваздушне артиљерије Балтичке флоте. Током непријатељских ваздушних напада који су покушавали да минирају мореуз у Финском заливу код острва Котлин, Кукушкин је радио је као монтажер цеви у батерији. Његов главни задатак био је припрема даљинских упаљача (цеви) пре паљбе. Захваљујући његовом брзом и прецизном раду, батерија је успела да обори два непријатељска авиона.[20]

За показану храброст и истрајност у борби 14.05.1942. године је одликован медаљом „За војне заслуге“, на основу наредбе команданта 1. противваздушног артиљеријског Црвенозаставног пука 140. бригаде противваздушне одбране Балтичке флоте. У документу се наводи: „Морнар Црвене

19 Гречанюк Н.М. «Дважды Краснознаменный Балтийский флот» М.: Воениздат, 1990 342с *Сајт Военная литература* http://militera.lib.ru/h/baltiyskiy_flot/index.html

20 Опис подвига *Сајт Подвиг народа* https://podvignaroda.ru/?#id=51308972&tab=navDetailManAward

морнарице Кукушкин Александар Александрович - за постојаност и храброст у борби“.[21]
Потом је 22. децембра 1942. године одликован медаљом „За одбрану Лењинграда“,
30. маја 1945. одликован је медаљом „За победу над Немачком у Великом отаџбинском рату 1941-1945,“[22] а 1985. одликован је Орденом „Отаџбинског рата II степена“.

Фотографија Албом участника[23]

Према породичним сећањима, као и према подацима из наградног листа, мој прадеда је током борби показао велику храброст. У документу се наводи да, иако је био два пута рањен, није напустио бојиште и наставио је да извршава своје дужности.[24] Нажалост, у архивским документима није сачувано више података о тим догађајима.
Док се налазио на лечењу у војној болници, догодила се трагедија која је оставила дубок траг у његовом сећању. Током једног немачког ваздушног напада, бомбардован је брод на коме је служио и брод је заједно са посадом уништен. Тај догађај га је пратио читавог живота. После рата често је тешко подносио помисао да је остао жив, док су његови саборци погинули.
Након опоравка у болници вратио се у службу и наставио да служи у морнарици, али је распоређен на дужност у луци Лењинграда. После завршетка рата вратио се у родни град Осташков, где је радио као столар у железничком депоу на станици.

Закључак

Иако су служили у различитим јединицама и имали различите војне дужности, моје прадедове повезује заједничка судбина генерације која је прошла кроз Други светски рат. Њихова искуства са Калињинског и Лењинградског фронта, представљају мали део велике историје тог периода, али помажу да се осветле и стварне људске судбине у рату, тедају комплетнију слику овог доба.

21 Линија из Наредбе флоте №6 от 14.05.1945 о додели *Сајт Подвиг народа*, с.8 https://podvignaroda.ru/?#id=51308943&tab=navDetailDocument
22 Регистрациона картица *Сајт Подвиг народа* https://podvignaroda.ru/?#id=1424935254&tab=navDetailManCard
23 Албом участика ВОВ ЦАМО РФ, Раздел: Юбилейная картотека награждений, шкаф 31, ящик 12, *Сајт Память народа* https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1524421855/https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero85448591/
24 Прилог бр. 11, фотографија Наредба флоте №6 от 14.05.1945 о додели, Централни војно-поморски архив (ЦВМА)

Култура сећања може се неговати кроз породичне приче, разговоре, књиге и школске радове. Истраживање биографија предака, доприноси бољем разумевању не само догађаја из прошлости, већ и значаја очувања породичне историје. У нашој породици и данас се чувају фотографије, награде и документи који сведоче о учешћу мојих предака у рату и представљају значајан део породичног сећања. На тај начин се чува сећање на храброст и жртву предака и преноси будућим генерацијама. Овај рад написао сам јер сам поносан на своје претке и њихов допринос у рату. Током рада сам схватио да је победа била могућа захваљујући обичним људима који су свакодневно показивали снагу карактера. Поред тога, важно је да се не понављају грешке из прошлости за које су наши преци платили тако високу цену.

Посебну захвалност желим да изразим запосленима архива и ауторима информационог пројекта „Память народа“, који су омогућили приступ великом броју архивских докумената из периода Другог светског рата. Захваљујући њиховом раду на прикупљању, дигитализацији и објављивању архивске грађе, истраживачи и потомци ветерана имају могућност да пронађу податке о борбеном путу својих предака.

Овај задатак ми је помогао да боље разумем историју своје породице и даље ценим херојство људи тог времена.

ИЗВОРИ

Необјављени извори

1. Породични архив: фотографије и породична документа.

Усмени извори

1. Усмено сведочење чланова породице, 2026.

Објављени извори

Архивски извори

1. Архив Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (даље: ЦА МО РФ)
2. Потврде о додели, Архив ЦА МО РФ: фонд 33, опись 744808, единица хранения 578, № записи 82398026, Сајт Подвиг народа https://podvignaroda.ru/?#id=82398026&tab=navDetailDocument
3. Указ Президијума Врховног савета Архив ЦА МО РФ, фонд 33, опись 744808, единица хранения 10, № записи 80208231, Сајт Подвиг народа https://podvignaroda.ru/?#id=80208231&tab=navDetailDocument
4. Архива ФСБ РФ: Колекција 3 - Управа НКВД за Лењинград, Централна архива ФСБ РФ, Листе 8, 11 — оперативни материјали Сајт Архивы Санкт-Петербурга, https://spbarchives.ru/infres/-/archive/cgaipd/R-1728/1-34/263972
5. Наредба флоте №6 от 14.05.1945 о доделиИздао: 1. противваздушни пук, 140. бригада противваздушне одбране, Балтичка флота, Архива: Централни војно-поморски архив, Збирка: 3, Инвентар: 1, Јединица складиштења: 1212, Бр. записа: 51308943 Сајт Подвиг народа https://podvignaroda.ru/?#id=51308943&tab=navDetailDocument
6. Тражење докумената о учесницима рата Сајт Память народа https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1524421855/

Електронски извори

- Калининский фронт, *Сајт Память народа 1941-1945. Подлинные документы о Второй Мировой войне.* https://pamyat-naroda.ru/warunit/id4369/?device=desktop&utm_source (приступљено 04. 01. 2022.)
- Климов А. А. Обеспечение общественной безопасности личным составом органов НКВД СССР в период Великой Отечественной войны. *Наука. Общество. Оборона.* Москва. 2020;8(3) https://www.noo-journal.ru/nauka-obsestvo-oborona/velikaya-otechestvennaya-voyna-obshchestvennaya-bezopasnost-nkvd-sssr/?mobile=0&utm_source

ЛИТЕРАТУРА

1. Герасимова С.А., «*Ржев. Битка. 1942–1943*» (М., Индрик, 2020), https://xn--c1anggbdpdf.xn--p1ai/files/pdf/Rzhev-Tom-1_compressed.pdf?utm_source
2. Гречанюк Н.В., «*Дважды Краснознаменный Балтийский флот*» (М.: Воениздат, 1990) http://militera.lib.ru/h/baltiyskiy_flot/index.html

III ПОГЛАВЉЕ

Последице рата на привреду, друштво и свакодневни живот

Економија у Панчеву током немачке окупације (1941—1944): прилог економској микроисторији

АУТОР:

Александар Јевтовић, ученик IV разреда

Гимназије „Урош Предић“ из Панчева

МЕНТОРКА:

Валентина Гвозденовић, професорка историје

Гимназије „Урош Предић“ из Панчева

Апстракт: Рад се бави економијом у Панчеву од немачке окупације Града 1941. године до 1944. године када се рат завршио у Панчеву. Од економских прилика анализирали смо прилике у привреди, финансијску политику и социјални положај људи у Панчеву. Закључак је да су ратне околности у многоме утицале на економске прилике, које су биле условљене интересима немачке политике „допунског привредног простора“. Истраживање је засновано на прворазредним изворима, пре свега на необјављеној архивској грађи економске провенијенције Историјског архива у Панчеву, као и релевантној научној литератури.

Кључне речи: економија у Панчеву, Други светски рат, окупација, немачка политика „допунског привредног простора“, економија, Панчево, финансије, привреда, социјални положај.

*Рад је награђен другом наградом на конкурсу Сусрети с прошлошћу 2025/26. године

Уводне напомене

Тему овог рада одабрали смо будући да у домаћој историографији нема довољно истраживања из економске историје, за коју мислимо да завређује пажњу због великог утицаја на креирање стварности обичног човека. У раду смо преко тематског начина излагања пратили финансијске, привредне и социјалне прилике у Граду. Хипотезе су биле да је утицај ратних збивања на економски живот Панчеваца био велик и да је због финансирања војних потреба остало мање новца за економски развој. Претпоставка је била да је дошло до раста незапослености и гашења привредних грана које нису биле у служби немачких економских интереса. Циљ истраживања био је да преиспитамо поменуте хипотезе, да објаснимо узроке тадашњег економског стања као и да сагледамо утицаје поменутих на становништво. Пошто мислимо да историја није само друштвена наука, већ и хуманистичка, тежили смо да резултате истраживања прикажемо на што јаснији и једноставнији начин. Оно што мислимо да недостаје у домаћој историографији при обрађивању оваквих тема је контекстуализација. Због тога смо се трудили да што је више могуће користимо компаративни приступ и да тако сагледамо економски положај Панчева унутар окупиране Србије са Банатом.

Методологија овог истраживања је комбинација традиционално-позитивистичке методологије и „нове историје“. Од сваке смо прихватали оно што сматрамо најбољим. Од класичног поступка прихватили смо хеуристику, стога је истраживање засновано на прворазредним изворима, пре свега на необјављеној архивској грађи економске провенијенције похрањеној у Историјском архиву у Панчеву. Проблем нам је представљала несређеност и фрагментарност грађе, као и недоступност неких фондова. Користили смо и штампу, али нам није користила колико смо очекивали. Тема из овог микроисторијског угла није до сада обрађивана у историографији, теме из економске историје Другог светског рата парцијално су обрађиване. Књига Драгана Алексића „Привреда Србије у Другом светском рату“ била нам је од велике користи, због свеобухватне представе привреде Србије кроз једну широку слику и нама тако помогла да боље разумемо привредну ситуацију. Дело Милана Ристовића значајно нам је због представљања економске слике из немачке перспективе, што је нама помогло приликом моделирања политике немачких власти према Градској управи. Из перспективе Баната на сличан начин нам је користио чланак Јована Марјановића, иако су у њему присутне неке марксистичке тврдње. Магистарски рад Мухарема Креса и књига Милана Борковића помогле су нам при разјашњењу утицаја државног апарата на економију. Књига Зорана Јањетовића, чланци и дисертација Наташе Милићевић и Дејана Зеца помогли су нам око приказивања економских утицаја на социјални положај људи. Од методологије „нове историје“ преузели смо мулти-дисциплинарни приступ, друштвену теорију и концептуализацију. Мулти-дисциплинарни приступ нужан је за теме из економске историје, не можемо се само задовољити пуком реконструкцијом догађаја и ређањем чињеница већ је потребно да их у нашем случају сагледамо из економског угла. Ту су нам најкориснији били квантитативно-статистички и дескриптивни економски методи. Друштвена теорија и концептуализација коришћени су због оперативности, није било могуће погледати сваки архивски листић те је њихово коришћење помогло повећавању поузданости закључака. Такође, они су нас спречавали да се не суочимо са „фетишизмом докумената“.

Финансијска политика градске управе у Панчеву

Капитулацијом Краљевине Југославије априла 1941, држава је дошла под окупацију Немачке. То је довело до знатних промена у административној организацији државе. Након промена, окрузи су добили већи значај због централизације власти под Миланом Недићем. Окружни начелник је имао контролу у области привреде, образовања.[1] Панчево, које је до рата припадало Управи града Београда, постало је део Округа банатског чије је седиште било у Петровграду. То је довело до промене финансијске политике у Панчеву, зато што је финансијска политика Градског поглаварства Панчева доспела под Немачко управљање, као и интересе.[2] Једна од последица било је стварање поремећаја у финансирању града.[3] На финансије у Граду утицало је и што је Панчево имало велика људска страдања на почетку рата.[4]

Стање прихода у Панчеву један чиновник описао је: „Приходи града су тако опали, да град нема ни оно што је најнужније за покриће својих неопходних потреба (курзив А. Ј.)“.[5] Приходи од априла па до краја 1941. године били су 12,1 милион динара.[6] Градски прирез од 90% на непосредне порезе (35,51%), редовни намети (35,24%), социјални доприноси (27,6%) и приходи основног иметка (1,64%) биле су групе пореза које су чиниле приходе. Овакав „порески микс“ указује да је најмањи део прихода долазио опорезивањем капитала. То је вероватно имало за циљ да подстакне увећање истог. Ипак, могуће је да је вредност имовине била мала и да је то разлог малог удела те групе пореза. Додаци пореза, пре свега за градске услуге и личну потрошњу били су најзначајнији. Управо је од прихода на личну потрошњу остајало процентуално највише новца

1 Банат се још током Априлског рата нашао под немачком окупацијом. Види опширније: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији: 1941-1944*., (Београд: Рад, 1970), 26. О административној организацији види у: Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/1941-1944/1945: planovi o budućnosti i praksa*, (Beograd: Službeni glasnik, 2005). За више о политичким околностима види: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992). О подели Југославије види: Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, NIP Export-Press, 1975), 50-55. О околностима поделе Баната види: Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, (Minhen: Iskra, 1978), 291; Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 459-460; Isti, *Istoriografija i revolucija*, (Beograd: Prosveta, 1984), 387; Jovan Marjanović, „*Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945 (S posebnim osvrtom na nemačku ekonomsku politiku u Srbiji i Banatu)*“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 4 (1963), 73; Шандор Вег, „*Систем немачке окупационе власти у Банату 1941-1944*“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, br. 35 (1963), 77; Радосав Туцовић, „*Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941-1944)*“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2021), 470. За више о Србији у Немачком „новом поретку“ види: Milan Koljanin, „*Srbija u nemačkom 'novom poretku' 1941-1942*“, Istorija 20. veka, br. 29 (2011).

2 Историјски архив у Панчеву (даље: ИАП), фонд 149 Градско Поглаварство Панчево, кутија 1, Молба Градског Поглаварства Панчева-Министарству Финансија у Београду за издавање налога Пореској управи Панчева за издавање рачуна, бр. 9014, 10. јун 1941 (несређена грађа). Финансијска политика је уопште била под контролом немачких власти на окупираном простору-Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2002), 307.

3 ИАП, 149-3, Молба Градског рачуноводства Панчева-Градском поглаварству Панчева за усклађивање буџета,бр. 14726, 10. октобар 1941.

4 За више о страдањима у Панчеву види: Ивана Б. Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2012).

5 ИАП, 149-1-9014.

6 ИАП, 149-3, Предлог буџета града Панчева Градско поглаварство Панчев -Буџетском одељењу Надлештва подбана за Банат у Великом Бечкереку, бр. 14654, без датума (највероватније из јануара 1942. године).

Градској управи, док је позамашан део других пореских прихода одлазио Дунавској бановини.[7] Ипак, приходи на личну потрошњу знатно су опали, углавном због проблема са превозом робе. Град је изгубио новац од бановинских дажбина и значајан део новца од пореза на некретнине. Панчевачко поглаварство је изгубило део новца од пореза на некретнине, зато што је Пореска управа повећавала цене некретнина и одређивала износе такси. То је изгледа доводило до већег броја имовинских расправа и смањило наплативост такси на имовину.[8] То је само отежало, ионако по свему судећи тешку ситуацију у градским финансијама. Због циља да уравнотеже буџет, градске власти су повисиле неке порезе и увели социјално прогресивни допринос.[9] Овај порез чинио је готово 1/4 прихода. Власти су тврдиле да им је осим попуњавања буџета циљ био и смањење социјалних неједнакости које су расле у том тренутку. Расходи су, као и приходи променили своју садржину у односу на 1940. годину. Износили су од априла до краја 1941. за динар мање него приходи. Један од изазова Градског поглаварства било је да обави све своје издатке, а да то што мање утиче на становништво.[10] Њихове мере које су потом уследиле, ипак су у некој мери утицале на становништво. Расходи су се повећавали, пре свега због раста социјалних издатака, трошкова бирократије, војних расхода и посредно преко раста цена. Социјални трошкови су се повећали највише због исплаћивања месечне помоћи породицама ратних заробљеника.[11] Издаци чиновничког апарата порасли су због већег обима посла. То је према свему судећи довело и до веће потребе за чиновницима, стога су запошљавани пре свега они са знањем немачког језика.[12] Тај раст запослених у администрацији није био случај у остатку окупиране Србије са Банатом.[13] Приметно је да се Панчево све више приближавало од патромонијалног ка бирократском систему.[14] Највећа промена у структури расхода били су трошкови за потребе немачке војске. У те трошкове је спадао новац за поправку касарни, њихово одржавање, као и закуп хотела за немачке команданте. Министарство финансија је Граду исплаћивало део новца за покривање трошкова.[15] Град је трошио новац и на поправку путева и других објеката уништених Априлским ратом. Трошкови реконструкције јавних објеката требали су да повеју привредну иницијативу.[16] Упитно је да ли је сав новац одлазио заиста за потребу поменутих трошкова, пошто у Банату није било већих разарања

7 ИАП, 149-3-14726.

8 ИАП, 149- 4, Градском Поглаварству Панчева, бр. 1728, 25. јануар 1941.

9 ИАП, 149-3-14654; Уравнотежење буџета значи изједначавање висине прихода и расхода. Тежња ка избалансираном буџету није била специфична само за Панчево, већ за целу окупирану Србију. Види: Александар Д. Стојановић, „*Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића (1941-1944)*“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014), 278-279.

10 ИАП, 149-1-9014.

11 ИАП, 149-3-14654.

12 ИАП, 149-3-14726.

13 Наташа И. Милићевић, „Српско грађанство у окупираној Србији 1941—1944.“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016), 164. У даљем тексту ћемо користит термин окупирана Србија, укључујући Банат.

14 Патромонијализам је традиционални облик организованог управљања у коме је лојалност главна карактеристика. Бирократија је модерно организован административни систем, који се одликује чврстом хијерархијом-Макс Вебер, Привреда и друштво, књ. II, (Београд: Просвета, 1976), 58; Piter Berk, Istoričar i društvena teorija, (Beograd: Equilibrium, 2002), 38. Ову Веберову теорију смо изабрали зато што се директно тиче нашег предмета проучавања.

15 ИАП, 149-1-9014.

16 Frederic Bastiat, „Ce qu'on voit et ce qu'on ne voit pas“, Bastiat, http://bastiat.org/fr/cqovecqonvp.html (приступљено 20. 1. 2026.); John Maynard Keynes, The General Theory of Employment, Interest, and Money, Palgrave Macmillan, London, 1936, 16. https://www.files.ethz.ch/isn/125515/1366_keynestheoryofemployment.pdf (27. 11. 2024).

током Априлског рата.[17] У Граду је дошло и до раста текуће потрошње, што је утицало да остане мање новца за инвестиције.[18]

Одлика финансијске политике Града било је задуживање за текуће потребе. Највећи део задуживања био је за финансирање немачке војске, пре свега за унапређивање војних објеката. Остатак је био за покривање потрошачких пореза из претходне године. Град је новац позајмљивао од Министарства финансија и од Пореске управе Панчева.[19] Последица задуживања било је отежано извршавање обавеза.

Финансијска политика Панчева изазвала је нагле промене у вођену градске касе. Дошло је до промене административних односа и надлежности градске бирократије. Највећи део прихода чинили су порези, чији се утицај смањивао због мањих прихода. Приходи су се смањили највише због мање куповне моћи становништва услед ратних околности. Увођење социјално прогресивног доприноса, повећалоје приходе од капитала и тиме помогло уравнотежењу буџета. Већи трошкови градске касе били су последица финансирања обавеза немачке војске, што је уједно отежавало финансирање других обавеза. Начин на који је финансирана Немачка војска могао је довести до већих јавних инвестиција при реконструкцији објеката и на тај начин помоћи циркулисању привреде. Ипак, велики део је био финансиран задуживањем. Скоро уравнотежени буџет одговарао је стабилности градских финансија у оној мери у којој је то било могуће у ратним околностима.

Привредне прилике у Панчеву

Привреда у Панчеву је током Другог светског рата за окупатора била део „допунског привредног простора".[20] Производња у окупираној Србији била је под строгим немачким надзором, Панчево није било изузетак.[21] Немачко становништво у Банату чинило је 1/5 популације, поседовало је скоро 1/3 земљишта, 1/2 индустрије, више од 1/3 занатства и од 1/4 трговине.[22] То је олакшало организацију привредног система за немачке потребе. Немачке власти су по успостављању режима изјавиле да сва занатска, трговинска и банкарска предузећа треба да буду у служби становништва. У

17 Zoran Janjetović, *'U skladu sa nastalom potrebom...': prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, (Beograd: INIS, 2012), 75.

18 Напомињемо да смо само за 1941. годину нашли тачне податке о висини прихода и расхода,...

19 ИАП, 149-4, *Извод из записника са седнице Гр.већа одржане 31. 3. 1941. године у 3 сата по подне у сали градске куће са предметом ванредни кредити за буџет 1940/41*, бр. 6851; ИАП, 149-1, *Молба Градског поглаварства Панчева-Одељењу државног рачуноводства Министарства Финансија у Београду за кредит*, бр. 9919, 7. јул 1941; ИАП, 149-1, *Признаница Пореске управе у Панчеву од 300.000 динара Поглаварству града Панчева на име плаћања рачуна окупационих Немачких трупа*, б. б, 5. јул 1941.

20 За више види: Андреј Митровић, „*Немачки привредни простор и Југоисточна Европа 1933.: (прилог историји настанка нацистичких планова)*", *Историјски часопис*, br. 21 (1974), 225-240; Ristović, *Nemačkai novi poredak i jugoistočna Evropa*; Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, (Beograd: Arhipelag, 2009), 109-121.

21 Petranović, *Istoriografija...*, 514-515; ИАП, 149-1, Препис наредбе Одељења за обрт, трговину и индустрију Надлежног подбана за Банат-Градоначелнику Панчева и среском начелнику опописивању погонских кајшева и регулисања начина куповине истих, бр. 16528, 14. новембар 1941; Индустрија је била под већим надзором него друге привредне делатности у Панчеву, честа су била пописивања погонских каишева и других средстава за производњу, посебно током 1941. године.

22 Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa*, 107.

праксu њихов циљ било је искоришћавање ресурса за потребе војске.[23]

Пољопривреда је била најзаступљенија привредна грана у окупираној Србији, па и у Панчеву. Српски сељак је кубурио са застарелом и слабо развијеном механизацијом и ситним поседом, због тога није могао да оствари високу продуктивност.[24] Долазак немачких власти повећао је притисак над сељаштвом увођењем разних принудних мера. Промет пољопривредних производа био је ограничен. У интересу немачке војске била је набавка хране, у Банату су им посебно биле важне житарице које су снабдевале Београд и извозиле се у Рајх.[25] Значај житарица за нацистичке власти био је разлог да подстичу већу пољопривредну производњу и тако обезбеде храну својој војсци. Промена пољопривредне политике у Панчеву дошла је са почетком ратних збивања, стога је Град одлучио да у својој режији обрађује земљу.[26] Наредне године уочено је да због проблема са водостајем, долази до малог наводњавања што је отежавало ефективно коришћење оранице.[27] Исте године у Банату 1/3 земљишта није била засејана, главни разлог су биле велике поплаве.[28] Могуће је да је то довело до одлуке (1943) да власници више од 500 јутара земљишта морају да са надлежним установама направе план газдовања зарад веће производње.[29] Властима се нису потпуно испунили циљеви у пољопривреди због мање производње од тражене. Већина сељака је ипак поштовала обавезе што се види из податка да је 1941. године 76,96% произвођача пшенице предало потребне количине.[30] Од 1941. било је обавезно да пољопривредници имају свиње и краве. Немци су то наредили зато што је било недовољно стоке, самим тим и месапотребног за војску. Сељацима је та обавеза представљала терет, зато што нису имали где да сместе стоку. Због тога је Град започео повећање смештајних капацитета за стоку. Управа Града није била задовољна резултатима искоришћености капацитета у пољопривреди, посебно што су се 1943. године појавили већи

23 Наведено према: Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944: (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan)*, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 236; Алексић, Привреда Србије, 67, 193-194.

24 Види: „*Пољопривреда у рату и будућности*“, Српски народ, 14. 1. 1944, 13.

25 Janjetović, *'U skladu sa nastalom potrebom...'*, 27; Алексић, *Привреда Србије*, 262-263; Marjanović, „E*konomska politika nemačkih nacističkih okupatora*“, 87. О штети коју су Немци нанели види: Р. Д, „Пољопривреди Војводине нанео је окупатор велике штете“, Борба, 6. 12. 1944, 2. У роману и филму (после и тв серији) „Салаш у Малом Риту“ радња почиње тако што Партизани у једном банатском селу запале пшеницу намењену извозу у Рајх-Арсен Диклић, *Салаш у Малом Риту*, књ. I, (Београд: Народна књига,1978), 31.

26 ИАП, 149-9, Предлог градског економа Градском Поглаварству Панчева, б. б, 23. август 1942. Град је вероватно одлучио да обрађује своје земљиште због тога да би контролисао производњу хране, што је било преко потребно немачким властима. О значају који је пољопривреда имала за дириговану привреду види: Небојша Петровић, „*'Изграђивање Србије као сељачке државе'. Српско сељаштво на страницама штампе*“, у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944*., уредио Александар Стојановић, књ. III, (Београд: Филип Вишњић, ИНИС, 2023), 142-150.

27 ИАП, 149-10, Градско Поглаварство Панчева-Општем Одељењу Окружног, бр. 7160, 12. јун 1942.

28 Алексић, *Привреда Србије*, 262; Јована Перишић, „*Исхрана на страницама колаборационистичке штампе*“, у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944.*, уредио Александар Стојановић, књ. III, (Београд: Филип Вишњић, ИНИС, 2023), 210.

29 500 јутара је 287,73 хектара; Године 1943. започело је увођење планске пољопривреде у целој Србији, тако да је наведена одлука у Панчеву била у складу са започетом политиком. „*Жетва, зајам и наш динар*“, Српски народ, 17. 07. 1943, 8.

30 Податак да је цена пшенице у Панчеву била 300 динара по килограму, може се видети у више докумената у ИАП, 149-4; ИАП, 149-1, Списак произвођача пшенице у Панчеву, бр. 14912, 22. октобар 1941.; ИАП, 149-1, Списак података о произвођачима пшенице, б. б, без датума (највероватније 1941. година); ИАП, 149-1, Списак количине продатог жита у Панчеву, б.б, 31. децембар 1941. Пракса испуњавања обавеза се наставила током следећих година, али уз благо опадање.

закупници земљишта који су према изворима имали спекулативне намере. Тако су отежавали снабдевање становништва, али и војске. Неуспех у извршавању планова, немачке власти је вероватно довео до практиковања још ригиднијих мера 1944. године.[31] Пољопривреда је била делатност која је највише утицала на привредна кретања у Панчеву, а њени проблеми преливали су се у друге делатности. Због тога је окупаторским властима била кључна за испуњење не само пољопривредних циљева, већ економских.

Индустрија се нашла у неповољним околностима, пре свега због несташица сировина за производњу.[32] Овај проблем постојао је и у панчевачкој индустрији, али је био мање присутан него у београдској.[33] Индустријски капацитети били су повећани у окупираним земљама. Производња је била подређена немачким потребама, у складу са тим се приступало организацији индустрије.[34] „Вајфертова пивара" била је највероватније највећа фабрика у Граду. Предузеће је поседовало имовину у вредности више од 49 милиона динара и имало је око 120 запослених.[35] Пивара је после Априлског рата имала проблеме око транспорта робе, пре свега због тога што јој је одузет део транспортних средстава, као и због одсечености од Бачке и делимично од „горњег Баната". Према речима запосленог, фабрика је због тога изгубила око 75% тржишта.[36] Ипак, током свих ратних година остваривала је добит, која се наредних година увећавала. То није било само због раста производње већ и због високе инфлације.[37] „Банатска текстилна индустрија" била је највећа фабрика у својој бранши, текстилна индустрија била је под великим надзором. Фабрика је успела да настави рад за разлику од конкурената.[38] Ипак, имала је проблеме. Проблеми су се тицали плаћања трошарине за струју Градском поглаварству. „Банатско електрично д.д" је током прве три ране године, највероватније и током четврте имало профит, али је имало проблеме са трошарином.[39] Фабрика авиона „Утва" успешно је пословала, један од највећих деоничара био је познати

31 ИАП, 149-12, Пољопривредни одељак Окружног Начелства Округа Банатског Свим среским начелствима и градским поглаварствима,бр. 10904, 3. август 1943.

32 „Акција за скупљање отпадака", 20. октобар, 30. 12. 1944, 2; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava u Srbiji 1941-1944*, knj. II, (Beograd: Sloboda, 1979), 106.

33 Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu*, 118.

34 Piter Kalkvorezi i Gaj Vint, *Totalni rat*, (Beograd: Rad, 1987), 211.

35 ИАП, Ф. 27 И. М. Вајферт пивара и фабрика слада д.д Панчево, 167, Годишња завршна рачуна И. М. Вајферт пивара и фабрика слада д. д. Панчево са прилозима, б.б, 31. децембар 1944. (несређена грађа); ИАП, 27-167, И. М. Вајферт пивара и фабрика слада д. д. Панчево-Пореској управи, б. б, 30. јануар 1943.

36 ИАП, 27-167, И. М. Вајферт пивара и фабрика слада д.д Панчево-Одељењу за друштвени порез Београдске финансијске дирекције, бр. 10124, 4. јун 1941. Постојали су проблеми на путу Панчево-Београд. „Пешке преко Дунава", Коло, 7.2.1942, 9.

37 Закључак да је Вајфертова пивара, вероватно највећа фабрика у Панчеву добијен је на основу података о порезу на екстрапрофит јер је била у 20% предузећа са највишом добити у земљи-ИАП, 27-167, И. М. Вајферт пивара и фабрика слада д. д. Панчево-Финансиској дирекцији у Бечкереку, б.б, 29. март 1944; ИАП, 27-167, И. М. Вајферт пивара и фабрика слада д. д. Панчево-Пореској управи у Панчеву, бр. 4585, 21. март 1944; О пословном развоју Пиваре- ИАП, 27-163, Годишња завршна рачуна И. М. Вајферт пивара и фабриика слада д. д. Панчево са прилозима, б.б, 31. децембар 1944. Више докумената у ИАП, 27-167. Разлог за успех Вајфертове пиваре је био је у разрађеном начину организовања и због велике производње.

38 ИАП, 149-9, Упутство Градског Поглаварства Панчева Удружењу трговаца и Удружењу занатлија о располагању робе, бр. 10878, 23. август 1942.

39 ИАП, 149-8, Молба Банатског Електричног Д. Д. за повраћај градске трошарине на угаљ Градском поглаварству Панчева, бр. 13910, 29. септембар 1943. За Банатску текстилну индустрију има више докумената о спору са Поглаварством око трошарине за струју. Налазе се у ИАП, 149-8. Више докумената у ИАП, Ф.535 „Банатско електрично" д. д. Панчево, књ. 8 (несређена грађа).

индустријалац Теокаревић.[40] Утва је од 1940—1945 увећала основни капитал за 1/3.[41] Фабрика сијалица „Тесла“ имала је велику производњу, али у опадању. Предузеће је имало губитке, делом зато што је било преликвидно.[42] Имало је 58 запослених, долазило је до отпуштања.[43] Архивски извори нам не говоре много о мањим индустријским предузећима, којих је ипак било. Према свему судећи доста мањих предузећа се гасило и жалило на слаб промет.[44]

У Граду су најзаступљеније занатлије били месари, ковачи, столари и бравари.[45] Нека места са сличним бројем становника попут Петровграда имала су већи број занатлија.[46] Најважнији занати за немачке власти били обућари и опанчари, зато што су њихови производи били потребни немачкој војсци. Обућари, којих је било изгледа мало, због значаја свог посла нису имали проблема са набавком готове коже.[47] Иако је око 60% становништва Баната носило опанке, то није помогло панчевачким опанчарима јер им је забрањена продаја опанака.[48] Забрана је вероватно уследила зато што немачке власти нису хтеле да опанци одлазе становништву, већ њиховој војсци. То је довело до веће обуставе рада обућара и опанчара (1942).[49] Занати су се гасили током Другог светског рата у Панчеву, томе су допринели потрошачи са мање новца и политика која им није допуштала слободно тржиште.

Трговина у окупираној Србији се суочавала са замрзавањем цена и контролом промета. Ограничење цена било је донето наводно из социјалних разлога, а у ствари због повољније набавке

40 ИАП, Ф. 547 Фабрика летилица „Утва“ а. д. Панчево, 3, Списак акционара Фабрике Летелица „Утва“ А.Д Београд, б. б, 2. фебруар 1945 (несређена грађа). Теокаревић је поседовао 17% предузећа-ИАП, 547-3,Извештај поводом осуде Владе Теокаревића-Отсеку за банкарство и осигурање Државне Управе Народних Добара,б. б, 2. мај 1945.

41 *Правила Фабрике Летелица „Утва“ А.Д Београд*, (Београд: Штампарија „Авала“, 1940), 5; ИАП, 547-3, Извештај поводом осуде Владе Теокаревића-Отсеку за банкарство и осигурање Државне Управе Народних Добара, 2. 5. 1945, б. б.

42 ИАП, 149-13, Препис извештаја управног одбора Фабрике сијалица Тесла а. д. Панчево поднет редовној скупштини, б. б, 25. јун 1944; ИАП, 149-13 Препис рачуна губитака и добитака фабрике сијалица Тесла А. Д, прилог бр.7, 31. март 1944; ИАП, 149-13, Пријава Фабрике сијалица Тесла А. Д. Панчево за друштвени порез за пореску 1945 годину послато Отсеку за непосредне порезе подунавске финансијске дирекције Београд, б.б, 9. август 1944; ИАП, 149-13, Рачун изравнања Фабрике сијалица Тесла А.Д Панчево, прилог бр. 2, 31. март 1944.

43 ИАП, 149-13,Рачун изравнања Фабрике сијалица Тесла А.Д Панчево, прилог бр. 2, 31. март 1944.

44 Више докумената у ИАП, Ф. 149.

45 Месари су чинили 16,44%, ковачи 14,38%, столари и бравари по 13,7%, колари 11,64%, опанчари 10,27%-ИАП, 149-1, Списак месара Града Панчева, бр. 5612, 11. новембар 1941; ИАП, 149-12, Списак занатлија са територије Града Панчева, б.б, 16. јул 1943; ИАП, 149-12, Списак занатлија са територије града Панчева бравара, ковача и лимара Удружење занатлија Панчева, б.б, 9. јул 1943; ИАП, 149-1, Списак опанчара Града Панчева, бр. 16404, без датума (највероватније 1941. година). Наглашавамо да су у списковима изнети различити подаци, ми смо до података које смо изнели дошли укрштањем цитираних докумената. Ипак, податак није у потпуности тачан зато што је вероватно долазило до већих промена код неких заната током времена. За број апотека види: Слободан Ђ. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941-1945*, (Ниш: Центар за балканске студије, 2004), 223.

46 Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 49-50. Претпоставка је да је занатство било мање развијено у Панчеву него у Петровграду, због тога што је могуће индустријализација Панчева била бржа него у Бечкереку. То је гушило занатство.

47 ИАП, 149-1, Допис Одељење за обрт, трговину и индустрију Органа Подбана за Банат-Централе за кожу о снабдевању обућара кожом Велики Бечкерек, бр. 15497, 16. октобар 1941.

48 ИАП, 149-1-16404; ИАП, 149—1 Versaufsverbet von opanken an den Herrn Burgermeister in Pancevo (Забрана продаје опанака -градоначелнику у Панчеву) , бр. 16404, 20. новембар 1941. Алексић, *Привреда Србије*, 190-191.

49 ИАП, 149-9, Упутство Градског Поглаварства Панчева Удружењу трговаца и Удружењу занатлија о располагању робе, бр. 10878, 23. август 1942.

робе за немачку војску.[50] То је довело до несташице одређене робе и до појаве црне берзе.[51] Главни извор те појаве биле су пијаце. Њихов значај постајао је још већи током рата. Због поремећаја саобраћаја и проблема око снабдевања робе, панчевачка пијаца имала је мањи број купаца што је пијачарима отежало плаћање пијачарине. Од 1943. године већина пиљара са пијаце услед несташице робе нису радиле редовно.[52]

Привреда у Панчеву била је оштећена због ратних околности. Контролисана је као и у другим местима у окупираној Србији. То је један од разлога зашто је била лишена тржишне економије. Пољопривреда је била оптерећена и није могла да произведе довољно хране, што је изазвало ланац проблема у привреди. Индустријска производња је опадала и процеси њеног развоја су заустављени. Ипак, највећа постројења су успевала да и даље остварују добит. Занати од мањег значаја за Немце су се гасили, због недостатка сировина. Трговина је била отежана и није допринела развоју привреде, зато што је одлазила у сиве токове. То је била последица ниске куповне моћи становништва. Градска управа је константно надзирала привреду, посебно пољопривреду. Панчевачка привреда је са свим својим проблемима, ипак изгледа била изнад просека. Пољопривреда је због плодног земљишта имала више приносе, док је индустрија у Панчеву нудила софистицираније производе него индустрија у другим местима.

Социјалне прилике у Панчеву

Социјални положај људи у Панчеву није био лак. У Панчеву је 80,4% становништвабило испод нивоа егзистенцијалних потреби.[53] Дошло је до стамбене кризе у Панчеву, али је она као и у остатку Баната била мања него у осталим крајевима окупиране Србије, због мањих ратних разарања.[54] Право приватне својине у Панчеву није било поштовано. Немци су Србима често оштећивали имовину. Слична ситуација дешавала се и у Петровграду. Стога је 1941. године немачки апарат прогласио једнакост народа, у осталом и по имовинским правима.[55]

50 Повећања цена била су контролисана, можда зато што власти нису хтеле побуњено становништво. За свако повећање цена била је потребна дозвола „Месног одбора за сузбијање скупоће и несавесне спекулације“ и удружења произвођача -ИАП, 149-12, Одобрење ценовника Градско Поглаварство Панчево, бр. 5268, 8. март 1941.

51 Marjanović, „*Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora*“, 85. Црну берзу Немци су покушали да спрече, али нису успели. „*Годину дана рада на привредној обнови Србије*“, Српски народ, 5. 6. 1943, 6.

52 Наведено према: Дејан Н. Зец, „*Свакодневни живот у окупираном Београду (1941-1944)*“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019), 124, 126. Зец наводи да су се сматрале за главни извор сиве економије у Београду, сматрамо да се то може пренети и на Панчево; Милићевић, „Српско грађанство“, 27; ИАП, 149-1-9014; ИАП, 149-8-113.

53 ИАП, 149-3, Допис Градског Поглаварства Панчева Житарској Централи Београд око потражње жита, бр. 12225, 31. август 1941.

54 Ситуација у Панчеву, као и у остатку Баната била је економски повољнија по становништво него у другим крајевима окупиране Србије, зато што је било мање ратне штете. Већу штету имали су крајеви где је било грађанског рата и где је немачка управа била слабија. Момчило Митровић, *Србија: друштвено-економске промене и организација управљања привредом: 1944-1952*, (Пожаревац: Центар за културу Пожаревац, Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1988), 384. О феномену ратне штете у Југославији види: Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji.*

55 ИАП, 149-3, бр. 12220, 31. септембар 1941; ИАП, 149-1, Једнака примена закона на све грађане у Банату Управно одељење Надлештва помоћника бана за Банат српским начелствима претстојницима градских полиција и градским поглаварствима Велики Бечкерек, бр. 4245, 25. новембар 1941; О односима фолкдојчера и власти у Банату види: „Zapisnik s konferencije održane u Upravnom štabu vojnoupravnog komandanta u Srbiji 5. juna 1941. o regulisanju odnosa između folksdojčera i komesarske vlade Srbije na području Banata“, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, redaktor Antun Miletić, tom XII, knj. I, (Beograd: Vojnoistorijski Institut, 1973), 153-155; Милићевић, „Српско грађанство, 232.

Град Панчево је у више наврата организовао социјалну помоћ. Највећи део помоћи био је намењен градским чиновницима за набавку хране, стоке, одеће и обуће. Чиновници нису били задовољни својим примањима, тврдили су да немају довољно ни за храну. Због тога су више пута тражили помоћ од 1 месечне плате, наводили су како ће им то повећати продуктивност. У Панчеву су они добијали већу помоћ него други радници, што није био случај у другим местима у Србији. Могуће је да је на тај начин Градско поглаварство у Панчеву хтело да их придобије, али изгледа да се то није десило у потпуности. Током рата је било тешких зима, набавка огрева представљала је проблем многима. На предлог више удружења Поглаварство је организовало помоћ за набавку огрева. Град је у једном тренутку давао сиромашнима дрва као помоћ. Проблем око набавке огрева постојао је и у Београду, био је главна преокупација локалних власти током зиме 1941.[56] Организације које су тражиле помоћ истицале су да социјални трошкови неће пореметити градски буџет. Осим чиновника и сиротиње, мању помоћ су добијали пензионери, кочијаши, чак и полиција. Помоћ се финансирала задуживањем Града.[57] Међутим, градска помоћ била је недовољна за подмиривање потреба грађана.

Цене у Панчеву су расле, вероватно нешто брже него у другим местима, због близине Београда. У Граду је био оформљен „Одбор за сузбијање скупоће и несавесне спекулације" за спровођење тржишних мера за повољније цене. Упркос томе, црна берза се развијала, зато што је доносила велику добит шпекулантима. Један од разлога за развој берзе било је и изостајање већих покушаја Немаца да спрече шпекуланте. Ипак, изгледа да је одређених напора било.[58] Јачању црне берзе у Панчеву је можда допринело повећање пијачарине, зато што је отежало легалну трговину на пијацама.[59] Главни узроци више стопе инфлације у држави биле су политичке околности, мања производња, вишак штампаног новца и одсуство тржишних механизама. Становништво је инфлацију другачије посматрало, сматрало је да је узрок „освета сељака" због великих разлика између села и града током претходних година.[60] Раст цена појавио се и у привреди у већој мери,

56 Види:Раде Ристановић, „'У служби грађана': Комунално питање у Београду на страницама колаборационистичке штампе", у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944.*, уредио Александар Стојановић, књ. II, (Београд: Филип Вишњић, 2017), 168-170.

57 ИАП, 149-10, Молба градских чиновника-Градском поглаварству Панчева, бр. 5788, 18. мај 1942; ИАП, 149-10, Одлука Градског Поглаварства Панчева о одређивању једномесечне плате градским службеницима, бр. 5788, 25. мај 1942; ИАП, 149-1, Извештај о организацији зимске помоћи Градско Поглаварство Панчева-Месном Српском Одбору за зимску помоћ, бр. 17766, 21. децембар 1941; ИАП, 149-1, Молба Месног Српског Одбора за зимску помоћ градској сиротињи од 600 метара дрва-Градоначелнику града Панчева, бр. 28, 17. децембар 1941; ИАП, 149-1, б. б, 3. октобар 1941; ИАП, 149-10, Одлука Градског Поглаварства Панчева о додељивању кромпира градским службеницима, бр. 7444, 13. јун 1942; Nataša Milićević, „Činovnici u okupiranoj Srbiji 1941-1944.", *Istorija 20. veka*, br. 36 (2018), 78.

58 ИАП, 149-8, Циркулар наредбе Одељења за трговину, обрт и индустрију Окружног начелства Округа Банатског о продаји статистике унутрашње трговине свим градским начелствима и градским поглаварствима, бр. 6121/RR, 6. март 1943.

59 ИАП, 149-4, Молба продаваца панчевачке пијаце Градском поглаварству Панчева, бр. 5768, 13. март 1941.

60 ИАП, 149-4, Одобрење ценовника Градског поглаварства Панчева, бр. 5268, 8. март 1941; Милићевић, „Српско грађанство", 21; „Записи о нама и трговини", Бодљикаво прасе, 17. 06. 1944, 3; Дамњан Ковачевић, „Однос села и града", Српски народ, 14. 1. 1944, 12—13; Коста Николић, Страх и нада у Србији 1941-1944. године: свакодневни живот под окупацијом, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 146; Janjetović, 'U skladu sa nastalom potrebom...', 347. Више о „освети сељака" види: Milićević, „'Osveta sela': Seljaci i građani u okupiranoj Srbiji 1941-1944.", Istorija 20. veka, br. 37 (2019), 121-136; Небојша Петровић, нав. дело, 130-133; Историчар Александар Стојановић сматра да се са правом може говорити о хиперинфлацији у окупираној Србији-Стојановић, „Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића", 70.

пример је раст цене струје за индустрију. Једна од могућих последица била је раст цена у текстилној, авио и другим индустријама где је струја имала важну улогу.[61] Раст цена је отежао грађанима набавку хране. „Специјалне прилике изазване ратом, пореметиле су нормално снабдевање грађана животним намирницама те се до истих из дана у дан долази све теже“.[62] У Панчеву није било довољно меса, масти, брашна, хлеба и уља.[63] Компарација нам показује да је ситуација у Граду, као и у остатку Баната била је повољнија са храном него у Београду.[64] Наведени проблеми отежавали су свакодневни живот „малог човека“, стварајући му страх и анксиозност због проблема његове егзистенције.[65]

Социјална политика у Панчеву је била присутна, али је то било далеко од потребног. Неједнакости које су током рата расле, уместо да буду смањене или успоравање, социјалном политиком су само замаскиране. Разлог је што помоћ није била највише усмерена ка онима којима је била најпотребнија. Највећи део помоћи ишао је градским чиновницима, чији је економски положај био веома тежак, али је вероватно био бољи него положај сељака. Аргумент чиновника како раст зарада неће утицати на градске финансије и да ће само повећати продуктивност нема упориште у економији. У другим местима у окупираној Србији изгледа да није био случај да чиновници добијају највећи део помоћи. Цене су расле у Панчеву, углавном због мањка производње и постојећег економског амбијента. Борба против локалне инфлације „Одбора за сузбијање скупоће и несавесне спекулације“ већим делом није успела, можда зато што је било тешко увести неке делове економског пословања у легалне токове или зато што Немце није интересовало веће повишење цена намирница за грађане. Раст цена највише се одразио на храну, која је за већину становништва била највећи издатак. Тиме је узрокована нестабилност у свакодневном животу. Ситуација у Панчеву је била повољнија за набавку хране, него у другим местима окупиране Србије. Ипак, цене су вероватно биле нешто више него у другим банатским местима. Социјална политика није била довољно у служби решавања социјалних проблема Града, није ни могла да буде пре свега због ратних околности.

Закључак

Економске прилике у Панчеву током истраживаног периода нису биле повољне. Немачка контрола Градским поглаварством, које је само привидно имало пуну аутономију условљавало је да локална политика буде у интересу немачке политике. Аутономија је била најмања у области привреде, потом финансија и социјалне политике. Финансије су се прилагођавале околностима,

61 ИАП, 149-8, Повишење цена електричне енергије Банатско електрично д. д.-Градском поглаварству Панчева, бр. 938, 30. јануар 1942.

62 ИАП, 149-10, Молба градских чиновника Градском поглаварству Панчева, бр. 4090, 14. април 1942.

63 Није било довољно ни житарица и уљарица као сировина- ИАП, 149-10, Молба Градских чиновника Градском Поглаварству Панчева, бр. 4090, 14. април 1942; ИАП, 149-9, Молба Градског поглаварства Панчева-комесару Министарства исхране Београд, бр. 9908, 7. јул 1941. За више о разлозима зашто није било довољно хране у Панчеву види поглавље „Привреда у Панчеву“.

64 Милићевић, „Српско грађанство“, 195; О проблемима у Београду види: Зец, „Свакодневни живот у окупираном Београду“; О исхрани у Београду види: Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941-1944.“, *Токови историје*, бр. 45 (2012), 77-91; *HistoryCast*, „Bombardovanje 1941. I život u Beogradu pod okupacijom“, Beograd, 2025, HistoryCast, https://youtu.be/unl3OGK6hYs?si=cKFPZwSxui5aQ_q0 (10. 1. 2026). Панчево је било сигуран извор снабдевања хране Београду, тако да је вероватно београђанима исто тешко пала криза у Панчеву.

65 За више види: Николић, *Страх и нада у Србији*.

али због мале количине новца, није било могуће испунити економске циљеве. Притисак немачке власти на панчевачке око финансирања трошкова успоравао је адекватније коришћење новца. Пољопривреда и индустрија у Панчеву биле су развијеније него у другим крајевима. Пољопривреда је била развијенија, пре свега због плоднијег земљишта, док је индустрија била напреднија због производње робе са већом додатом вредношћу. Друге делатности су биле на сличном или мање развијеном нивоу. Куповна моћ становништва била је ниска. Социјалне неједнакости су расле, иако је било покушаја да се пореском и социјалном политиком Града ти ефекти ублаже. Економски амбијент није био стимулативан, разлози су неорганизованост, непоштовање права својине и бирократија. Кључни разлог за лоше пословно окружење јесте одсуство правила тржишне економије, посебно економских слобода. Немачки интервенционизам у економији, нарочито привреди доводио је до тога. То је изазивало страх код произвођача, који су били приморани да испуњавају потребе немачке војске. Економски живот човека у Панчеву није се много разликовао од живота људи у окупираној Србији, с тим да су Панчевци ипак имали бољи економски положај и мање свакодневних проблема, као што је нпр. проблем са набавком хране. Наредним истраживачима остаје да ревидирају ово истраживање, да дају поузданије закључке тамо где је то могуће, као и да истраже банкарство у Панчеву. Остало је да се истражи и утицај ратних околности на економски живот Јевреја у Граду.

ПРИЛОЗИ

Производ	Цена по килограму у динарима	Количина у килограмима
Пшеница	19728	300
Пшенично брашно	5228	38,235
Кукуруз	225278	262
Кукурузно брашно	367180	350

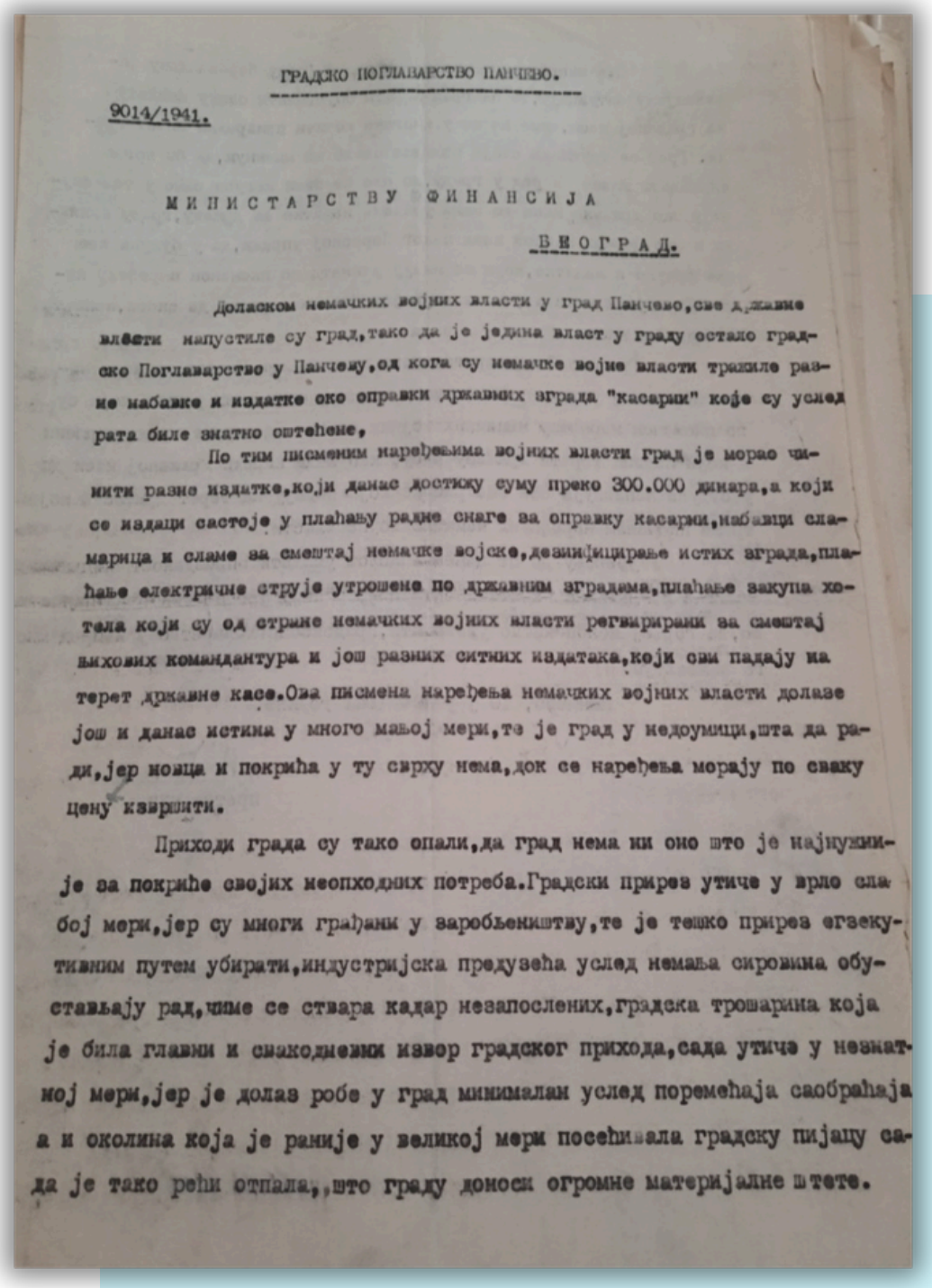
Стање пшенице, пшеничног брашна, кукуруза и кукурузног брашна 1941. ИАП, 149—4 Списак пријављеног стања житарица у Панчеву, бр. 4886/4, 28. фебруар 1942.

	Назив предузећа
1	Олеум Банатско а.д
2	Антоновић а.д Панчево
3	Прва механичка фабрика стакла за прозоре а.д
4	Панчевачки парни млин
5	И.М. Вајферт пивара и фабрика слада д.д
6	Трговачко а.д Панчево
7	Прва подунавска предионица памучног предива и конца а.д Београд фабрика Панчево
8	Панчевачка пучка банка Панчево
9	Фабрика летелица Утва а.д Панћево
10	Тесла фабрика сијалица а.д

Списак највећих акционарских друштава у Панчеву ИАП, 149—9 Подаци о акционарским друштвима Градско Поглаварство Панчева — VIII Одељењу за трговину, обрт и индустрију Окружног начелства округа Банатског Велики Бечкерек, бр. 6713, 20. јун 1942.

Година	Добит у динарима
1941	12 409,11
1942	9 909, 29
1943	15 836, 98

Стање добити „Банатско електрично д. д. Панчево“ ИАП, 535—8, Рачун изравнања, 31. децембар 1942, стр. 17; Исто, Рачун изравнања, 31. децембар 1943 стр. 18; Исто, Рачун изравнања, 31. децембар 1944, стр. 19.

ГРАДСКО ПОГЛАВАРСТВО ПАНЧЕВО.

9014/1941.

МИНИСТАРСТВУ ФИНАНСИЈА

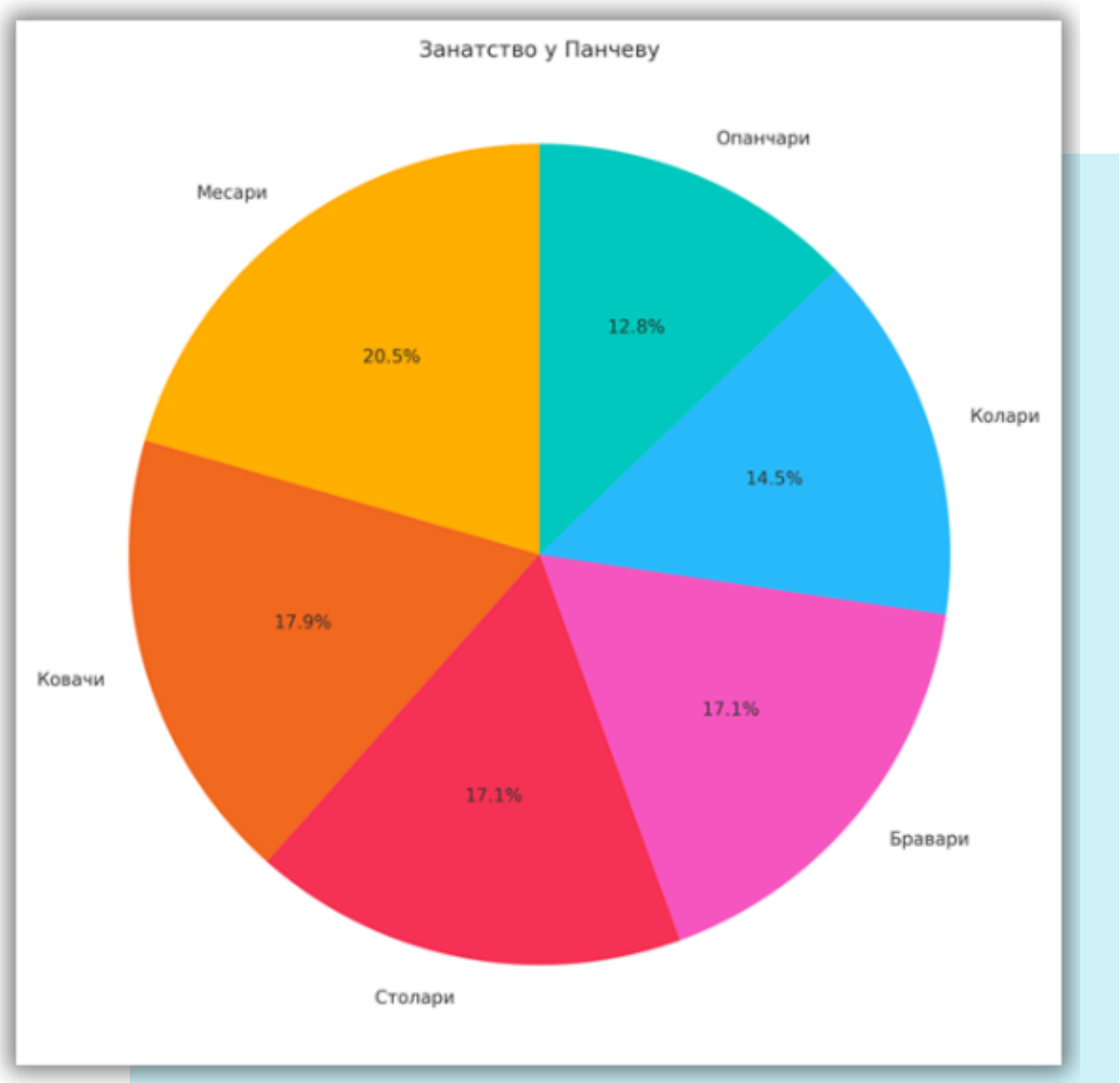
БЕОГРАД.

Доласком немачких војних власти у град Панчево,све државне власти напустиле су град,тако да је једина власт у граду остало градско Поглаварство у Панчеву,од кога су немачке војне власти тражиле разне набавке и издатке око оправки државних зграда "касарни" које су услед рата биле знатно оштећене,

По тим писменим наређењима војних власти град је морао чинити разне издатке,који данас достижу суму преко 300.000 динара,а који се издаци састоје у плаћању радне снаге за оправку касарни,набавци сламарица и сламе за смештај немачке војске,дезинфицирање истих зграда,плаћање електричне струје утрошене по државним зградама,плаћање закупа хотела који су од стране немачких војних власти реквирирани за смештај њихових команданатура и још разних ситних издатака,који сви падају на терет државне касе.Ова писмена наређења немачких војних власти долазе још и данас истина у много мањој мери,те је град у недоумици,шта да ради,јер новца и покрића у ту сврху нема,док се наређења морају по сваку цену извршити.

Приходи града су тако опали,да град нема ни оно што је најнужније за покриће својих неопходних потреба.Градски прирез утиче у врло слабој мери,јер су многи грађани у заробљеништву,те је тешко прирез егзекутивним путем убирати,индустријска предузећа услед немања сировина обустављају рад,чиме се ствара кадар незапослених,градска трошарина која је била главни и свакодневни извор градског прихода,сада утиче у незнатној мери,јер је долаз робе у град минималан услед поремећаја саобраћаја а и околина која је раније у великој мери посећивала градску пијацу сада је тако рећи отпала,,што граду доноси огромне материјалне штете.

Градско поглаварство у Панчево по доласку Немаца. Извод из: ИАП, 149—1—16404.

Структура занатства у Панчеву. Извори наведени у напомени 45.

СКРАЋЕНИЦЕ

к. - кутија
књ. - књига
Ф. - фонд
ИАП - Историјски архив у Панчеву
б.б. - без броја
ИНИС - Институт за новију историју Србије

ИЗВОРИ

Необјављени архивски извори
Историјски архив у Панчеву (ИАП)

1. Ф. 535 „Банатско електрично“ д. д. Панчево
2. Ф. 149 Градско поглаварство — Панчево
3. Ф. 27 И.М. Вајферт пивара и фабрика слада д. д. Панчево
4. Ф. 547 Фабрика летилица „Утва“ а. д. Панчево

Објављени извори

1. Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, redaktor Antun Miletić, tom XII, knj. I, (Beograd: Vojnoistorijski Institut, 1973).
2. Правила Фабрике Летелица „Утва“ А. Д. Београд, (Београд: Штампарија „Авала“, 1940).

Штампа и периодика

1. 20. октобар, 1944.
2. Бодљикаво прасе, 1944.
3. Борба, 1944.
4. Коло, 1942.
5. Српски народ, 1943, 1944.

Књижевност

1. Арсен Диклић, Салаш у Малом Риту, књ. I,(Београд: Народна књига, 1978)

Електронски извори

- Frederic Bastiat, „Ce qu'on voit et ce qu'on ne voit pas“, Bastiat, http://bastiat.org/fr/cqovecqonvp.html (приступљено 20. 1. 2026.)
- HistoryCast, „Bombardovanje 1941. I život u Beogradu pod okupacijom“, Beograd, 2025, HistoryCast, https://youtu.be/unl3OGK6hYs?si=cKFPZwSxui5aQ_q0 (приступљено 20. 1. 2026.)

ЛИТЕРАТУРА

1. Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, (Београд: ИНИС, 2002).
2. Ivan T. Berend, *Ekonomska istorija Evrope u XX veku: Ekonomski modeli od laissez-faire do globalizacije*, (Beograd: Arhipelag, 2009).
3. Piter Berk, *Istoričar i društvena teorija*, (Beograd: Equilibrium, 2002).
4. Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava u Srbiji 1941—1944*, knj. II, (Beograd: Sloboda, 1979).
5. Макс Вебер, *Привреда и друштво*, књ. II, (Београд: Просвета, 1976).
6. Шандор Вег, „*Систем немачке окупационе власти у Банату 1941—1944*“, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 35 (1963).
7. Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији: 1941—1944.*, (Београд: Рад, 1970).
8. Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju, (Beograd: NIP Export-Press, 1975).
9. Дејан Н. Зец, „*Свакодневни живот у окупираном Београду (1941—1944)*, (докторска дисертација“, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2019).
10. Zoran Janjetović, *'U skladu sa nastalom potrebom...': prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941—1944*, (Beograd: INIS, 2012).
11. Piter Kalkvorezi i Gaj Vint, *Totalni rat*, (Beograd: Rad, 1987).
12. John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, (London: Palgrave Macmillan, 1936).
13. Слободан Ђ. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941—1945*, (Ниш: Центар за балканске студије, 2004).
14. Milan Koljanin, „*Srbija u nemačkom 'novom poretku' 1941—1942*“, Istorija 20. veka, br. 29 (2011).
15. Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941—1944: (sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan),* (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979).
16. Jovan Marjanović, „*Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941—1945 (S posebnim osvrtom na nemačku ekonomsku politiku u Srbiji i Banatu)*“, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 4 (1963).
17. Наташа Милићевић, „*О исхрани у окупираном Београду 1941—1944.*“, Токови историје, бр. 45 (2012).
18. Nataša Milićević, „*'Osveta sela': Seljaci i građani u okupiranoj Srbiji 1941—1944.*“, Istorija 20. veka, br. 37 (2019).
19. Nataša Milićević, „*Činovnici u okupiranoj Srbiji 1941—1944.*“, Istorija 20. veka, бр. 36 (2018).
20. Наташа И. Милићевић, „*Српско грађанство у окупираној Србији 1941—1944*“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016).
21. Андреј Митровић, „*Немачки привредни простор и Југоисточна Европа 1933.*: (прилог историји настанка нацистичких планова)“, Историјски часопис, бр. 21 (1974).
22. Момчило Митровић, *Србија: друштвено—економске промене и организација управљања привредом: 1944—1952*, (Пожаревац: Центар за културу Пожаревац, Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1988).

23. Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941—1944. године: свакодневни живот под окупацијом*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002).
24. Јована Перишић, „*Исхрана на страницама колаборационистичке штампе*“, Колаборационистичка штампа у Србији 1941—1944., уредио Александар Стојановић, књ. III, (Београд: Филип Вишњић, ИНИС, 2023).
25. Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939—1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992).
26. Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, (Beograd: Prosveta, 1984).
27. Небојша Петровић, „'Изграђивање Србије као сељачке државе'. Српско сељаштво на страницама штампе“, у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941—1944.*, уредио Александар Стојановић, књ. III, (Београд: Филип Вишњић, ИНИС, 2023).
28. Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa: 1940/1941—1944/1945: planovi o budućnosti i praksa*, (Beograd: Službeni glasnik, 2005).
29. Раде Ристановић, „'У служби грађана': Комунално питање у Београду на страницама колаборационистичке штампе“, у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941—1944.*, уредио Александар Стојановић, књ. II, (Београд: Филип Вишњић, 2017) .
30. Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, (Minhen: Iskra, 1978).
31. Ивана Б. Спасовић, *Страдања у Панчеву и Јабуци за време Другог светског рата*, (Панчево: Историјски архив у Панчеву, 2012).
32. Александар Д. Стојановић, „*Идеје, друштвено—политички пројекти и пракса владе Милана Недића (1941—1944)*“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014).
33. Радосав Туцовић, „*Полицијски репресивни апарат нацистичке Немачке и његови домаћи инструменти: анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији (1941—1944)*“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2021).

ЗАХВАЛНОСТ

Велики број људи помогао нам је у изради овог рада. Највећу захвалност дугујемо менторки професорки Валентини Гвозденовић, без чије помоћи не бисмо завршили овај рад. Захваљујемо се и покојном прадеди Милану, зато што је уткао у наше срце љубав према историји. Такође, захваљујемо се родитељима на емотивној подршци. Извињавамо се свима који су нам помогли, али смо их због ограниченог простора изоставили. Напомињемо да су сви пропусти у овом раду искључиво наши.

Послератна реконструкција Берлина, Хирошиме и Ниша

АУТОР:

Хелена Јовић, ученица I разреда

Гимназије „9. мај“ из Ниша

МЕНТОРКА:

Јелена Ћатић, професорка историје

Гимназије „9. мај“ из Ниша

Апстракт: Овај рад истражује послератну обнову Берлина, Хирошиме и Ниша, градова који су претрпели велика разарања у Другом светском рату. Анализира се како су обновили инфраструктуру, привреду и друштвени живот, као и њихова каснија симболичка и политичка улога. Циљ је упоредити моделе обнове, уочити сличности и разлике и показати утицај историјских и политичких околности. Истраживање се заснива на историјској литератури и изворима. Резултати показују да је Берлин, због поделе на исток и запад, развијао два различита модела са различитим темпом обнове. Хирошима је, у оквиру јединствене државе, плански редизајнирана и постала економски и културни центар, као и глобални симбол мира и нуклеарног разоружања. Ниш је, као један од најтеже бомбардованих градова у Србији током рата, пролазио кроз процес постепене обнове инфраструктуре. Закључак је да успешна реконструкција зависи од политичког система, економске стратегије и друштва.

Кључне речи: атомско бомбардовање, Хладни рат, Берлин, Хирошима, Ниш, урбани развој

*Рад је награђен трећом наградом на конкурсу Сусрети с прошлошћу 2025/26. године

Увод

Обнова инфраструктуре и привреде представља један од најважнијих корака у развоју друштва након великих разарања, било да су она последица ратова, природних катастрофа или дуготрајних економских криза. Путеви, мостови, железничке мреже, фабрике и јавни објекти чине темељ сваког града и државе. Њихово уништавање доводи до потпуног колапса у земљи. То се може одразити у виду прекида саобраћаја, пада производње, пораста незапослености и генерално општег погоршања услова живота. Зато обнова није само питање физичке реконструкције, већ подразумева и економски, социјални и културни опоравак једне заједнице. Током 20. века многи градови широм света нашли су се пред изазовом да се поново изграде, готово из темеља. Посебно су значајни примери градова који су, упркос огромним разарањима, успели да се обнове и постану савремени урбани центри. У овом раду анализирају се процеси обнове инфраструктуре и привреде у три града: Берлину, Хирошими и Нишу. Иако су различити по историјским, политичким и економским околностима, сва 3 града суочила су се са многобројним изазовима у поновној изградњи и развоју. Берлин је после Другог светског рата био један од најразоренијих европских градова, додатно оптерећен поделом на Исток и Запад. Хирошима је претрпела потпуно уништење услед атомског бомбардовања, то је била прва употреба нуклеарног оружја у историји ратовања. Њена обнова није била само техничко и економско питање, већ и морално, хуманитарно и симболичко, а град је временом постао светски симбол мира. Значајна ратна разарања претрпео је и Ниш, који је током Другог светског рата више пута бомбардован због свог важног саобраћајног и војно-стратешког положаја. Полазећи од свега наведеног, желим да покажем да обнова инфраструктуре није само технички задатак, већ сложен процес који обликује будућност градова и друштва у целини. Искуства Берлина, Хирошиме и Ниша могу бити драгоцен пример и поука за све будуће процесе обнове градова који се суочавају са сличним изазовима.

Обнова Берлина

1.1 Историјски контекст: Берлин је током Другог светског рата представљао политички, војни и идеолошки центар нацистичке Немачке. Као престоница Трећег рајха, под вођством Адолфа Хитлера, град је био седиште државне, војске и пропагадног режима.[1] Управо због свог стратешког значаја, Берлин је од 1940. године био мета савезничких ваздушних напада. Британско краљевско ваздухопловство и америчко ваздухопловство извели су стотине ваздушних напада на град. Посебно разорна била је серија напада између новембра 1943. и марта 1944. године, током које су уништени читави градски квартови, железничка чворишта, фабрике и стамбени блокови.[2] Последњи чин борби у Берлину одиграо се у пролеће 1945. године током Битке за Берлин, када је Црвена армија покренула офанзиву на град. Борбе су трајале од 16. априла до 2. маја 1945. године и представљале су један од најкрвавијих догађаја у историји. Совјетске снаге, под командом маршала Георгија Жукова и Ивана Конева, суочиле су се са жестоким отпором немачких јединица. Уличне борбе, артиљеријско гранатирање и тенковске операције довеле су до потпуног разарања централних делова града. Самоубиство Адолфа Хитлера 30. априла 1945. године означило је крај

1 Richard J. Evans, The Third Reich at War, London, 2008, стр. 694–725.

2 Richard Overy, The Bombing War: Europe 1939–1945, London, 2013, стр. 562–590.

нацистичке власти у Берлину, а капитулација немачких снага 2. маја 1945. означила је фактички пад града. Према проценама историчара као што су Ијан Кершо и Ричард Еванс, број цивилних жртава у Берлину током завршних борби достигао је десетине хиљада, док је више од милион становника остало без крова над главом. Инфраструктура је била у колапсу: водоводни и канализациони системи били су оштећени, електрична мрежа нестабилна, а железнички и путни саобраћај готово у потпуности прекинут. Град је у тренутку капитулације био физички и економски опустошен.[3] Након капитулације Немачке 8. маја 1945. године, судбина Берлина била је одређена савезничким одлукама. Иако се град налазио у совјетској окупационој зони, одлучено је да буде подељен на четири сектора којима ће управљати Совјетски Савез, Сједињене Америчке Државе, Велика Британија и Француска. Источни део је био под контролом Совјетског Савеза, а западни делови под управом три западне савезничке силе. Иако је у почетку постојала формална сарадња у оквиру Савезничке контролне комисије, већ током 1946. и 1947. године постало је јасно да се Берлин развија у два различита политичка и економска правца.[4] Оснивањем Савезне Републике Немачке у мају 1949. године и Немачке Демократске Републике у октобру исте године, дошло је до поделе Немачке, а самим тим и Берлина. Источни Берлин постао је седиште власти Немачке Демократке Републике и њен главни град, док је Западни Берлин, иако формално под посебним међународним статусом, био снажно повезан са политичким и економским системом Савезне Републике Немачке. Тако је један град постао простор тотално 2 другачија друштвена модела. У источном делу града успостављен је социјалистички систем заснован на једнопартијској власти Социјалистичке јединствене партије Немачке. Држава је имала изражену контролу над медијима, привредом и друштвеним институцијама. Економија је функционисала по принципима планске привреде, што је подразумевало државно власништво над индустријом и централизовано управљање производњом. Насупрот томе, Западни Берлин развијао се у оквиру либерално-демократског система уз значајну финансијску и политичку подршку западних сила. Овај различит приступ довео је до постепеног раста економских и социјалних разлика између два дела града. Током 1950-их година разлике у животном стандарду постајале су све уочљивије.[5] Западни Берлин је, упркос изолованом географском положају, постао симбол економског опоравка и модернизације, док је Источни Берлин остао у оквирима ограниченијег економског раста и строже државне контроле. Све већи број становника источног дела града користио је могућност преласка у западни сектор, што је представљало озбиљан демографски и политички проблем за власти Немачке Демографске Републике. Као последица тога, 13. августа 1961. године започета је изградња Берлинског зида, чиме је физички прекинута дотадашња повезаност два дела града. Град је постао најупечатљивији симбол Хладног рата, место на коме су се у непосредном простору сусретали и супротстављали социјалистички и капиталистички систем, различите политичке идеологије и концепти друштвеног развоја.[6]

1.2 Реконструкција инфраструктуре: Западни Берлин, под контролом западних савезника (САД, Велике Британије и Француске) захваљујући финансијској подршци кроз Маршалов план, реконструкција инфраструктуре добила је снажан замах крајем четрдесетих и током педесетих година. Већи број мостова преко реке Шпреје био је срушен, а главне саобраћајнице оштећене бомбардовањем. Обнова је имала приоритет како би се обезбедила функционална веза између

3 Antony Beevor, Berlin: The Downfall 1945, London, 2002, стр. 45–78.

4 Tony Judt, Postwar: A History of Europe Since 1945, London, 2005, стр. 30–48.

5 Mary Fulbrook, A History of Germany 1918–2014: The Divided Nation, Chichester, 2014, стр. 120–148.

6 Frederick Taylor, The Berlin Wall: 13 August 1961 – 9 November 1989, London, 2006, стр. 35–67.

градских сектора и остатка Западне Немачке. Посебан значај имала је реконструкција саобраћајних чворишта и градских ауто-путева, што је било у складу са растућом употребом аутомобила у послератном периоду.[7] Железничка мрежа је била значајно оштећена, али је постепено обновљена. Посебно је било важно одржати функционисање градске железнице (S-Bahn) и метроа (U-Bahn), иако је управљање S-Bahnom дуго било под контролом источног дела, што је изазивало политичке тензије. Током шездесетих година, након подизања Берлинског зида, саобраћајни систем је прилагођен новим границама. Западни Берлин је инвестирао у проширење U-Bahn линија како би се надоместиле прекинуте везе ка истоку.[8] Недостатак станова представљао је један од највећих проблема. Изграђени су нови стамбени комплекси у модерном стилу, са нагласком на функционалност и квалитет живота. Поред стамбених објеката, обновљене су школе, болнице и управне зграде, док је реконструкција културних институција имала за циљ обнављање културног идентитета града.[9] Западни Берлин је желео да буде показна престоница западног света током Хладног рата. Такође у источном делу града мостови и саобраћајнице били су тешко оштећени. Саобраћајна мрежа била је планирана тако да одражава идеолошке приоритете, широке улице за параде и јавне манифестације, као и повезаност индустријских зона. Најзначајнији пројекат био је преуређење и проширење Карл-Маркс-Алеја (некадашња Stalinallee), изграђене у социјалистичком стилу као симбол новог поретка.[10] Источни Берлин је задржао контролу над већим делом S-Bahn система, што му је давало одређену предност у управљању градским железничким саобраћајем. Након изградње Берлинског зида 1961. године, многе линије су прекинуте или реорганизоване. Источни део је развијао сопствени систем јавног превоза, укључујући трамвајску мрежу, која је укинута у западном делу, али је на истоку задржана и модернизована. Јавни превоз био је широко доступан становништву. Недостатак станова решаван је изградњом великих стамбених комплекса, такозваних „Plattenbau“ насеља, изграђених од монтажних бетонских елемената. Ови блокови били су економични и омогућили су брзу изградњу великог броја станова. Поред стамбених зграда, обновљене су административне институције, културни центри и државне установе. Централни трг Александерплац постао је симбол модерног социјалистичког града, са високим зградама и пространим јавним површинама.

1.3 Обнова привреде и индустрије: Висока незапосленост била је један од највећих проблема непосредно након рата. Западне власти су подстицале запошљавање кроз инвестиције, пореске олакшице и подршку приватном предузетништву.

Plattenbau-Источни Берлин (1987)

7 Tony Judt, Postwar: A History of Europe Since 1945, London, 2005, стр. 60–95.

8 Frederick Taylor, The Berlin Wall: A World Divided, 1961–1989, London, 2006, стр. 40–75.

9 Brian Ladd, The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape, Chicago, 1997, стр. 150–182.

10 Mary Fulbrook, A History of Germany 1918–2008, Oxford, 2008, стр. 170–205.

Социјална политика значила је увођење система осигурања и укључивање избеглица у рад. Тако је град постепено развио живу економију засновану на конкуренцији и тржишту. Захваљујући везама са светским тржиштима, страним улагањима и новим технологијама, расла је продуктивност и побољшавао се животни стандард.[11] У источном делу града индустријска постројења су у првим годинама након рата делимично демонтирана ипребачена у Совјетски Савез као ратна одштета.[12] Тек након формирања Немачке Демократске Републике 1949. године приступило се систематској обнови индустрије. Производња је била усмерена на тешку индустрију, машиноградњу и хемијски сектор.[13] Источни Берлин је тежио пуној запослености као једном од кључних идеолошких циљева. Држава је гарантовала радно место, а незапосленост је формално била елиминисана. Међутим, продуктивност рада често је била нижа него у западном делу града, а плате и животни стандард били су скромнији. Запошљавање је било везано за државне планове и производне норме.[14] То је значило да је економија више служила политици и идеологији него стварној ефикасности. Главна разлика између Истока и Запада била је у томе како су управљали привредом. Западни Берлин је био део капиталистичког система и светске економије, док је Источни Берлин припадао социјалистичком блоку и био везан за земље источне Европе.[15] Због тога су се временом разликовали у животном стандарду, роби која је била доступна и технолошком развоју. Запад је брзо напредовао и модернизовао се, док је Исток нудио сигурност и стабилност, али са мањим економским растом.[16]

1.4 Берлин као нови културни и економски центар: Након деценија поделе и сукоба два политичка система, Берлин је након 1990. године поново постао јединствен град и главни град уједињене Немачке. Пад Берлинског зида означио је почетак нове фазе развоја, у којој Берлин постепено преузима улогу једног од најзначајнијих културних, политичких и економских центара Европе. Процес промене укључивао је обнову институција, преправку града и окретање економије ка савременијим делатностима.[17] Један од кључних аспеката обнове Берлина након уједињења био је јачање културне инфраструктуре. Град је већ имао богату културну традицију, али је подела оставила институције раздвојеним и често идеолошки обликованим.[18] Посебно место има Музејско острво, један од најважнијих музејских комплекса у Европи под заштитом UNESCO-a. Његова обнова означила је повратак Берлина на европску културну сцену.[19] Културни живот града јачао је кроз институције попут Берлинске филхармоније, позоришта, галерија и независних

11 Tony Judt, Postwar: A History of Europe Since 1945 (New York: Penguin Press, 2005), стр. 281–285; Werner Abelshauser, The Dynamics of German Industry: Germany's Path toward the New Economy and the American Challenge (New York: Berghahn Books, 2005), стр. 112–118.

12 Mary Fulbrook, A History of Germany 1918–2008: The Divided Nation (Oxford: Wiley-Blackwell, 2009), стр. 140–142; André Steiner, The Plans That Failed: An Economic History of the GDR (New York: Berghahn Books, 2010), стр. 35–39.

13 André Steiner, The Plans That Failed: An Economic History of the GDR (New York: Berghahn Books, 2010), стр. 52–60.

14 Hope M. Harrison, Driving the Soviets up the Wall: Soviet–East German Relations, 1953–1961 (Princeton: Princeton University Press, 2003), стр. 41–45; Mary Fulbrook, A History of Germany 1918–2008, стр. 160–165.

15 Frederick Taylor, The Berlin Wall: A World Divided, 1961–1989 (London: HarperCollins, 2006), стр. 18–23; Tony Judt, Postwar, стр. 297–301.

16 Brian Ladd, The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape (Chicago: University of Chicago Press, 1997), стр. 214–218; Mary Fulbrook, A History of Germany 1918–2008, стр. 178–180.

17 Mary Fulbrook, A History of Germany 1918–2008: The Divided Nation (Oxford: Wiley-Blackwell, 2009), стр. 269–273.

18 Karen E. Till, The New Berlin: Memory, Politics, Place (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005), стр. 15–21.

19 Brian Ladd, The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape (Chicago: University of Chicago Press, 1997), стр. 221–226.

уметничких простора.[20] Премештањем престонице из Бона у Берлин, град је поново постао политички центар Немачке, а обновљени Рајхстаг симболизовао је демократску обнову државе.[21] Данас има важну дипломатску и политичку улогу у Европској унији, а свој положај на раскрсници истока и запада и мултикултурално становништво чине га значајним градом.[22]

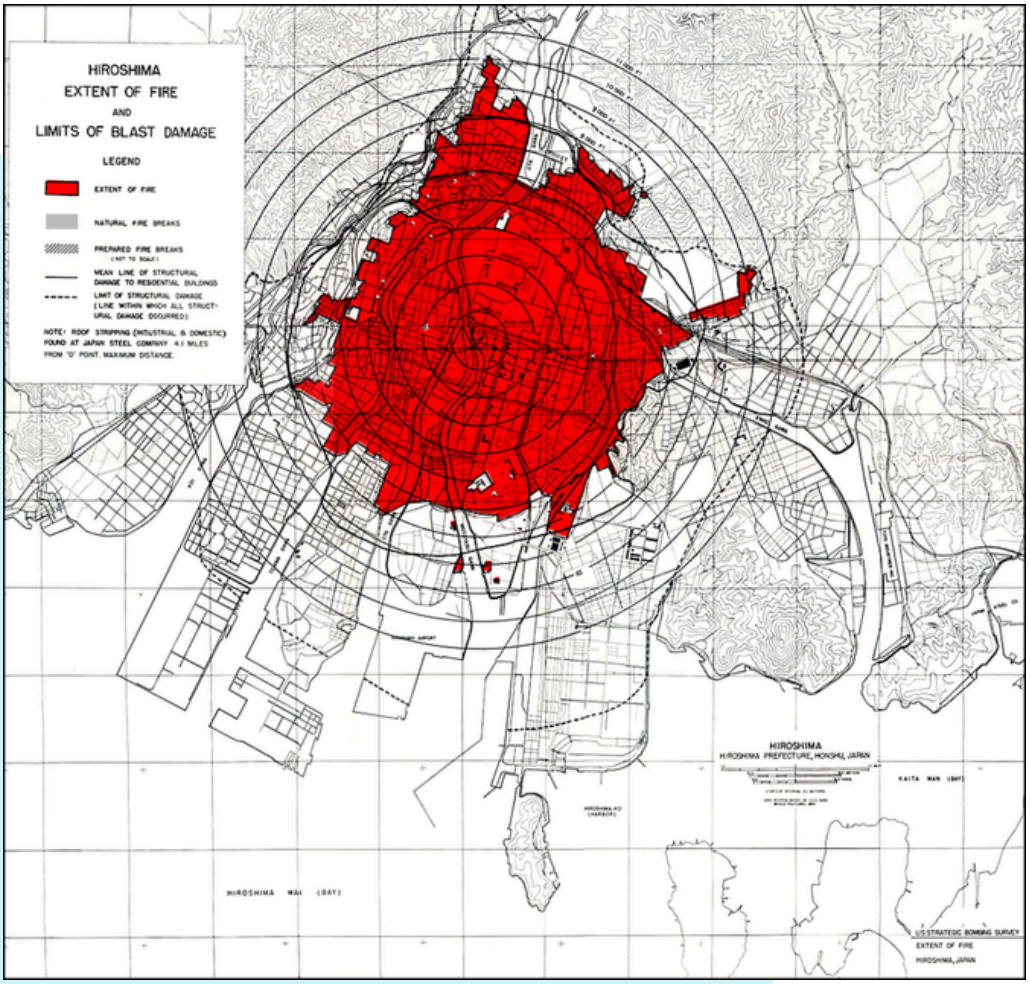
Обнова Хирошиме

2.1 Историјски контекст: Обнова Хирошиме не може се разумети без сагледавања историјског догађаја који је условио њено готово потпуно уништење. На самом крају Другог светског рата, 6. августа 1945. године, Сједињене Америчке Државе бациле су атомску бомбу на град, што је представљало прву употребу нуклеарног оружја у историји човечанства. Тај чин означио је прекретницу у модерном ратовању и оставио дубоке последице не само по Јапан, већ и по читав свет.[23] Атомска бомба, позната под називом „Little Boy", експлодирала је изнад центра града, изазивајући разарање незапамћених размера. У тренутку експлозије, огромна количина топлотне и енергије сравнила је са земљом велики део Хирошиме. Процењује се да је више од две трећине грађевина било уништено или тешко оштећено. Експлозија је изазвала моменталну смрт десетинама хиљада људи, док је велики број страдао у наредним данима или месецима услед повреда, опекотина и радијационог зрачења.[24] Градска инфраструктура, путеви, мостови, железничке линије, болнице и административне зграде, била је уништена. Индустријски капацитети, који су Хирошиму чинили важним војним и економским центром, престали су да функционишу.[25] Бомбардовање Хирошиме представљало је део шире војне стратегије САД-а у рату против Јапана и било је увод у друго атомско бомбардовање, изведено 9. августа 1945. године над Нагасакијем. Убрзо након тога, Јапан је капитулирао, чиме је окончан Други светски рат у Азији.[26] Последице бомбардовања нису биле само тренутне и физичке, већ и дугорочне. Поред огромног броја погинулих, преживели, познати као „хибакуша", суочили су се са тешким здравственим последицама попут, повећаног ризика од карцинома и генетске последице. Здравствени систем био је у потпуности уништен, а недостатак медицинске опреме и стручног особља додатно је погоршао стање. Хиљаде људи остало је без крова над главом, без приступа чистој води, храни и основним средствима за живот. Хирошима је практично престала да функционише као заједница.[27] Еколошке последице биле су такође значајне. Радиоактивност захватила је тло, воду и ваздух, стварајући дуготрајне последице по животну средину. Иако се ниво радијације временом смањивао, страх од невидљивог зрачења дубоко се урезао становништву.[28]

20 Claire Colomb, Staging the New Berlin: Place Marketing and the Politics of Urban Reinvention (London: Routledge, 2012), стр. 64–70.
21 Mary Fulbrook, A History of Germany 1918–2008, стр. 276–279.
22 Karen E. Till, The New Berlin: Memory, Politics, Place, стр. 48–53; Claire Colomb, Staging the New Berlin, стр. 92–97.
23 J. Samuel Walker, Prompt and Utter Destruction: Truman and the Use of Atomic Bombs against Japan (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004), стр. 1–6; John W. Dower, Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II (New York: W. W. Norton, 1999), стр. 34–37.
24 Mark Selden (ed.), The Atomic Bomb: Voices from Hiroshima and Nagasaki (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1989), стр. 3–9; J. Samuel Walker, Prompt and Utter Destruction, стр. 90–94.
25 Carola Hein, Rebuilding Urban Japan after 1945 (London: Palgrave Macmillan, 2003), стр. 21–26.
26 John W. Dower, Embracing Defeat, стр. 40–45; J. Samuel Walker, Prompt and Utter Destruction, стр. 101–105.
27 Mark Selden (ed.), The Atomic Bomb: Voices from Hiroshima and Nagasaki, стр. 25–31.
28 Carola Hein, Rebuilding Urban Japan after 1945, стр. 30–34; John W. Dower, Embracing Defeat, стр. 47–49.

Остаци града Хирошиме након атомског бомбардовања, 6. август 1945.

Мапа разарања од експлозије и пожара у Хирошими

2.2 Обнова инфраструктуре: Експлозија атомске бомбе уништила је саобраћајну мрежу у централном делу града. Мостови преко реке Ота, који су представљали кључна места, били су тешко оштећени или срушени. Обнова мостова имала је практичну улогу, они су повезивали раздвојене делове града и омогућавали нормално кретање становништва и робе.[29] Током касних четрдесетих и педесетих година кренула је изградња ширих и модернијих саобраћајница. Урбанистички план предвидео је проширење главних булевара како би се побољшала проходност и смањила густина градње у центру. Поента је била створити безбедније урбано окружење у односу на предратну структуру града.[30] Железничка инфраструктура била је један од кључних предуслова за економски опоравак. Иако је главна железничка станица у Хирошими претрпела значајна оштећења, пруге су релативно брзо стављене у функцију, што је омогућило снабдевање храном, медицинском опремом и грађевинским материјалом.[31] У наредним деценијама, модернизација железничке мреже допринела је јачању регионалне повезаности, а укључивање Хирошиме у националну брзу железницу додатно је учврстилоо њен економски положај. Железнички систем није имао само економску, већ и симболичку улогу, он је означавао повратак града у токове свакодневног живота.[32] За разлику од многих других ратом разорених градова, Хирошима је имала прилику да буде готово у потпуности редизајнирана.Урбанистичко преобликовање обухватало је и изградњу модерних стамбених зона, јавних институција и административних зграда.[33]

2.3 Привредни опоравак: Пре Другог светског рата, Хирошима је била значајан војно-индустријски центар. Након рата, град је морао да преоријентише своју привреду са војне на цивилну производњу. Обнова индустрије започела је постепено, уз ослањање на мале и средње фабрике, занатску производњу и регионалну трговину.[34] Посебно значајну улогу у развоју привреде ширег региона имала је компанија Mazda Motor Corporation. Развој аутомобилске и машинске индустрије постао је један од носилаца економског раста у наредним деценијама.[35] Током периода брзог економског раста Јапана (1950–1973), познатог као „јапанско економско чудо“, држава је спроводила активну индустријску политику, подстичући извоз, технолошке иновације и модернизацију производње. Хирошима је, као регионални центар, имала користи од националних инвестиционих програма, пореских олакшица и развојних фондова. Ова комбинација локалне иницијативе и државне стратегије омогућила је постепено јачање привредне града.[36] Један од најважнијих аспеката привредног опоравка било је стварање услова за запошљавање становништва.

29 Carola Hein, Rebuilding Urban Japan after 1945 (London: Palgrave Macmillan, 2003), стр. 34–38; Hiroshima Peace Memorial Museum, The Reconstruction of Hiroshima (Hiroshima: Museum Publications), стр. 12–15.

30 Carola Hein, Rebuilding Urban Japan after 1945, стр. 40–45; Hidenobu Jinnai, Tokyo: A Spatial Anthropology (Berkeley: University of California Press, 1995), стр. 188–192.

31 John W. Dower, Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II (New York: W. W. Norton, 1999), стр. 67–71.

32 Hiroshima City, Hiroshima Peace Memorial City Construction Law (1949) and Postwar Reconstruction Plans (Hiroshima: City Archives), стр. 22–27; United Nations, Reports on the Humanitarian and Environmental Consequences of Atomic Warfare, стр. 45–49.

33 Mark Selden (ed.), The Atomic Bomb: Voices from Hiroshima and Nagasaki (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1989), стр. 52–56; Carola Hein, Rebuilding Urban Japan after 1945, стр. 48–52.

34 John W. Dower, Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II (New York: W. W. Norton, 1999), стр. 548–552; Carola Hein, Rebuilding Urban Japan after 1945 (London: Palgrave Macmillan, 2003), стр. 60–64.

35 Hiroshima Peace Memorial Museum, Postwar Reconstruction and Economic Recovery of Hiroshima (Hiroshima: Museum Publications), стр. 18–22; Andrew Gordon, A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present (New York: Oxford University Press, 2014), стр. 276–279.

36 Chalmers Johnson, MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975 (Stanford: Stanford University Press, 1982), стр. 201–206; Andrew Gordon, A Modern History of Japan, стр. 280–284.

Након рата, велики број људи остао је без посла, а сиромаштво је било широко распрострањено. Обнова индустрије, развој грађевинског сектора и раст услужних делатности допринели су постепеном смањењу незапослености. Развој саобраћаја, трговине, образовних институција и туризма такође је отворио нове могућности за рад.[37] Хирошима је временом постала административни, образовни и културни центар региона. Побољшање животног стандарда било је видљиво већ током шездесетих година, када је град у потпуности интегрисан у динамичан економски развој Јапана. Привредни опоравак није представљао само економску стабилизацију, већ и основу за друштвену обнову града.[38]

2.4 Хирошима као симбол мира и културни центар: Након деценија обнове и економске стабилизације, Хирошима је изградила нови идентитет заснован на култури сећања, миру и међународној сарадњи. Град који је 1945. године постао симбол разарања нуклеарним оружјем, постепено је трансформисан у глобални центар мировних иницијатива и образовања о последицама рата.[39] Овај процес обухватио је изградњу меморијалних простора, јачање културних институција и развој туризма као значајне привредне гране. Централно место у културном и симболичком значењу града заузима Хирошима мировни меморијални парк, подигнут на простору епицентра атомске експлозије. Парк представља простор сећања и опомене, али и место међународних окупљања посвећених миру и нуклеарном разоружању.[40] У оквиру комплекса налази се Atomic Bomb Dome (Генбаку купола), једна од ретких грађевина која је делимично преживела експлозију. Она је 1996. године уврштена на Листу светске баштине UNESCO-а и данас представља глобално препознатљив симбол страдања и потребе за миром.[41] Важну улогу има и Hiroshima Peace Memorial Museum, који кроз архивску грађу, сведочанства преживелих и изложбене поставке образује посетиоце о хуманитарним и еколошким последицама нуклеарног оружја. Музеј има снажну едукативну функцију и сарађује са бројним међународним институцијама.[42] Град организује бројне мировне конференције и међународне сусрете, чиме активно учествује у глобалним иницијативама за очување мира. Развој културе сећања допринео је стварању новог облика туризма, меморијалног и образовног туризма. Сваке године Хирошиму посећују милиони домаћих и страних туриста, ученика, студената и истраживача. Туристичке посете не заснивају се искључиво на трагичној прошлости, већ и на савременом и урбаном изгледу града.[43]

37 Carola Hein, Rebuilding Urban Japan after 1945, стр. 68–72; John W. Dower, Embracing Defeat, стр. 565–568.
38 Andrew Gordon, A Modern History of Japan, стр. 289–293; Hiroshima Peace Memorial Museum, Postwar Reconstruction and Economic Recovery of Hiroshima, стр. 30–34.
39 John W. Dower, Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II (New York: W. W. Norton, 1999), стр. 566–570.
40 Carola Hein, Rebuilding Urban Japan after 1945 (London: Palgrave Macmillan, 2003), стр. 82–86; Hiroshima Peace Memorial Museum, Guide to the Peace Memorial Park and Museum (Hiroshima: Museum Publications), стр. 5–10.
41 UNESCO, World Heritage Listing: Hiroshima Peace Memorial (Genbaku Dome), стр. 1–4.
42 Hiroshima Peace Memorial Museum, Guide to the Peace Memorial Park and Museum, стр. 15–21; Mark Selden (ed.), The Atomic Bomb: Voices from Hiroshima and Nagasaki (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1989), стр. 120–125.
43 Carola Hein, Rebuilding Urban Japan after 1945, стр. 90–94; John W. Dower, Embracing Defeat, стр. 572–575.

Atomic Bomb Dome, октобар 1945.

Atomic Bomb Dome данас

Обнова Ниша

3.1 Ратна разарања: Ниш је током Другог светског рата био један од најважнијих саобраћајних и индустријских центара на југу Србије. Због повољног географског положаја и развијене железничке мреже, град је имао значајну улогу у снабдевању и транспорту, што га је учинило честом метом бомбардовања. Током ратних година, посебно 1944. године, Ниш је претрпео значајна разарања која су погодила како стамбене делове града, тако и његову привредну и индустријску инфраструктуру.[44] Посебно су страдали железнички чвор и индустријски објекти који су представљали основу економског развоја града. Железничка станица, складишта и пратећа инфраструктура били су више пута бомбардовани, што је довело до озбиљних оштећења транспортних капацитета и прекида саобраћаја. Поред железнице, значајна оштећења претрпели су и различити производни погони, радионице и складишни комплекси који су били важни за локалну привреду.[45] Разарања индустријских и саобраћајних објеката имала су дугорочне последице по економски живот града. Производња је била значајно смањена, инфраструктура уништена, а велики део индустријских постројења захтевао је потпуну реконструкцију након рата. Ово је значило да је послератна обнова Ниша морала да обухвати не само обнову стамбених објеката већ и темељну реконструкцију привредне и индустријске основе града.[46]

44 БранкоПетрановић, ИсторијаЈугославије 1918–1988, књ. 2, Београд: Нолит, 1988, стр. 325.
45 ДраганАлексић, „НишуДругомсветскомрату“, ЗборникНародногмузејаНиш, бр. 14, Ниш, 1998, стр. 87–90.
46 МилорадЕкмечић, Дуго кретање између клања и орања, Београд: Заводзауџбенике, 2007, стр. 456.

3.2 Обнова индустрије и развој: Држава је посветила посебну пажњу обнови и модернизацији индустрије у Нишу. Улагања су била усмерена на обнову постојећих фабрика, изградњу нових индустријских погона и развој саобраћајне инфраструктуре, што је омогућило постепени економски опоравак града.[47] Једна од првих индустрија која је након рата обновила производњу била је дуванска индустрија. Нишка фабрика дувана основана је још крајем XIX века и већ тада је представљала један од најзначајнијих привредних објеката у граду. Током рата фабрика је претрпела оштећења, па је након ослобођења било неопходно спровести њену реконструкцију. У периоду социјалистичке Југославије фабрика је национализована и укључена у државни индустријски систем. Захваљујући улагањима у производњу и технологију, Нишка фабрика дувана постала је један од највећих индустријских погона у граду и запошљавала је велики број радника. Производи ове фабрике продавали су се широм Југославије, што је допринело економском развоју Ниша.[48] Поред дуванске индустрије, значајну улогу у послератном развоју града имала је и машинска индустрија. Развој овог сектора био је од великог значаја јер је омогућавао производњу машина, делова и алата неопходних за рад других фабрика. Машинска индустрија је на тај начин подржавала ширење индустријске производње и у другим секторима привреде.[49] Још један кључни фактор у индустријском развоју града била је обнова саобраћајне инфраструктуре, пре свега железнице. Ниш се налази на раскрсници важних железничких и путних праваца који повезују централну Србију са Бугарском, Северном Македонијом и Грчком. Током рата железничка инфраструктура била је озбиљно оштећена, па је након рата посебна пажња посвећена обнови железничке станице, пруга и пратећих објеката. Обновљена железничка мрежа омогућила је бржи и ефикаснији транспорт робе и путника, што је било од великог значаја за развој индустрије, трговине и економије уопште.[50] Током друге половине XX века у Нишу је почела да се развија и електронска индустрија, која је временом постала један од симбола индустријског развоја града. Ово предузеће је током наредних деценија прерасло у један од највећих индустријских система у Југославији и запошљавало је велики број радника. У његовим погонима производили су се телевизори, радио-апарати, електронске компоненте и други уређаји који су се користили широм земље и извозили у иностранство.[51] Паралелно са индустријским развојем, Ниш је постепено постајао и важан образовни центар. Оснивањем Универзитета у Нишу 1965. године град је добио значајну улогу у образовању људи из различитих делова земље. Универзитет је временом развио више факултета, међу којима су правни, економски, медицински и технички факултет.[52]

47 Бранко Петрановић, ИсторијаЈугославије 1918–1988, Београд: Нолит, 1988, стр. 352–354.

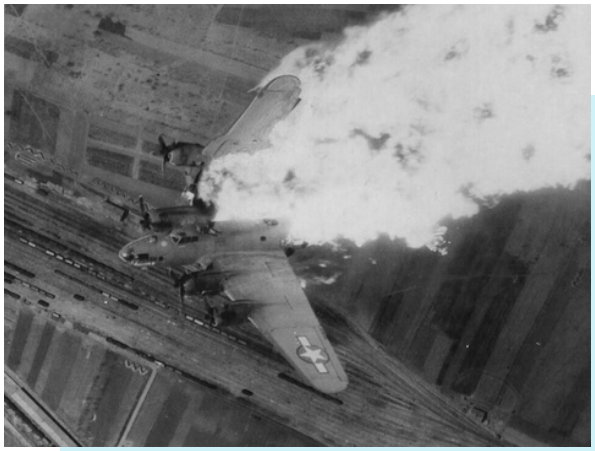
48 Драган Алексић, „ИндустријскиразвојНишаu XX веку“, Зборник Народног музеја Ниш, Ниш, 2001, стр. 112–115.

49 Милорад Екмечић, Дуго кретање између клања и орања, Београд: Завод за уџбенике, 2007, стр. 468.

50 СлободанАнтонић, Економска историја Србије у XX веку, Београд: Службени гласник, 2010, стр. 214–216.

51 Радомир Милетић, „Електронска индустрија Ниш и њен развој“, Историја индустрије Србије, Београд, 2005, стр. 198–201.

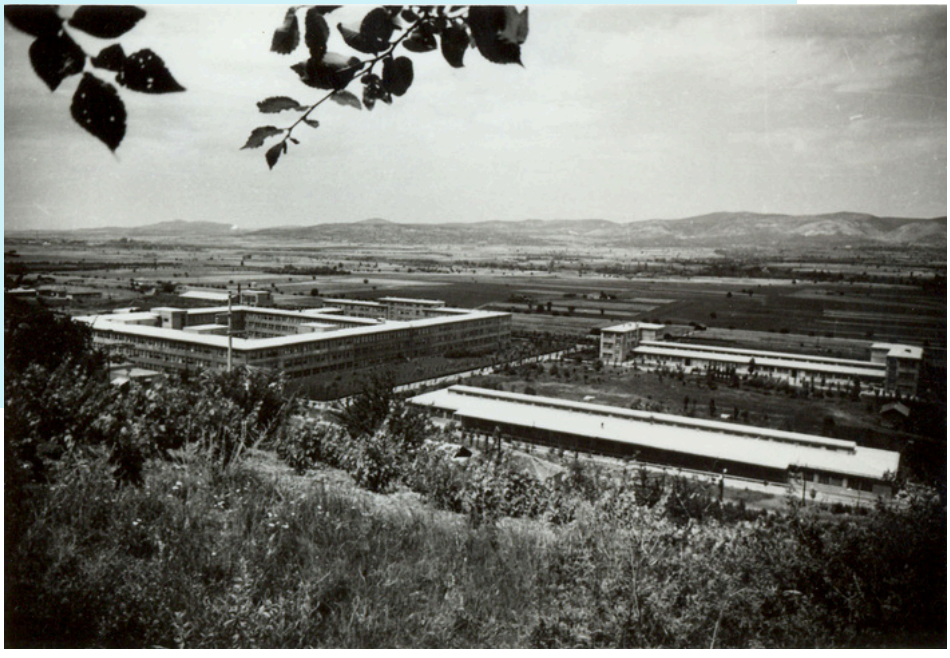
52 УниверзитетуНишу 1965–2015: педесетгодинарада, Ниш: УниверзитетуНишу, 2015, стр. 9–12.

Рушење авиона у Нишу, 25.04.1944

Рад и изглед Електронске индустрије Ниш

Упоредна анализа градова

Елемент поређења	Берлин	Хирошима	Ниш
Узрок разарања	Интензивна бомбардовања и	Атомско бомбардовање (6.	Савезничка бомбардовања
Политички контекст	Подела на Исток и Запад; симбол	Јединствена држава	Део социјалистичке
Модел привреде	Капиталистички (Запад) и	Тржишна економија уз	Социјалистичка привреда са
Брзина економског раста	Бржи раст на Западу, спорији	Брз раст у оквиру „јапанског	Постепен индустријски раст
Урбанистички приступ	Идеолошки различити	Плански редизајн града као „града	Планска послератна
Симболичка улога	Симбол поделе и касније	Глобални симбол мира и	Важан индустријски и

Закључак

Истражујући послератну обнову Берлина, Хирошиме и Ниша, дошла сам до закључка да реконструкција једног града није само питање обнове зграда, путева и фабрика, већ пре свега питање људске снаге, воље и визије будућности. Иако су ови градови претрпели огромна разарања, начин на који су се подигли из рушевина показује да историјске околности могу успорити или убрзати опоравак, али га не могу спречити уколико постоји јасна стратегија. По мом мишљењу, посебно је значајно то што је Берлин, упркос дугогодишњој подели и идеолошким супротностима, успео да након уједињења изгради нови идентитет и постане симбол превазилажења подела. Са друге стране, Хирошима је свој трагичан историјски догађај претворила у снажну поруку мира, што сматрам једним од најупечатљивијих примера како град може изградити моралну и културну вредност из сопствене трагедије. Ипак, посебно место у овом истраживању за мене има Ниш, јер је то град у коме живим и који из прве руке доживљавам као простор богат историјом. Након великих разарања и страдања током Другог светског рата, Ниш је морао готово изнова да гради своју инфраструктуру, привреду и свакодневни живот становништва. Захваљујући упорности људи, град је постепено оживео и поново постао један од најважнијих културних, економских и саобраћајних центара јужне Србије. Због тога сматрам да пример Ниша показује како и градови који нису у центру светске пажње могу проћи кроз значајан процес обнове и развити снажан локални идентитет, заснован на историји, традицији и поносу својих становника. Ниједно разарање није коначно, уколико постоји воља за опоравком. Прошлост не треба да буде само терет, већ и темељ будућности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abelshauser, Werner. *The Dynamics of German Industry: Germany's Path toward the New Economy and the American Challenge*. New York: Berghahn Books, 2005.
2. Алексић, Драган. „*Индустријски развој Ниша у XX веку*“, Зборник Народног музеја Ниш, Ниш, 2001.
3. Алексић, Драган. „*Ниш у Другом светском рату*“, Зборник Народног музеја Ниш, бр. 14, Ниш, 1998.
4. Антонић, Слободан. *Економска историја Србије у XX веку*. Београд: Службени гласник, 2010.
5. Beevor, Antony. Berlin: *The Downfall 1945*. Penguin Books, 2002.
6. Gordon, Andrew. *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*. New York: Oxford University Press, 2014.
7. Delden, Mark (ed.). *The Atomic Bomb: Voices from Hiroshima and Nagasaki*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1989.
8. Dower, John W. *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II*. New York: W. W. Norton, 1999.
9. Ekmečić, Milorad. *Dugo kretanje između klanja i oranja*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2007.
10. Evans, Richard J. *The Third Reich at War*. Penguin, 2008.
11. Jinnai, Hidenobu. *Tokyo: A Spatial Anthropology*. Berkeley: University of California Press, 1995.
12. Johnson, Chalmers. *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. Stanford: Stanford University Press, 1982.
13. Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Penguin, 2005.
14. Kershaw, Ian. *The End: The Defiance and Destruction of Hitler's Germany, 1944–1945*. Penguin, 2011.
15. Ladd, Brian. *The Ghosts of Berlin: Confronting German History in the Urban Landscape*.
16. Милетић, Радомир. „*Електронска индустрија Ниш и њен развој*“, Историја индустрије Србије, Београд, 2005.
17. Overy, Richard. *The Bombing War: Europe 1939–1945*. Allen Lane, 2013.
18. Петрановић, Бранко. *Историја Југославије 1918–1988*, књ. 2. Београд: Нолит, 1988.
19. Steiner, André. *The Plans That Failed: An Economic History of the GDR*. New York: Berghahn Books, 2010.
20. Taylor, Frederick. *The Berlin Wall: 13 August 1961 – 9 November 1989*. HarperCollins, 2006.
21. Till, Karen E. *The New Berlin: Memory, Politics, Place*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005.
22. United Nations. *Reports on the humanitarian and environmental consequences of atomic warfare*.
23. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). *World Heritage Listing: Hiroshima Peace Memorial* (Genbaku Dome).
24. *Универзитет у Нишу 1965–2015: педесет година рада*. Ниш: Универзитет у Нишу, 2015.
25. Harrison, Hope M. *Driving the Soviets up the Wall: Soviet–East German Relations, 1953–1961*. Princeton: Princeton University Press, 2003.
26. Hein, Carola. *Rebuilding Urban Japan after 1945.* London: Palgrave Macmillan, 2003.
27. Hiroshima City. *Hiroshima Peace Memorial City Construction Law (1949) and Postwar Reconstruction Plans*. Hiroshima: City Archives.

28. Hiroshima Peace Memorial Museum. *Guide to the Peace Memorial Park and Museum*. Hiroshima: Museum Publications.
29. Hiroshima Peace Memorial Museum. *Postwar Reconstruction and Economic Recovery of Hiroshima*. Hiroshima: Museum Publications.
30. Hiroshima Peace Memorial Museum. *The Reconstruction of Hiroshima. Hiroshima*: Museum Publications.
31. Colomb, Claire. *Staging the New Berlin: Place Marketing and the Politics of Urban Reinvention*. London: Routledge, 2012.
32. Walker, J. Samuel. *Prompt and Utter Destruction: Truman and the Use of Atomic Bombs against Japan*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2004.

IV ПОГЛАВЉЕ

Сећања на рат

Споменик Вешала у Зајечару: настанак, значај и савремени однос према меморијалном простору

АУТОРКА:

Теодора Игњатовић, ученица II разреда

Гимназија Зајечар

МЕНТОРКА:

Сузана Томић, професорка историје

Гимназија Зајечар

Апстракт: Споменик Вешала на Краљевици у Зајечару представља једно од најзначајнијих меморијалних обележја посвећених страдалима у Другом светском рату на простору источне Србије. Подигнут у знак сећања на жртве окупационог терора и страдање становништва Зајечара током ратних година, овај споменик имао је за циљ да очува колективно памћење на трагичне догађаје из периода 1941–1944. године. Ипак, спомен-парк Вешала данас је често запостављен и неретко служи као простор за одржавање разних манифестација.

Кључне речи: споменик Вешала, Други светски рат, страдање, цивилно становништво, окупација у Зајечару, култура сећања, меморијални комплекси

*Рад је награђен првом наградом на конкурсу Сусрети с прошлошћу 2025/26. године

Увод

Спомен-комплекс Вешала у Зајечару налази се на јужном ободу града, Краљевици, на месту на коме је у Другом светском рату, у периоду од 1941. до 1944. године убијено више од хиљаду цивила. У веродостојним историјским изворима не постоје подаци о тачном броју страдалих, али кроз податке о тадашњим члановима КПЈ, који су касније проглашени народним херојима, можемо створити ширу слику о репресији вршеној над становништвом на простору источне Србије. Као и многи други спомен-паркови, и ово место сећања на страдале у ратним злочинима временом бива запостављено. Поред тога, често се дешава да меморијални комплекси постепено промене своју намену. Данас је случај да се у непосредној близини споменика Вешала одржавају догађаји забавног карактера, попут „Outhide“ фестивала или фестивала „Буна“, који нипошто не одговарају намени овог места. Овакво коришћење простора у погрешне сврхе довело је до великог незнања данашњег становништва Зајечара о споменику који се налази у њиховом граду, што је посведочено резултатима анкете спроведене међу Зајечарцима, приказаним на графиконима бр. 1 и 2.

Поред анкете, у раду су коришћени писани, дигитални и дигитализовани историјски извори о изградњи спомен-компелса Вешала. У Историјском архиву „Тимочка крајина“ Зајечар не постоји свеобухватна документација о овом процесу, па се концепт рада заснива на анализи архивски неуређених новинских чланака и службених докумената Општине Зајечар. Међу њима, издваја се локални часопис „Тимок“, као и само образложење пројекта.

Циљ рада јесте да прикаже историјску позадину иза спомен-комплекса Вешала, као и да широј јавности приближи његов значај и првобитну меморијалну намену.

График бр. 1, један од одговора на питања анкете, анкета у поседу аутора

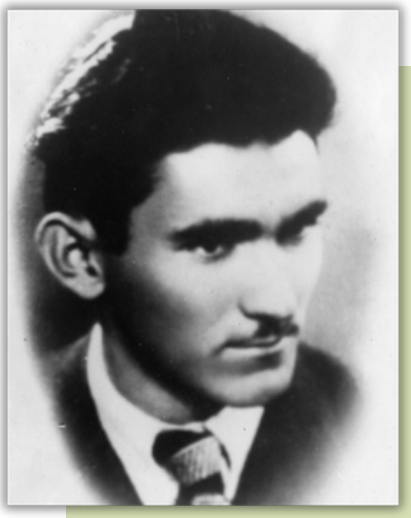
График бр. 2, један од одговора на питања анкете, анкета у поседу аутора

Историјске околности у којима је настао споменик Вешала

Након напада сила Осовине на Краљевину Југославију у априлу 1941. године, територија Србије нашла се под строгом немачком окупационом управом. Окупационе власти успоставиле су систем контроле становништва, а сваки облик отпора био је кажњаван суровим одмаздама. Нарочито након избијања устанка у лето 1941. године, немачка војна команда у Србији увела је политику колективног кажњавања цивила. По наређењу команданта Вермахта Франца Бемеа, за сваког убијеног немачког војника стрељано је сто, а за сваког рањеног педесет цивила.

У таквим околностима, у којима су окупационе власти сматрале Зајечар стратешки важним, брдо Краљевица у Зајечару постало је једно од места сурове окупационе репресије. На овом месту извршавана су јавна погубљења, најчешће вешањем, како би се застрашило локално становништво и спречио сваки покушај отпора. На вешалима на Краљевици страдали су Јевреји, комунисти, припадници покрета отпора, али и цивили осумњичени за сарадњу са устаницима. Током рата, ово место постало је симбол страдања и опомене, а број жртава које су овде изгубиле живот мери се хиљадама.[1]

Једна од најистакнутијих жртава ове репресије био је Миленко Брковић Црни,[2] који је неколико месеци раније постављен за секретара Комунистичке партије Југославије. Ухапшен је 12. септембра 1941. од стране окупационих власти, а након шест дана суровог мучења у заточеништву, 18. септембра одведен је на врх брда Краљевица где је био „обешен до смрти“ заједно са осталим локалним руководиоцима Комунистичке партије. Проглашен је за народног хероја 5. јула 1951. године.[3]

Ђорђе Симеоновић

1 СУБНОР Србије, http://www.subnor.org.rs/zajecar-7 (приступљено 12.2.2026.)

2 Миленко Брковић Црни (1912-1941) рођен је у селу Брињанима, у Хрватској. Као млад се придружио борби радничке класе у Београду, а 1938. постао и члан КПЈ. Постао је секретар Окружног комитета КПЈ у Зајечару и деловао као револуционар. Пропагирао је комунистичку идеологију и често био хапшен и прогањан. (Јанко Симеоновић, „Народни херој Миленко Брковић-Црни“, *Развитак*, јануар-фебруар 1961.)

3 „Одликованиа“, *Службен лист на демократска федеративна Југославиа*, 20. 11. 1945.

Поред Миленка Брковића Црног, на месту где се данас налазе Вешала, 27. септембра 1941. године страдао је и Ђорђе Симеоновић,[4] који је само годину дана раније, 1940. године примљен у чланство КПЈ. Раније је био мучен у селу Злот надомак Бора и у Зајечару. Ђорђе Симеоновић је проглашен за народног хероја 27. новембра 1953. године.

С обзиром да су се партизански напади у околини Зајечара настављали,[5] немачке снаге су у знак одмазде хапсиле стотине цивила као „таоце".[6]

Вешање цивила на Краљевици у Зајечару (1941)

Идеја о подизању споменика и његова изградња

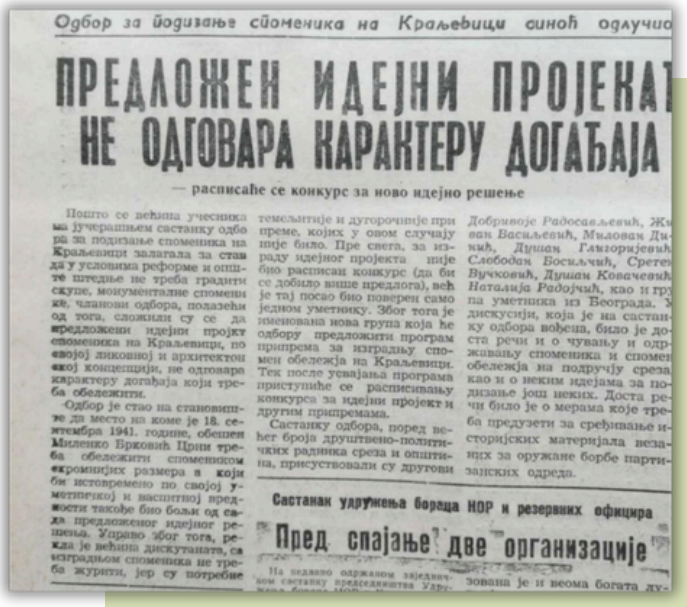
Из локалног листа „Тимок" сазнајемо да је замисао о споменику посвећеном страдалим „друговима" била веома важна тема за тадашње житеље Зајечара. Постојао је „одбор за подизање споменика на Краљевици", а о његовом изгледу одлучивали су, поред друштвено-политичких

4 Ђорђе Симеоновић (1915-1941) рођен је у селу Подгорац близу Бољевца. Био је веома вредан и талентован ђак, заинтересован за школовање. У Подгорцу је формирао ћелију КПЈ по директиви Окружног комитета, а у Бољевцу Бољевачки партизански одред. За годину дана комунистичког деловања често је био мучен и прогањан. (Љ. Р. Кожељац, М. Ђурђевић, *Живот – за живот у слободи*)

5 Извештај одељења за Државну заштиту министарства унутрашњих послова Недићеве владе од 26. новембра 1942. год. о акцијама Првог шумадијског, Пожаревачког и Зајечарско-тимочког НОП одреда, https://znaci.org/dokument.php?br=802 (приступљено 13.2.2026.)

6 United States Holocaust Memorial Museum Archives, https://short-url.org/1qU3e (приступљено 12.2.2026.)

радника, истакнути чланови партизанског покрета отпора, попут Добривоја Радосављевића[7] или Живана Васиљевића.[8] Питање подизања споменика било је предмет ширег интересовања јавности, што показује и чињеница да је Скупштина града Зајечара отворила предмет за јавну расправу и оцену, како би становници заиста били задовољни будућим обележјем.[9] Ово је било од посебног значаја имајући у виду да је изградња у великој мери требало да буде финансирана локалним прилозима и донацијама.

Одбор за подизање споменика на Краљевици синоћ одлучио

ПРЕДЛОЖЕН ИДЕЈНИ ПРОЈЕКАТ НЕ ОДГОВАРА КАРАКТЕРУ ДОГАЂАЈА

— расписаће се конкурс за ново идејно решење

Пошто се већина учесника на јучерашњем састанку одбора за подизање споменика на Краљевици залагала за став да у условима реформе и опште штедње не треба градити скупе, монументалне споменике, чланови одбора, полазећи од тога, сложили су се да предложени идејни пројект споменика на Краљевици, по својој ликовној и архитектонској концепцији, не одговара карактеру догађаја који треба обележити.

Одбор је стао на становиште да место на коме је 18. септембра 1941. године, обешени Миленко Брковић Црни треба обележити спомеником скромнијих размера а који би истовремено по својој уметничкој и васпитној предности такође био бољи од садо предложеног идејног решења. Управо због тога, рекла је већина дискутаната, са изградњом споменика не треба журити, јер су потребне темељније и дугорочније припреме, којих у овом случају није било. Пре свега, за израду идејног пројекта није био расписан конкурс (да би се добило више предлога), већ је тај посао био поверен само једном уметнику. Због тога је именована нова група која ће одбору предложити програм припрема за изградњу спомен обележја на Краљевици. Тек после усвајања програма приступиће се расписивању конкурса за идејни пројект и другим припремама.

Састанку одбора, поред већег броја друштвено-политичких радника среза и општина, присуствовали су другови Добривоје Радосављевић, Живан Васиљевић, Милован Дишић, Душан Гавриловић, Слободан Босиљчић, Срете Вучковић, Душан Ковачевић, Наталија Радојчић, као и група уметника из Београда. У дискусији, која је на састанку одбора вођена, било је доста речи и о чувању и одржавању споменика и спомен обележја на подручју среза, као и о неким идејама за подизање још нових. Доста речи било је о мерама које треба предузети за сређивање историјских материјала неопходних за оружане борбе партизанских одреда.

Састанак удружења бораца НОР и резервних официра

Пред спајање две организације

На недавно одржаном заједничком састанку председништва Удр... зована је и веома богата ду-

Страница локалног листа Тимок

У знак сећања на жртве фашистичког терора, „обешене родољубе“,[10] у Зајечару је 1966. године расписан конкурс за израду првог градског споменика посвећеног искључиво југословенској револуцији и њеним погинулим жртвама и херојима. Чланови одбора су притом инсистирали на томе да „не треба журити“ са изградњом споменика, јер су сматрали да су потребне темељније припреме како би се дошло до решења које ће достојно представљати значај догађаја који се обележава.

Наиме, већ у септембру 1966. године постојао је идејни пројекат, али је он одбачен због „опште штедње“ и зато што „не одговара карактеру догађаја који треба обележити“.[11] Коначно, одлука о

7 Добривоје Радосављевић Боби (1915-1984) рођен је у Књажевцу. Након трогодишње робије због комунистичког опредељења и револуционарних активности, изабран је за члана Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију. Имао је велику заслугу у дизању устанка против окупатора 1941. у Тимочкој крајини, као секретар кружног комитета КПЈ. Био је већник АВНОЈ-а од другог заседања и један од најближих сарадника Јосипа Броза Тита. (Љ. Р. Кожељац, М. Ђурђевић, *Живот – за живот у слободи*)

8 Живан Васиљевић Марко (1920-2007) рођен је у Планиници, код Зајечара. Примљен је у чланство СКОЈа 1939, а КПЈ 1941. године. Одиграо је велику подстицајну улогу за активности НОП-а у целој Тимочкој крајини. Сарађивао је са Добривојем Радосављевићем Бобијем и Миленком Брковићем Црним. (Љ. Р. Кожељац, М. Ђурђевић, *Живот – за живот у слободи*)

9 „Какав споменик подићи на Краљевици“, *Тимок*, 28. 1. 1966.

10 Инж. арх. Владимир Величковић, *Идејни пројекат споменика жртвама фашизма на Краљевици*, https://skulptura-hronologijaizlaganja.rs/h-content/uploads/1971/09/Vesala-Razvitak-X-br.-6-novem-dec-1970- str.36-39-hronologijaizlaganja.pdf (приступљено 12.2.2026.)

11 „Предложен идејни пројекат не одговара карактеру догађаја“, *Тимок*, 11. 2. 1966.

изградњи споменика Вешала у Зајечару донета је на свечаној седници Скупштине општине у септембру 1969. године, након чега је формиран и посебан фонд за његову изградњу. Састанку одбора присуствовала је и група уметника из Београда, што указује на настојање да се читав процес реализује у сарадњи са стручњацима из области уметности и архитектуре.

Победничко решење конкурса оцењивали су чланови градске Скупштине, као и стручна комисија коју су чинили Радомир Стојадиновић[12], Ружица Илић[13], Јован Солдатовић[14], Борко Савић[15] и Драган Станојевић.[16] Комисија је закључила да је идејни пројекат архитекте Владимира Величковића,[17] поред тога што је испунио услове конкурсног програма, задовољио и све ликовно-архитектонске квалитете, као и да се складно уклапа у конфигурацију терена Краљевице. Рани концептуални цртеж замисли меморијалне скулптуре приказан је на слици бр. 1, док је архитектонски цртеж за простор споменика представљен на слици бр. 2.

Идејни пројекат Владимира Величковића

12 Радомир Стојадиновић био је вајар из Београда.

13 Ружица Илић била је дипломирани инжењер архитектуре из Београда.

14 Јован Солдатовић био је вајар из Новог Сада.

15 Борко Савић био је дипломирани инжењер архитектуре из Зајечара.

16 Драган Станојевић био је дипломирани инжењер архитектуре из Зајечара.

17 Владимир Величковић (1935-2019) био је српски архитекта рођен у Београду. Дипломирао је 1960. године на Архитектонском факултету у Београду, а био је и члан САНУ-а, Француске академије лепих уметности, као и Македонске академије наука и уметности. Његова дела се налазе у музејима широм света. Као веома талентован и цењен архитекта, добитник је бројних награда, међу којима је и орден Легије части. Преминуо је у Сплиту. (https://www.artegalerija.rs/vladimir-velickovic-biografija/ (приступљено 12.2.2026.))

Сам аутор споменика Вешала, Владимир Величковић, наводи да је до информација о историјском догађају долазио пре свега усменим путем, у разговорима са грађанима Зајечара. На основу тих сведочења одлучио је да главни мотив споменика буду управо вешала као симбол, изведена од бетона и челика у виду чистих геометријских облика. У оквиру споменичког ансамбла подигнута су три раздвојена и нагнуто постављена рама, који представљају најважније елементе читаве композиције. „*Нагнутост рамова-вешала симболично говори о срушеној, побеђеној и разграђеној жељи непријатеља да оваквим гестом поколеба отпор једног народа.*“ Према првобитној замисли аутора, у челу амфитеатра требало је да буде подигнут и зид на коме би били исписани сви значајни подаци о догађају, укључујући имена страдалих, као и место за полагање венаца. Ипак, сам Владимир Величковић истиче да су финансијска средства била ограничена, те да није било могуће у потпуности реализовати све елементе првобитног пројекта, тако да је овај зид до данас остао само замисао.

Када је овај идејни пројекат завршен, новости су биле објављене у листу „Тимок“, 14. јануара 1966. године. Владимир Величковић је тада пројекат, у коме се наводи и консултација инж. арх. Богдана Богдановића,[18] предао Скупштини зајечарске општине. Ипак, стил самог дела не садржи очигледне назнаке које би указивале на непосредну укљученост Богдановића у његово обликовање. Том приликом, Коста Марковић[19] је изјавио да ће изградња споменика започети исте, 1966. године.[20] Међутим, због мањка средстава и даљег разматрања идејног решења, изградња је започела тек 1971. године.

У часопису Борба наводи се: *(Зајечар, 22. јуна) На Краљевици изнад Зајечара, на месту званом Вешала, где су фашисти 18. септембра 1941. обесили народног хероја Миленка Брковића Црног, почела је градња споменика палим борцима народноослободилачког рата и жртвама фашистичког терора*.[21] Радови на изградњи споменика свечано су започети 7. јула 1971. године, на датум који је обележавао тридесет година од првог српског устанка против немачке окупације у Другом светском рату. Захваљујући успешној организацији и координацији руководилаца градње, споменик је подигнут у изузетно кратком року, за 58 дана. Грађевинске радове изводило је локално предузеће „Тимоградња“, док су сам пројекат архитекте Владимира Величковића реализовали инжењери Радивоје Здравковић и Јован Стојчић. У почетној фази радова посебно су се истакли зидари бригаде Радета Милошевића, којима је помагао Васа Милошев са пријатељима. Значајан допринос дали су и тесари предвођени Филипом Рајковићем и Томиславом Милојевићем, као и армирачи из армирачког погона. Организацију радова водили су Обрад Петковић, пословођа Бошко Тодоровић и млади дипломирани инжењер Петар Игњатовић.

У разговору са Бошком Тодоровићем на градилишту, уредници листа „Тимоградња“ забележили су његове речи: „Мислим да смо у потпуности оправдали поверење које нам је указао Одбор за подизање споменика. Радило се често у две смене. Чини ми се да ће нам бити потребан мали предах.“ Он је том приликом истакао да је технички директор Драгољуб Станојевић својим залагањем у великој мери допринео да споменик буде на време завршен, као и да је инжењер градње Сарафил Димитријевић често обилазио градилиште и помагао у решавању практичних

18 Богдан Богдановић (1922-2010) био је чувени српски архитекта, филозоф, политичар и професор на факултету Београдског универзитета. Био је градоначелник Београда од 1982. до 1986. године. Најпознатији је по споменицима меморијалне архитектуре. (https://www.spomenikdatabase.org/bogdanbogdanovic (преузето 21.2.2026.))

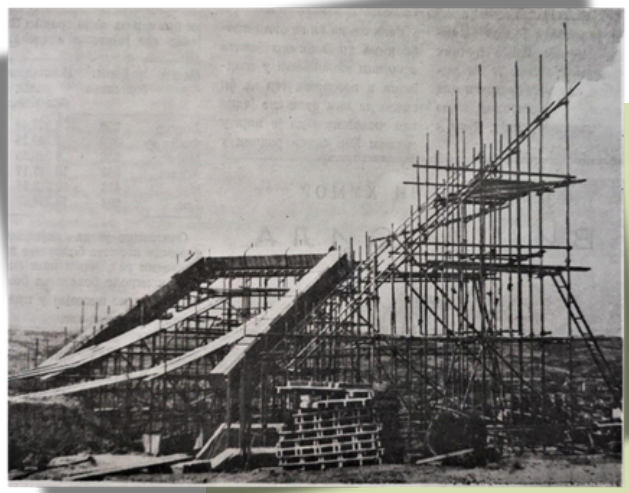
19 Коста Марковић био је председник Општинског сабора Совијалистичког савеза.

20 Ј.Д. „Завршен идејни пројекат споменика на Краљевици“, *Тимок*, 14. 1. 1966.

21 Споменик на Краљевици, *Борба*, 23. 6. 1971.

питања. Материјале је набављао Живојин Перовић, док су међу радницима значајну улогу имали Стојан Крстић, руководилац сепарације и бетоњерке, Родољуб Петровић и Захарије Марковић, задужени за припрему бетона, као и Богоило Костадиновић и Живојин Алексић, који су се бринули о превозу бетона, чији је квалитет морао да буде на високом нивоу у сваком тренутку. Радови су завршени потпуно успешно, без иједног повређеног радника, што указује на висок степен одговорности и савесности свих учесника у изградњи.[22]

Само значење споменика Вешала може се тумачити на више начина. Једно од тумачења полази од чињенице да се све стрмији нагиб скулптура може разумети као симболички приказ справа смрти које падају на земљу и бивају уништене, чиме се истовремено алудира и на коначни пораз немачке војске и ослобођење Зајечара 1944. године од стране партизанских и совјетских снага на крају рата. Друго тумачење наглашава да необични, гравитацији пркосећи углови ових скулптура могу представљати покушај аутора да код посматрача створи атмосферу „неравнотеже, тескобе и страха“ — својеврсну „геометрију страха“, како је назива историчарка уметности Сања Хорватинчић.[23] На тај начин настоји се да се код посматрача пробуде осећања слична онима која су осећале жртве погубљене на месту где се данас налази споменик Вешала.

Фотографије настале током изградње споменика

22 „Вешала, још једна радна победа“, *Тимоградња*, јул – септембар 1971.

23 Сања Хорватинчић, Ballade of the Hanged. Representation of World War II Atrocities in Yugoslav Memorial Sculpture, https://ipu-hr.academia.edu/SanjaHorvatin%C4%8Di%C4%87 (приступљено 23.2.2026.)

Свечано отварање споменика

Одбор за прославу донео је и проглас поводом тридесетогодишњице устанка народа Југославије, којим су грађани позвани да присуствују свечаности откривања споменика и одавању почасти страдалим сугрђанима. У прогласу се наводи: „*У четворогодишњој надчовечанској борби против непријатеља, у стварању нове социјалистичке Југославије, пали су најбољи синови и кћери наше општине. У знак трајног обележавања и народног признања херојској борби на дан 5. септембра 1971. године у 9:30 часова на западној Краљевици биће откривен Споменик палим борцима НОР-а и жртвама фашистичког терора.*“.[24]

Централна свечаност откривања споменика била је, сходно томе, заказана за 5. септембар 1971. године у 9:30 часова на западној Краљевици. У данима који су претходили догађају завршени су сви радови на споменику, као и на прилазном путу, који је представљао први део кружног пута око Краљевице. За изградњу споменика, заједно са прилазним путем, утрошено је око 1.200.000 динара, а средства су обезбеђена из буџета Скупштине општине, од прилога различитих организација и добровољних прилога грађана, као и од прилога људи чији су корени били везани за Зајечар. Према наводима из тадашње штампе, грађани су „свестрано прихватили ову акцију“, те је само од њихових прилога прикупљено значајних 150.000 динара.

Према изворима, свечаности је присуствовало око 10 000 грађана Зајечара, као и преживели борци читавог краја са породицама погинулих ратника.[25] У листу радне заједнице тимочког грађевинског предузећа „Тимоградња“ – Зајечар, које је било задужено и за изградњу других значајних објеката, описан је сам чин откривања споменика. Том приликом забележено је: „*Сви они који су 5. септембра присуствовали свечаном откривању споменика дивили су се његовој конструкцији, његовом изгледу.*“ Наводи се да је споменик завршен, а да су многи са градилишта отишли уморни, али и задовољни постигнутим резултатом. На свечаном скупу говорио је и Живан Васиљевић.

ПРЕД ПРОСЛАВУ ДАНА ОСЛОБОЂЕЊА ЗАЈЕЧАРА

СПОМЕНИК НА КРАЉЕВИЦИ

ТЕШКА НЕСРЕЋА

ПОГИН

ПРЕД ПРОСЛАВУ ДАНА ОСЛОБОЂЕЊА ЗАЈЕЧАРА

СПОМЕНИК НА КРАЉЕВИЦИ

ПРОГЛАС ОДБОРА ЗА ПРОСЛАВУ

Проглас о откривању споменика Вешала у народном листу „Тимок“

24 Р. Стојчић, „Споменик на Краљевици“, *Тимок*, 3. 9. 1971.

25 „Споменик – дуг и сећање на пале борце“, *Тимок*, 10. 9. 1971.

Сам споменик симболично је замишљен као вешала смрти која, након ослобођења града, поражена падају на земљу. Испод споменика налази се крипта у којој су сахрањени посмртни остаци припадника 23. партизанске дивизије 14. партизанског корпуса који су погинули у борбама за ослобођење града у јесен 1944. године.[26]

Такође је важно напоменути да је у време када је споменик Вешала у Зајечару први пут откривен, 1971. године, читаво брдо Краљевица, на коме се данас налази меморијални комплекс, било готово без дрвећа. Захваљујући томе, споменик је био видљив са велике удаљености, како из самог града Зајечара, тако и из шире околине. На Краљевици је такође и највећа надморска висина у Зајечару, па је подизањем споменика на том месту планирано подсећање будућих житеља града на значајан догађај који се ту десио. У првобитном идејном решењу споменика посебно је била наглашена широка панорама и поглед на град који се са овог места пружа. Међутим, током наредних деценија вегетација на Краљевици знатно се проширила, услед чега је споменик у великој мери постао заклоњен и мање уочљив.

Прослава поводом откривања споменика била је део ширег програма обележавања Дана ослобођења града Зајечара. У народном листу „Тимок“ 3. септембра 1971. године објављено је да ће се, поред откривања споменика „палим борцима“, 7. септембра одржати бројне манифестације и у рад бити пуштени нови објекти. Већ 3. септембра у 18 часова у Градској библиотеци отворена је изложба публикација „Тимочка крајина и њени људи“, док је сутрадан у 10 часова свечано отворен новоизграђени хотел А категорије „Србија“, у коме су у наредним данима приређиване вечери народних песама са познатим певачима и глумцима из Београда. Хотел „Србија“ и данас постоји и представља један од симбола града Зајечара. У Дому Југословенске народне армије 6. септембра отворена је изложба „27 година развоја Зајечара“, у организацији Историјског архива града. Истог дана Градски дувачки оркестар приредио је променадни концерт на Тргу ослобођења, а организовани су и ватромет и вечерња улична трка кроз Зајечар. Тако осмишљен културни и спортски програм заокружила је свечаност откривања споменика Вешала.

Свечаности су настављене и у наредним данима. У биоскопу „Тимок“ организована је ревија ратних филмова „Кољух планином“, „Вртлог“, „Козара“ и „Тућа земља“, која је одржана 7, 8. и 9. септембра. У среду, 8. септембра, започела је са радом Радио-станица Зајечар, док су 12. септембра отворене нове школе у околним селима, попут Основне школе у Рготини и Грљану. Тако је откривање споменика Вешала било уклопљено у шири програм обележавања ослобођења града и представљало је један од централних догађаја јавног и културног живота Зајечара у том периоду.

Током периода социјалистичке Југославије (СФРЈ) меморијални простор представљао је веома популарно место за одржавање великих окупљања и комеморативних свечаности, које су се на овом месту организовале и у годинама након откривања споменика.[27]

Временом су, поред комеморативних окупљања, на простору где се налази споменик Вешала почеле да се одржавају и различите јавне свечаности и догађаји забавног карактера који нису непосредно повезани са његовом првобитном меморијалном наменом, чиме је у извесној мери нарушен његов основни споменички и меморијални карактер.

Запуштеност платоа на коме се налазе Вешала, као и графити на самом споменику, указују на

26 „'The Gallows (Vešala/Вешала)' or 'Monument to the Fallen in the Liberation War and the Victims of Fascist Terror'“, Spomenik Database, https://www.spomenikdatabase.org/zajecar (приступљено 21.2.2026.)

27 „Одата пошта ослободиоцима Зајечара“, званичан сајт Града Зајечара, https://short-url.org/1lKxR (приступљено 22.2.2026.)

данашњи однос који становништво Зајечара, али и других места, гаји према важним догађајима из историје родног града, који уједно подразумевају и страдање некадашњих његових становника. Ипак, рад на уређењу прилазних стаза у простору споменика „Вешала“ у 2023. години улива наду да се култура сећања на страдале у Другом светском рату полако враћа међу грађане Зајечара.[28]

Споменик Вешала данас

Закључак

Спомен-комплекс Вешала на брду Краљевица у Зајечару представља значајан пример југословенске меморијалне архитектуре настале у контексту обележавања Народноослободилачке борбе. Подигнут на месту на којем су током Другог светског рата вршена јавна погубљења, овај споменик обједињује историјско сећање на страдање са савременим уметничким изразом карактеристичним за споменичку продукцију друге половине XX века. Апстрактно и симболички конципирано решење Владимира Величковића настоји да кроз форму и просторну организацију изрази искуство репресије, али и идеју отпора и ослобођења.

Истовремено, савремено стање овог меморијалног комплекса указује на промене у друштвеном односу према наслеђу посвећеном Народноослободилачкој борби. Резултати анкете спроведене у циљу истраживања о Другом светском рату јасно говоре о знању и односу према местима страдања, како Зајечараца, тако и становника других места у Србији, али и читавој Европи и свету.Степен неговања културе сећања на Други светски рат у Србији јасно се испољава у запуштености споменика Вешала у Зајечару и његовом потискивању из сећања данашњих грађана. Иако се споменик и даље налази у оквиру активног градског простора и повремено је место комеморативних окупљања, видљиви су проблеми запуштености и недовољне институционалне бриге. У том смислу, споменик „Вешала“ данас представља не само место сећања на ратна страдања, већ и пример изазова са којима се суочава очување споменичког наслеђа југословенског периода у савременом друштвеном и културном контексту.

28 „Обилазак радова на уређењу простора споменика "Вешала" на Краљевици“, званичан сајт Града Зајечара, https://shorturl.at/CLkiC (приступљено 27.2.2026.)

ИЗВОРИ

1. Извештај одељења за Државну заштиту министарства унутрашњих послова Недићеве владе од 26. новембра 1942. год. о акцијама Првог шумадијског, Пожаревачког и Зајечарско-тимочког НОП одреда, https://znaci.org/dokument.php?br=802 (приступљено 13.2.2026.)
2. Извод из извештаја Окружног комитета КПЈ за Зајечар од 20. септембра 1943. Покрајинском комитету Србије о акцијама Зајечарско-тимочког НОП одреда, стању технике и могућностима теоретског рада, https://znaci.org/dokument.php?br=3655 (приступљено 13.2.2026.)
3. Инж. арх. Владимир Величковић, Идејни пројекат споменика жртвама фашизма на Краљевици, https://skulptura-hronologijaizlaganja.rs/h-content/uploads/1971/09/VesalaRazvitak-X-br.-6-novem-dec-1970-str.36-39-hronologijaizlaganja.pdf (приступљено 12.2.2026)
4. „Одата пошта ослободиоцима Зајечара“, званичан сајт Града Зајечара, https://shorturl.org/1lKxR (приступљено 22.2.2026.)
5. Hronologija narodnooslobodilačkog rata, Vojno-istorijski institut“ Beograd, 1964. godina, https://znaci.org/00001/53.htm (приступљено 13.3.2026.)
6. United States Holocaust Memorial Museum Archives, https://short-url.org/1qU3e (приступљено 12.2.2026.)

Штампа

1. Борба, 1971.
2. Развитак, 1961.
3. Тимок, 1966, 1971.

ЛИТЕРАТУРА

1. „*Вешала, још једна радна победа*“, Тимоградња, јул – септембар 1971.
2. Љ. Р. Кожељац, М. Ђурђевић, *Живот – за живот у слободи*
3. М. Марковић, *Народноослободилачка борба 1941-1945.*
4. „*Одликованиа*“, Службен лист на демократска федеративна Југославиа, 20. 11. 1945.
5. Сања Хорватинчић, *Ballade of the Hanged. Representation of World War II Atrocities in Yugoslav Memorial Sculpture*, https://ipuhr.academia.edu/SanjaHorvatin%C4%8Di%C4%87 (приступљено 23.2.2026.)
6. „Владимир Величковић“, https://www.artegalerija.rs/vladimir-velickovic-biografija/ (приступљено 12.2.2026.)
7. СУБНОР Србије, http://www.subnor.org.rs/zajecar-7 (приступљено 12.2.2026.)
8. „'The Gallows (Vešala/Вешала)' or 'Monument to the Fallen in the Liberation War and the Victims of Fascist Terror'“, Spomenik Database, https://www.spomenikdatabase.org/zajecar (приступљено 21.2.2026.)

ЗАХВАЛНОСТ

Посебно бих се захвалила својој менторки, Сузани Томић, професорки историје, на великој указаној помоћи при истраживању за израду овог научног рада.

Слободиште – место сећања и симбол слободе

АУТОР:

Петар Михајловић, ученик III разреда

Средње музичке школе „Стеван Христић” из Крушевца

МЕНТОРКА:

Весна Радојевић, професорка историје

Средње музичке школе „Стеван Христић” из Крушевца

Апстракт: Слободиште је меморијални центар подигнут у граду Крушевцу, као симбол слободе и страдања људи у Другом светском рату на месту где се налазио озлоглашени логор изграђен након капитулације Краљевине Југославије. Иако не постоји много материјалних доказа о страдању једног народа у овом логору, сећања преживелих и њихових наследника морају остати забележена кроз приче и записе млађих генерација како се не би изгубила човекова основна потреба за правдом и слободом.

Кључне речи: Слободиште, Свечаности слободе, Крушевац, Миланка Тасић Ланка, Видовданске свечаности, Слобода, покрети отпора, окупација

*Рад је награђен трећом наградом на конкурсу Сусрети с прошлошћу 2025/26. године

1 Други светски рат у Југославији

1.1 Априлски рат и почетак окупације

Догађаји из марта и априла 1941. године показали су колико је Краљевина Југославија била рањива пред притиском великих сила. У Белведере дворцу у Бечу, 25. марта 1941. године, југословенска влада на челу са председником Драгишом Цветковићем уз сагласност кнеза Павла Карађорђевића, потписала је протокол о приступању Тројном пакту.[1] Та одлука изазвала је снажно противљење у земљи, нарочито међу групом официра предвођеном генералима Душаном Симовићем и Боривојем Мирковићем. Оспоравање одлуке власти довело је до војног пуча у ноћи између 26. и 27. марта, који је за последицу имао долазак на власт младог Петра II Карађорђевића. Демонстрације које су избиле током 27. марта широм Краљевине Југославије изазвале су сумњу Хитлера, упркос уверавањима новог председника владе Душана Симовића, да ће Краљевина остати неутрална. Одговор на сумње немачког војног врха, догодио се 6. априла 1941. године, када је Немачка напала Југославију без објаве рата. Југословенска војска није била у стању да пружи отпор и није имала довољно војника да се одбрани од окупатора. Ратна дешавања и политичке прилике у Југославији довели су до потписивања капитулације 17. априла, када су краљ, влада и војни врх напустили земљу, а територија државе била је подељена на пет окупационих зона.[2]

1.2 Окупационе зоне и квислиншка власт у Србији

У оквиру немачке окупационе зоне, која је обухватала највећи део централне Србије, север Косова и Метохије и Банат, августа 1941. године успостављена је квислиншка влада на челу са генералом Миланом Недићем, под називом „Влада народног спаса“.

Милан Недић (1877–1946) у периоду између два рата обављао је дужности начелника генералштаба и министра војске и морнарице, а током априлског рата командант Треће групе армија, сматра се једном од најоспораванијих личности југословенске историје. Као генерал краљевске војске под заклетвом, прихватањем функције који му је поверила немачка окупациона управа сврстан је међу активне колаборационисте. Насупрот томе, квислиншка влада под његовим руководством настојала је да кроз различите мере обезбеди основну исхрану становништва и организовала је прихватање више од пола милиона српских избеглица са територије Независне Државе Хрватске.[3] Током свог политичког деловања, Недић је користио пропаганду и градио мит о себи као спасиоцу и „оцу“ српског народа. Манипулативан приступ његове политике уочавао се већ од самог почетка, када је по именовању изјавио да су националне снаге само „зрно песка у узбурканом светском мору“ и позивао Србе на братство, јединство ред и мир. Недић је био уверен да је то најбоље решење за српски народ.[4] Упркос настојањима, национални позив није пробудио очекивани ентузијазам, нити је успео да прикрије намере окупатора. После тог неуспеха уследила је

1 Иван М. Бецић, Историја за други разред средњих стручних школа, IV издање (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 114.

2 др Милан Кољанин и др., Наставни материјал за борбу против антисемитизма, Друга свеска Холокауст (Београд: Пропаганда Јовановић, 2018), 15.

3 Бецић, Историја за други разред средњих стручних школа, 122.

4 Бранко Петрановић, Историја Југославије 1918–1978, друго издање (Београд: Нолит, 1981), 262–263.

интензивнија мобилазација квислиншких редова усмерена против народноослободилачких покрета. Овлашћења Недићеве влада су проширена, а сам Недић постављен је као надређен Пећанчевом четничком одреду и задужен за веће наоружање квислинга. У оквиру немачке окупационе управе спровођене су мере репресије, које су обухватале попис Јевреја и Рома, одузимање њихове имовине, забрану лечења, уклањање са радних места и обележавање жутом траком. Српско становништво није било изложено расним законима, али је трпело масовне одмазде, хапшења и затварања у логоре. Упркос малтретирању које је вршио окупатор од јула 1941. године се Јевреји прикључују антифашистичким покретима отпора. Пружани отпор додатно је изазивао окупациону власт, која је потом започела са масовним покретом убијања Јевреја и Рома као и организацијом концентрациони логора. У логорима попут Бањице у Београду, Црвеног крста у Нишу, логора у Шапцу, Земунски логор на Београдском сајмишту и логора у Топовским шупама на Аутокоманди у Београду, првенствено су били затварани противници квислиншког режима и окупације, као и Јевреји и Роми. Концентрациони логори постали су главни извори талаца за масовна стрељања. У Белој Цркви марта 1942. године организована је злогласна добровољачка СС дивизија „Принц Еуген“, чије су редове чинили Фолксдојчери. Примарни циљ дивизије био је учешће у ратним операцијама против устанка и вршење стравичних злочина над цивилима. Исте године је из Берлина послат камион-гасна комора, а до 10. маја готово сви Јевреји заточени на Сајмишту били су убијени. „Србија је једина земља у којој је јеврејско и циганско питање решено“ , била је изјава међусобног хваљења нацистичких официра.[5] Мађарска окупациона зона успостављена је у Бачкој већ од априла 1941. године, након капитулације Краљевине Југославије. Мађарска војска и жандермерија починиле су стравичне злочине, укључујући „Рацију“ у јануару 1942. године, током које је убијено око 4.000 цивила. Становништво је масовно експлоатисано кроз присилно ратовање на Источном фронту и рад у руднику Бор. Након доласка немачких трупа у Мађарску 19. марта 1944. године, терор је кулминирао масовним интернирањем људи у транзитне логоре, из којих је већина депортована у логор смрти Аушвиц. Након стварања Независне Државе Хрватске, која је поред Хрватске и Босне и Херцеговине обухватила Срем све до Земуна и обале Саве, успостављен је систем налик нацистичком, који је одмах започео систематски прогон Срба, Јевреја и Рома. Крајем јула 1942. године сви Срби и Јевреји из Срема су ухапшени и затворени на стадиону у Винковцима, одакле су касније депортовани у логоре Јасеновац и Аушвиц где је већина убијена. У овим логорима су масовно убијани и припадници партизанског покрета, као и други родољуби. Важно је нагласити да су логори у НДХ били једини логори смрти у Европи који су функционисали под локалном самоуправом, ван контроле нацистичке Немачке.[6] Већи део Македоније и југоисточна Србија до Пирота били су под Бугарском окупацијом. Одмах по доласку бугарских власти спроведен је низ репресивних мера, међу којима је било и увођење расних закона, првенствено усмерених на јеврејско становништво. Од 11. марта 1943. године креће масовна депортација становништва у логор смрти Треблинка. Великој Албанији, под протекторатом Италије, припали су јужни делови Косова и Метохије. Подношљиви услови у овој окупационој зони трајали су до 1944. године, када су након капитулације Италије, уз подршку немачких трупа, локалне албанске власти похапсиле преостало јеврејско становништво и депортовале их у логор на Београдском сајмишту, а одатле убрзо у логор Берген–Белзен где је велики број страдао од глади и болести.[7]

5 Кољанин и др., Наставни материјал за борбу против антисемитизма, Друга свеска Холокауст 16–19.

6 Кољанин и др., Наставни материјал за борбу против антисемитизма, Друга свеска Холокауст, 20–21.

7 Кољанин и др., Наставни материјал за борбу против антисемитизма, Друга свеска Холокауст, 22–23.

1.3 Формирање покрета отпора

После априлског слома, покрети отпора попримили су организоване форме већ у првим месецима након слома. Једна мања група официра предвођена пуковником Драгољубом Михаиловићем успела је да избегне заробљавање и почетком маја 1941. године склонила се на западним падинама планине Сувобор. Равна гора постала је седиште покрета који ће касније бити назван Југословенска војска у Отаџбини (ЈВУО). План је био да се борба против окупатора отпочне тек када покрет ојача и када се створе повољнији услови на фронтовима. Влада у Лондону пружала је подршку четницима и била у сталној комуникацији са покретом.[8]

Истовремено са плановима о борби против окупатора изашла је и Комунистичка партија Југославије. Иако је у међуратном периоду била забрањена и прогоњена, КПЈ је имала добро развијен систем тајног деловања. После капитулације војске, партија је радила на јачању организације и прикупљању оружја, чекајући упутства Коминтерне. До напада Немачке на Совјетски савез држали су се неутралности, али после 22. јуна 1941. године и позива Коминтерне, КПЈ је прешла у ратно стање. Формиран је Главни штаб партизанских одреда, а 4. јула донета је одлука да се крене у оружану борбу. Циљеви су били саботажа комуникација, напади на окупатора и стварање осећаја несигурности. У Белој Цркви 7. јула 1941. године Жикица Јовановић Шпанац убио је два српска жандарма, а комунистички покрет је тај догађај означио као почетак устанка. На челу нове формације, Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ), нашао се Јосип Броз Тито.[9]

Четници су такође бележили успехе. Под командом потпуковника Веселина Мисите, Јадарски четнички одред је крајем августа заузео Лозницу и протерао немачки гарнизон. То је охрабрило друге одреде, али је истовремено узнемирило немачку команду. Упркос суровим мерама одмазде, борбе су се ширили и ослобађани су градови попут Чачка и Горњег Милановца. Немци су одговорили масовним стрељањима у Краљеву и Крагујевцу у октобру 1941. године, где је убијено више од 5.000 људи, међу којима и деца.[10]

2 Крушевац током Другог светског рада

2.1 Бомбардовање фабрике „Обилић“ и Крајскоманда

Првог дана рата, 6. априла 1941. године у 13:11 часова, осматрачка станица је уочила налет бомбардера са североистока. „Тачно у 13:22 запазили смо групу немачких бомбардера Јункерс 87, узели их на нишан и када су ушли у домет отворили ватру“.[11] На висини од 4.300 метара чак 54 авиона немачке Луфтваффе бомбардовало је фабрику Обилићево (данашњи Trayal). Противваздушна одбрана Краљевске војске успела је да обори 5 Штука, али је фабрика била потпуно уништена. На празник Цвети, 13. априла 1941. године у 18 часова, немачке снаге су ушле у

8 Бецић, Историја за други разред средњих стручних школа, 120.

9 Бецић, Историја за други разред средњих стручних школа, 121.

10 Бецић, Историја за други разред средњих стручних школа, 121.

11 Драгомир Лазић, Трипут рођена. Монографија хемијско-гумарске индустрије „Милоје Закић“ (Крушевац, 1969), 151.

Крушевац.[12] Одмах по уласку установљена је Команда места, која је убрзо преименована у Команду округа – Крајскоманду, под чију надлежност су потпали крушевачки округ и делови јагодинског и ћупријског округа. Седиште Крајскоманде било је у згради Трговачке академије, где се раније налазила Крушевачка општина. У заузетој згради у Топлочиној улици налазио се немачки затвор током 1941. и 1942. године.

У августу 1941. године, Крушевачка Комунистичка партија радила је на организацији четири диверзантске акције. Једна од њих било је паљење складишта бензина у центру града, у дворишту основне школе у Косанчићевој улици. Коцком је одређено да ће Веселин Николић бити тај који ће бацити бомбе на бурад бензина. Младићи су покушали да разгоре ватру палећи новине, чиме су привукли пажњу стражара. У руке полицији пада Веселин Николић, који је због поседовања бомбе приведен у Срески затвор и одмах затим предат Гестапоу. Николић је 23. августа 1941. године, након тешког мучења, стрељан на Багдали. Његово бездушно тело, као врста опомене и застрашивања, било је обешено у самом центру града. На молбу родитеља, тело младића је скинуто са вешала и сахрањено на градском гробљу.[13]

2.2 Покрети отпора у Крушевцу

Крушевачки (Расински) партизански одред формиран је 22. јула 1941. године у Текијској шуми, на брду Беловић изнад Дедине. У почетку је бројао 37 бораца, а до средине 1943. године његов број је достигао око стотину. Први командант био је Михаило Живић. Одред је најдуже дејствовао на Јастрепцу, у Топлици, деловима Копаоника и западном Поморављу. Највећи борбени успех постигнут је у Ломничкој бици против немачких снага 13. априла 1944. године. Најтежи злочин одред је починио 1. јула 1943. године у полицијској станици у Горњем Степошу, када је погинуло 13 опкољених недићеваца.[14] Расински НОП је деловао у садејству са другим партизанским јединицама.

Расински четнички одред под командом Драгутина Кесеровића 23. септембра 1941. године напао је немачке окупационе снаге у Крушевцу. Борбе су стигле до Споменика косовским јунацима, али су убрзо обустављене због неспоразума са појединим командантима јединица и Расинским партизанским одредом, као и због противудара немачких трупа које су пристигле из правца Сталаћа.[15]

2.3 Народни херој Миланка Тасић Ланка

Миланка Тасић Ланка (рођена Петров) рођена је 20.05.1924. године у Крушевцу. Отац јој је био Рус из Одесе, а мајка Српкиња из Крушевца. Још од свог адолесцентског периода била је члан Комунистичке партије Југославије. Чврсто је стајала уз ставове своје партије, толико да се око своје 17. године усудила да развије комунистичку заставу Југославије на згради поште за време окупације. Она је ухапшена и затворена у Казненом заводу у Крушевцу, након чега је послата у

12 Слободан Симоновић, Енциклопедија Крушевца: Александровац, Брус, Варварин, Крушевац, Ћићевац, Ражањ, Трстеник, V допуњено издање (Врњачка Бања / Александровац: Ванилиа; Музеј Жупе, 2025), 307.

13 Текст из сталне поставке Меморијалног центра дома Слободишта

14 Симоновић, Енциклопедија Крушевца, 313.

15 Симоновић, Енциклопедија Крушевца, 307.

логор за комунисте у Смедеревској Паланци, одакле је депортована у озлоглашени логор Бањица.[16] Након извесног времена, проведеног у логору Бањица, депортована је у логор смрти Аушвиц. У Аушвицу се налазила у одељку за жене политичке затворенице, обележена петоцифреним бројем (82.282). У исти логор била је депортована и њена пријатељица Вукосава Живковић са којом је одрасла и прошла привођење. Миланка и Вукосава су биле у контакту, чак и након што је Вукосава била премештена у Аушвиц–Биркенау. Миланка је ослобођење Аушвица дочекала са црвеном марамом, поздрављајући ослободиоце.[17] Након мучних година проведених по логорима, Миланка и Вукосава заједно са осталим затвореницама, одлазе на рехабилитацију у Русију и 1945. године враћају се возом у Крушевац.

Прича о политичким страдањима у затвору прати Миланку кроз живот и након повратка у слободну земљу. Миланкин муж, Милутин Тасић, ће од 1947. до 1949. провести свој живот на Голом отоку као политички затвореник.

По повратку из затвора Милутин и Миланка Тасић наставили су свој живот. Вредним радом и залагањима за друштвену заједницу Милутин је добио место директора предузећа „Жупа“, а Миланка је до пензије била секретар СКОЈ-а. [18]

О тешким данима младости и страдања у Миланкином животу једино је говорио страх од недостатка хране што је показивала куповањем веће количине хлеба када би, уместопотребне једну векну Миланка куповала три.[19] Од повратка из Аушвица па све до двадесет дана пред смрт, Миланка се није шишала. Одлука да ипак скрати косу требало је да представи борбу и отпор против тешке болести од које боловала у старости. Миланка, или у народу познатија по надимку Ланка, преминула је у Крушевцу 1995. године у својој 71. години. Сахрањена је на Старом гробљу у Крушевцу. За свог живота ни она ни Вукосава нису помињале време у Аушвицу сем, када је Миланка у предавањима о слободи и значају борбе за њу причала са ученицима у основним и средњим школама. Да њена борба за слободу није била узалудна говори и податак да је сахрањена уз све војне почасти. Њена мала бележница, оловка и новчаник који су донети из Аушвица налазе се у поставци меморијалног комплекса на Слободишту.

Миланка Тасић у логору Бањица

Новчаник, оловка и бележница Миланке Тасић, Меморијални центар дома Слободиште

16 Ауторизовани текст интервјуа са унуком Миланке Тасић, Сањом Станковић у поседу аутора, јануар 2026.
17 Д. Миладиновић „IN MEMORIAM“, *Победа*, јун 1995.
18 Ауторизовани текст интервјуа са унуком Миланке Тасић, Сањом Станковић у поседу аутора, јануар 2026.
19 Ауторизовани текст интервјуа са унуком Миланке Тасић, Сањом Станковић у поседу аутора, јануар 2026.

3 Слободиште

3.1 Слободиште пре и током рата

Слободиште се налази у југозападном делу Крушевца, окружено друмом, који кроз Кошијско поље води према Копаонику и Топлици, и венцом Багдала. Слободиште, осим стрелишта у подножју Багдале, није имало ниједан објекат све до пред почетак рата, када је почела градња Казненог завода, који није био завршен. Зграда незавршеног казненог завода била је смештена крај друма, у правцу стрелишта.[20] По доласку немачких окупатора, након капитулације Краљевине Југославије, зграда бива завршена и ту је формиран озлоглашени концентрациони логор. Први затвореници овог логора били су довођени док је објекат био још у изградњи. Улога овог логора крајем 1941. и почетком 1942. године била је задржавање групе Јевреја и Рома до њиховог даљег транспорта за Београд и Ниш. Логор је са својим организованим радом почео крајем априла 1942. године, када су ухапшени припадници и сарадници Народноослободилачког покрета из Крушевца, комунисти и таоци (родитељи партизана). Мање је познато да су на овом месту, у једнаком броју, привођени и стрељани и припадници националних снага ЈВУО, као и илегални активисти Равногорског покрета.[21] Иако прецизне евиденције нема, процењује се да је кроз овај логор прошло више хиљада људи из свих крајева земље.[22] Немачке снаге су спроводиле појединачна и групна стрељања. Познато нам је 17 групних стрељања, прво крајем септембра 1941. године, затим три стрељања из 1942. године, 5, 12. и 27. децембра. Најмасовније стрељање извршено је у ноћи између 28. и 29. јуна 1943. године. Узев у обзир значај празника Видовдана у српском народу, тадашња квислиншка управа упутила је молбу немачкој команди, због чега је одлучено да се спровођење казне одложи за наредни дан. У 4 часа изјутра затвореници су одведени из својих ћелија, само у доњем рубљу, и погубљено је 324 људи, по званичним изворима. Та година је забележена као година са највећим бројем групних стрељања.[23] Последње групно стрељање је било 12. јуна 1944. године. Исте године, након ослобођења Крушевца 14. октобра, логор је престао са радом. Прва промена у послератним годинама на Слободишту била је рушење логора 1949. године, што је довело до уништавања материјалних доказа о његовом постојању.[24]

3.2 Послератни спомен пројекат–Слободиште

Меморијални комплекс Слободиште конципиран је према пројекту архитекте Богдана Богдановића из 1961. године. Пројекат почива на идеји да се ода почаст стрељаним патриотима и комунистима. Две хумке, постављене непосредно испред улаза у комплекс, потврђују ову идеју натписима на плочама испред њих. На хумки лево од улаза стоји посвета: „Родољуби, комунисти, младићи, девојке, жене, људи крушевачког краја стрељани од немачких окупатора и националних издајника (1941–1944)“, док је друга хумка посвећена партизанима Расинског округа: „Расински партизани, борци народноослободилачке војске Југославије, пали у борби против немачких,

20 Група аутора, „О Слободишту”, у: Записи о слободишту (Крушевац: Р.О. Слободиште, 1979), 3.

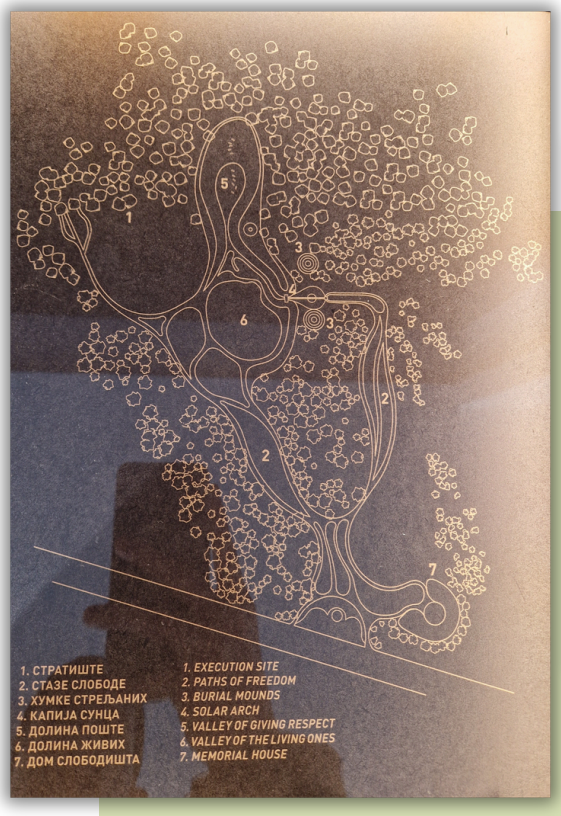
21 Адам Стошић, Крушевац и околина – туристичке стазе (Крушевац: Крушевачки гласник, 2002), 116.

22 Група аутора, „О Слободишту ”, 3.

23 Текст из сталне поставке Меморијалног центра дома Слободишта

24 Текст из сталне поставке Меморијалног центра дома Слободишта

фашистичких окупатора, националних издајника и контрареволуције (1941–1945)“. Два велика амфитеатра, *Долина поште* и *Долина живих*, чине главни део споменика. У комплекс се улази кроз капију кружног облика – *Капију сунца*. Два пламеника налазе се на хумкама, док је трећи пламеник на бедему изнад *Долине поште*. На кружном камену, на улазу у *Долину поште*, стоји натпис: „Под овим небом, човече, усправи се“. Симболичан одговор на тај позив дају скулптуре дванаест камених птица које из дубине *Долине поште* стреме ка небу, трагајући за светлошћу и слободом.[25] У сарадњи са архитектом Светиславом Живићем 1978. године, Богдановић је сачинио нов пројекат који предвиђа промене споменика. Те године саграђен је Дом Слободишта, зграда пројектована у облику хумке са одговарајућим просторијама за водичку службу, организовање изложби, истраживачки рад, извођење камерних дела и других културних програма. Истовремено се мења облик *Капије сунца* са семиотичким рељефом и врше се припреме за изградњу трећег амфитеатра. Развој Слободишта текао је кроз три кључне етапе. Иницијални радови трајали су од 1961. до 1965. године, док је 1967. уследила друга фаза посвећена унапређењу сценског простора и гледалишта. Нова етапа доградње започела је 1978. године. Оно што овај комплекс чини посебним јесте чињеница да је он плод заједништва, подигнут је и одржаван добровољним доприносима грађана, младих генерација и војних лица.[26]

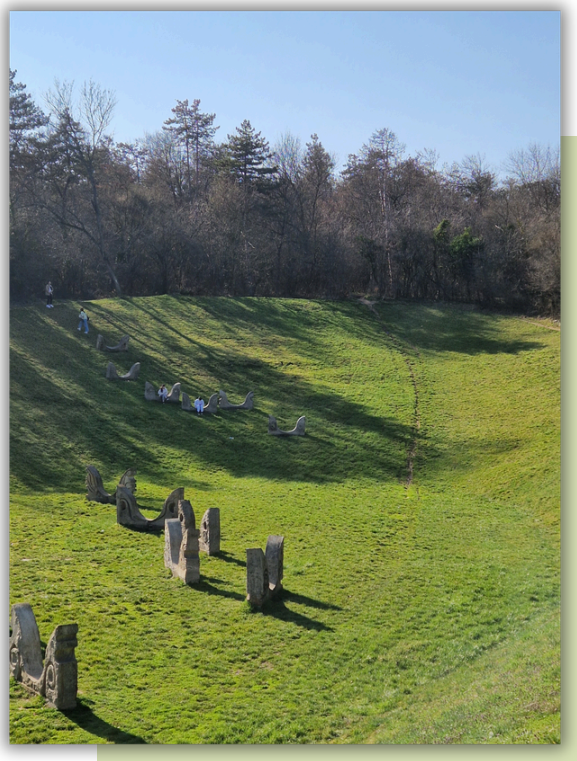
План Меморијалног комплекс парка Слободиште

Капија сунца на Слободишту

25 Симоновић, Енциклопедија Крушевца, 596.

26 Група аутора „О Слободишту“, 4.

Скулптуре Камених птица у Долини поште

3.3 Свечаности слободе

На општем сабору општине Крушевац 1965. године, установљене су Свечаности слободе и изабран први Савет. Свечаности слободе представљају посебан уметнички програм, идеју о величини борбе против окупације и идеју о неуништивости живота. Оне су се организовале сваке године, од 28. јуна до 7. јула. Сам почетак манифестације везан је за два најважнија догађаја у историји Крушевца. То су 28. јун 1389. године, када се одиграла Косовска битка, која је са собом из Крушевца одвела генерацију бораца, и 28. јун 1943. године, када се десило најмасовније стрељање противника окупатора крушевачког краја. У току свечаности обележава се Дан бораца, 4. јула, а завршетак је 7. јула, на Дан устанка народа Србије. Сви ови догађаји истичу историјски континуитет овог краја кроз векове. Свечаности слободе садрже Меморијални део, који обухвата одавање поште изгинулим борцима и грађанима, и уметнички програм, пун слободарског садржаја и хуманих идеја.[27] Меморијални део Свечаности, као ритуал, почиње у предвечерје 28. јуна, пред спомеником на брду Беловићу, одакле је кренуо оружани отпор 1941. године.[28] Око партизанске ватре окупљају се момци и девојке, песмом и игром оживљавају дух отпора. То су Расинци, који симболизују прве расинске партизане. У одређеном часу летак Окружног комитета, којим је 1941. године позван народ крушевачког краја на устанак, чита најстарији борац Расинског одреда.[29] На позив „Устајте, родољуби“, пали се бакља са пламеника, и Расинци је са војницима и омладином носе до Крушевца. За то време, у центру града, народ се окупља и чека на формирање поворке до Слободишта. У

27 Адам Стошић, Крушевац и околина: културно-историјски споменици, III издање (Крушевац: Туристички савез општине Крушевац, 1987), 61.

28 Стошић, Крушевац и околина: културно-историјски споменици, 61.

29 Стошић, Крушевац и околина: културно-историјски споменици, 61.

поворке до Слободишта. У централном делу налазе се командант Расинског партизанског одреда, командант Гарнизона ЈНА и председник општине Крушевац. На западној страни налази се 24 младића и девојака, обучених у бело — Лучоноше, а на источној страни почасни одред војника. У 18:30 часова стиже Пламен слободе са Беловића. У исто време, председник општине полаже цвеће на Споменик косовским јунацима, док Градски оркестар интонира Бетовенову „Оду радости". По завршетку химне, Расинци настављају пут са упаљеном бакљом преко Багдале, док се поворка, предвођена председником општине, командантом Расинског партизанског одреда и командантом Гарнизона ЈНА, као и пиониром и пионирком, креће према Слободишту. Испред поворке корача почасни одред војника, праћен са по 12 лучоноша са обе стране.[30] Када поворка стигне испред Капије сунца, фанфаре означавају почетак одавања поште. Расинци предају Пламен слободе Лучоношама, који се поново деле у две групе од по 12, формирајући врсту подножја до пламеника на свакој хумци. Интонира се химна, након чега председник СО, испред Капије сунца, чита први део Повеље „У име живих". На речи „Упалите ватре, прометејске и партизанске!", Лучоноше на хумкама пале оба пламеника, након чега следе поздрави и одавање почасти стрељанима. Почасна стража војника распоређује се испред хумки, и председник говори народу да положе цвеће на хумке, а потом уђу у Слободиште. Ритуал одавања почасти је завршен, након чега следи интонирање Корачнице Слободишта, компоноване из делова партизанских и народних песама.[31] Расинци пуштају голубове мира, који симболично преносе идеју мира и херменеутички надовезују на камене птице у Долини поште.[32] На бедему, поред Пламеника живих, појављује се „Прометеј" и говори стихове Есхиловог „Окованог Прометеја". На другој страни из групе Расинаца издваја партизан као Прометеј из ратних дана, говори стихове револуционарне поезије. Потом се Лучоноше и Расинци повлаче према Багдали, а на позорници почиње Поезија слободе. Овај рецитал представља комбинацију револуционарних стихова, уз одговарајућу инструменталну пратњу, који говоре увек једну актуелну историјску тему везану за годишњицу.

Други део Свечаности слободе чине драмски и музички програм, који се приказује од 29. јуна до 7. јула. У том временском оквиру најчешће се одигра четири до пет позоришних комада, из уметничких кућа свих југословенских република. Комисија за програм Савета Слободишта одређује извођења која носе револуционарну и хуманистичку поруку, а одликују се високим идејним и уметничким вредностима. Њен задатак је да сваке године обезбеди бар једну представу из друге републике. Овим системом позорницу Слободишта делили су уметнички ансамбли из Загреба, Дубровника, Сарајева, Мостара, Љубљане, Скопља, Београда, Приштине, Ниша, Крушевца, Новог Сада и других. Поред савремених драма, програм укључује и грчку класичну и Шекспирову драму. Захваљујући разноликости програма, публика је видела „Сократа", „Едипа", „Антигону", „Тројанке", а од европских класика „За ким звоно звони", „Баладу о Лузитанском страшилу", „Мати". Домаћа позоришна уметност била је приказана кроз дела као што су „Горски вијенац", „Лажни цар Шћепан Мали", „Николетина Бурсаћ", „Кула од лобања" и друга.[33] Музичке програме изводили су хорови „Бранко Крсмановић", „Тоне Томшич" и Партизански хор из Љубљане. На сцени су се смењивале балетске нумере: „Охридска легенда", „Кнез Игор", „Даринка из Рајковца", „Жизела" и друге. Прва рок-опера на Слободишту, „Губец бег", изазвала је велико

30 Стошић, Крушевац и околина: културно-историјски споменици, 62.

31 Стошић, Крушевац и околина: културно-историјски споменици, 64.

32 Милош Тасић, „Прометејске и партизанске ватре", у: Записи о слободишту (Крушевац: Р.О. Слободиште, 1979), 7.

33 Стошић, Крушевац и околина: културно-историјски споменици, 65.

интересовање и донела изузетан успех. Снажан уметнички утисак оставили су и наступи оперних ансамбала из Београда, Сарајева, Скопља и Новог Сада, као и Београдске филхармоније. Публика је чинила значајан део манифестације. Сваке вечери било је између 10.000–20.000 посетилаца, који би заузимали места у гледалишту сат времена пре почетка културно-уметничког програма.[34] Последње вечери, након завршетка представе, председник СО, уједно и председник Савета Слободишта, са позорнице чита други део „Повеље“. На његове речи: „Угасите ватре у Слободишту! Прометејске и партизанске ватре горе у нама!“, уз звук Корачнице, Лучоноше гасе ватре на свим пламеницима.

3.4 Видовданске свечаности и остале манифестације на Слободишту

У јесен 2000. године, после политичких промена у Србији, Свечаности слободе у 2001. години добијају нову, кориговану концепцију. Исте године мења се и назив у Видовданске свечаности, по Видовдану (28. јуна), који представља Дан града Крушевца. На Слободишту се тог дана, ујутро, одржава верски помен. Драмске и музичке представе изводе се у Порти Лазаревог града, Холу Скупштине општине, Позоришту, док се за веће приредбе и даље користила Слободишна сцена. На истој сцени се одржава и завршна приредба на Видовдан, која почиње паљењем Пламеника живих уз рецитацију “Прометеја“, који чита први део Повеље „У име живих“. Завршетак приредбе и свечаности затвара председник Општине читањем другог дела Повеље.[35]
Поред Свечаности слободе, на Слободишту су се одигравале значајне манифестације, попут свечаних обавеза нових војника крушевачког гарнизона и свечаног школског часа за ученике крушевачких школа.[36] На Слободишту се и данас редовно полаже цвеће на хумкама, одржавају часови историје и приредбе завршних година крушевачких вртића.

4 Закључак

Слободиште није само место сећања на жртве Другог светског рата, на део националне историје локалног идентитета, већ симбол жртви за највећу реч од свих речи СЛОБОДА.
Изградња оваквог комплекса је имала за циљ, не осврт на прошлост која може бледети пред налетима изазова новог доба, већ снажну поруку за све будуће генерације, колико је слобода важна.
Свечаности осмишљене и проткане симболиком речи слобода и истрајност, подсећале су старије и училе младе шта је једино важно у времену у којем живе, које су жртве поднете за слободу, за идентитет једне нације, јер ако изгубимо слободу изгубили смо све. Многи животи положени на том месту, са симболиком датума страдања у прошлости, не смеју бити заборављене, чак и када се у новом времену њихова симболика спаја са другим историјским догађајима јер све жртве, без обзира на политичку и националну припадност имале су један циљ а то је СЛОБОДА.
Зато не смемо заборавити које су вредности у животу најважније и морамо неговати ово место и сећање на хероје свих времена и обавезу да је преносимо новим генерацијама баш у светлу СЛОБОДЕ.

34 Стошић, Крушевац и околина: културно-историјски споменици, 66.
35 Стошић, Крушевац и околина, 118.
36 Стошић, Крушевац и околина, 118.

Списак скраћеница

1. Независна држава Хрватска(НДХ)
2. Југословенска војска у отаџбини(ЈВУО)
3. Комунистичка партија Југославије(КПЈ)
4. Народноослободилачка војска Југославије(НОВЈ)
5. Југословенска народна армија(ЈНА)
6. Скупштине општине(СО)

ИЗВОРИ

1. Ауторизовани текст интервјуа са Сањом Станковић, у поседу аутора, јануар 2026.
2. Текст из сталне поставке Меморијалног центра дома Слободишта

Штампа

1. Победа, 1995.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иван М. Бецић, *Историја за други разред средњих стручних школа*, IV издање (Београд: Завод за уџбенике, 2012).
2. Драгомир Лазић, *Трипут рођена*. Монографија хемијско-гума́рске индустрије „Милоје Закић“ (Крушевац, 1969).
3. Милан Кољанин и др., *Наставни материјал за борбу против антисемитизма*, друга свеска Холокауст (Београд: Просветни преглед, 2018), ISBN 978-86-82233-62-7.
4. Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1978*, друго издање (Београд: Нолит, 1981).
5. Слободан Симоновић, *Енциклопедија Крушевца: Александровац, Брус, Варварин, Крушевац, Ћићевац, Ражањ, Трстеник*, V допуњено издање (Врњачка Бања / Александровац: Ванилиа; Музеј Жупе, 2025).
6. Адам Стошић, *Крушевац и околина – туристичке стазе* (Крушевац: Крушевачки гласник, 2002).
7. Адам Стошић, *Крушевац и околина: културно-историјски споменици*, III издање (Крушевац: Туристички савез општине Крушевац, 1987).
8. *Записи о слободишту* (Крушевац: Р.О. Слободиште, 1979).

ЗАХВАЛНОСТ

Захваљујем се колективу Архива града Крушевца, Меморијалног центра Дома Слободишта и Крушевачке библиотеке на пруженој помоћи и доступним изворима и литератури. Такође, захвалност дугујем и саговорници, унуки Миланке Тасић, Сањи Станковић, на издвојеном времену и датом интервјуу.

Спомен-плоче и бисте на простору Зајечара из Другог светског рата

АУТОР:

Дуња Николић, ученица I разреда

Гимназије Зајечар

МЕНТОРКА:

СузанаТомић, професорка историје

Гимназије Зајечар

Апстракт: Спомен-плоче и бисте Другог светског рата чувају сећање на догађаје и личности. Овакви споменици имају историјски и културни значај, јер подсећају на борбу против окупације и људе који су се борили против њих. У раду су приказане спомен-плоче и бисте у Зајечару које сведоче о Другом светском рату. Коришћени су писани извори из Историјског архива „Тимочка крајина“ и Народног музеја Зајечар, а поред тога заступљен је и рад на терену, који је додатно показао како се данас спомен-плоче и бисте чувају. Циљ рада је да се прикажу спомен-плоче и бисте на простору Зајечара које говоре о Другом светском рату.

Кључне речи: Спомен-плоче, бисте, Други светски рат, Зајечар, културно наслеђе, историјско наслеђе

*Рад је награђен другом наградом на конкурсу Сусрети с прошлошћу 2025/26. године

Увод

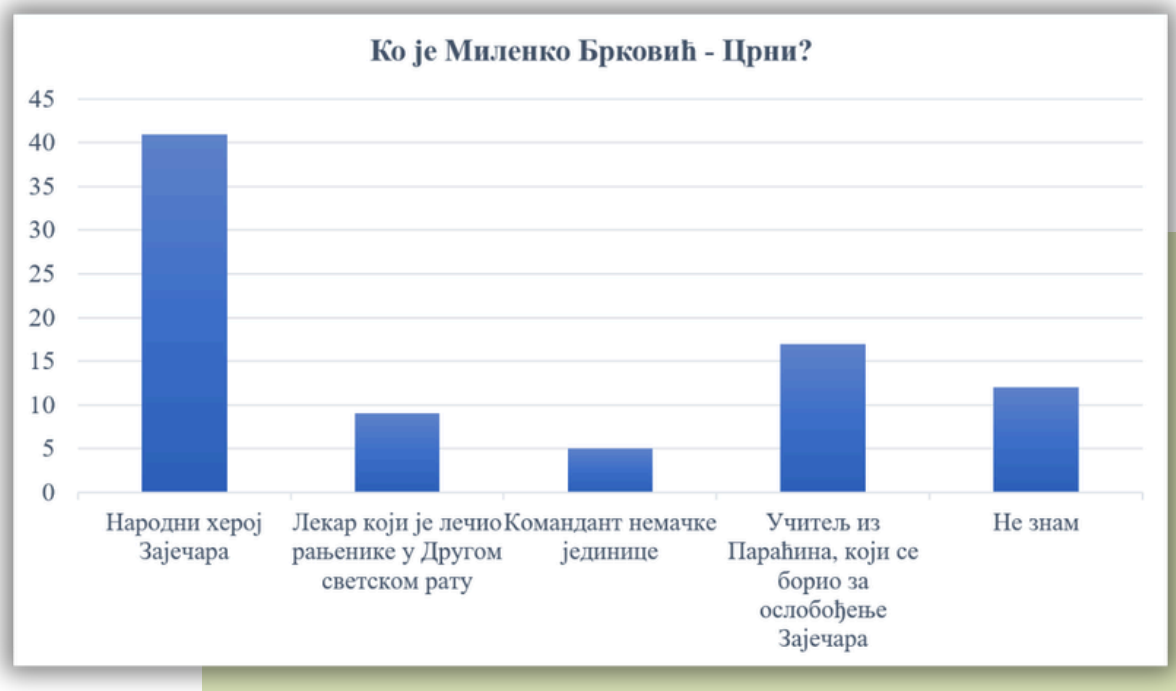
У Зајечару данас постоје бројни трагови, из разних периода и догађаја, који указују на прошлост града. Споменици, бисте, спомен-плоче, зграде и називи улица чувају сећање на разне догађаје и личности које су обележиле историју града. Међу њима се издвајају бисте и спомен-плоче из периода Другог светског рата, које се налазе у разним деловима Зајечара. Данас су се оне стопиле са свакодневницом и грађани пролазе поред њих и не примећују их, поготово млађе генерације, чије се познавање спомен-плоча и народним херојима видело у анкети која је одрађена у Гимназији Зајечар. У анкети је учествовало 70 ученика и 14 професора.

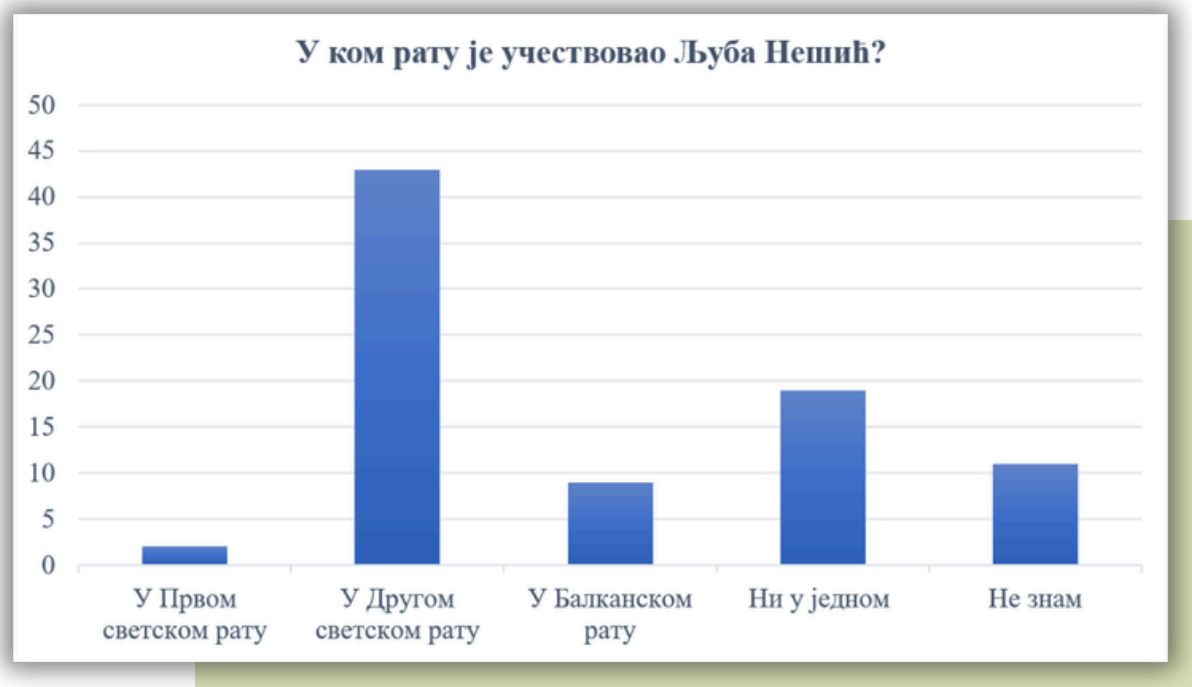
Графикон 1: Резултати анкете о познавању спомен-плоча у Зајечару

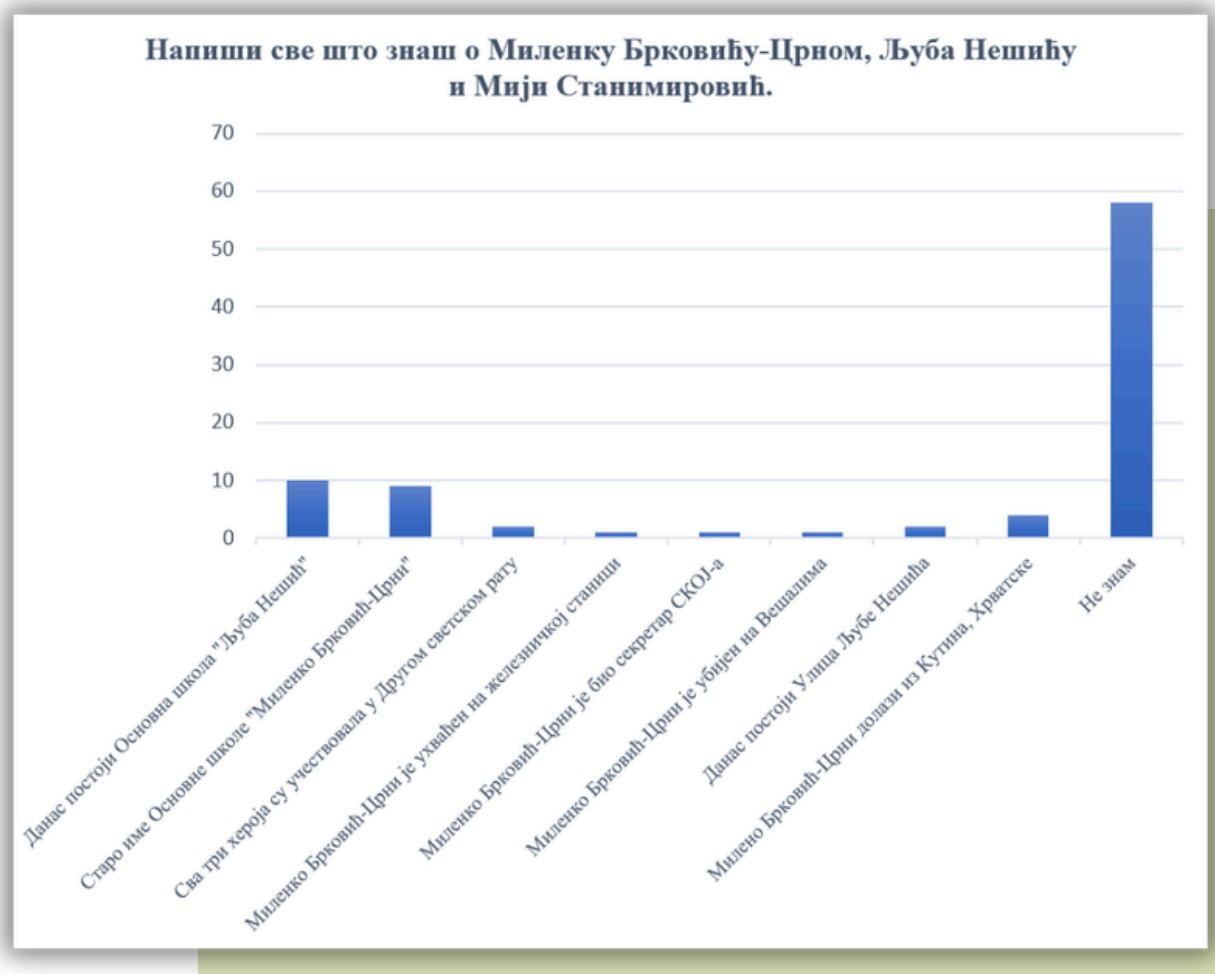
Графикон 2: Резултати анкете о познавању Мије Станимировића

Графикон 3: Резултати анкете о познавању Миленка Брковића – Црног

Графикон 4: Резултати анкете о познавању Љубе Нешића

Графикон 5: Резултати анкете о познавању Миленка Брковића – Црног, Љубе Нешића и Мије Станимировића

Из резултата анкете већина учесника није познавала скоро ни за једну спомен-плочу, али ни народне хероје Зајечара, што указује на то да је сећање на личности и догађаје из периода Другог светског рата све мање присутно међу млађим генерацијама.

Циљ рада је да се прикажу спомен-плоче и бисте из периода Другог светског рата у Зајечару, како би се видео њихов културни и историјски значај. Поред тога, циљ је и да се прикаже да наведена обележја нису само материјални предмети, већ да чувају разна сећања на прошлост.

За писање рада коришћени су писани и материјални историјски извори, као и новински чланци који говоре о откривању и стању споменика. Основни подаци о споменицима нађени су у Народном музеју у Зајечару на историјском одељењу у документацији о споменицима. Новински чланци и слике нађени су у Историјском архиву „Тимочка крајина“ у листу „Наш живот“, који је после 1952. године постао „Тимок“. Поред тога, слике и део података прикупљани су и на местима где се спомен-плоче и спомен-бисте налазе у Зајечару, што је допринело да се уочи у каквом се стању данас сусрећу и чувају спомен-плоче и спомен-бисте од стране града.

Бисте народних хероја

У Зајечару данас постоји више спомен-биста, али само четири које су посвећене личностима из Другог светског рата. Спомен-бисте су посвећене народним херојима Љубомиру Нешићу,[1] Мији Станимировићу – Душку[2], Миленку Брковићу – Црном[3] и Добривоју Радисављевићу – Бобију[4]. Оне се данас налазе на различитим локацијама у Зајечару, од главног трга, железничке станице, па до парка, чак су неке и мењале локацију, али свима њима је заједничко да чувају сећање на народне и локалне хероје који су учествовали у антифашистичкој борби на простору Зајечара и источне Србије.

Спомен-биста народном хероју Љубомиру Нешићу у Зајечару налази се у центру града, на Тргу Ослобођења, поред бившег дома Југословенске народне армије. Биста је откривена 29. новембра 1951. године, подигнута је од стране Савеза бораца хероја, а њен аутор био је Периша Милић из Београда. Чине је постоље од црног мермера димензија 0,57 m × 1,77 m × 0,31 m и горњи део тела и главе Љубомира Нешића од бронзе, док је висина целе бисте 0,75 m. Током 1954. године у периоду од 2. јуна до 5. септембра биста је била уклоњена због реновирања трга, а након реновирања је премештена испред дома ЈНА. На бисти се налази натпис: „Народни херој ЉУБОМИР НЕШИЋ, члан ОК. ЈКП за округ зајечарски рођен 18. XII 1918. г. у Зајечару, погинуо 29. IX 1941. г. код Сикола у борби са Немцима и четницима.“[5]

Приликом прославе Дана Републике 1951. године откривена је спомен-биста Љубомира Нешића, коју је тада открио Живан Васиљевић[6], док је на митингу у Зајечару говорио Петар Стамболић.[7] Том приликом на митингу је присуствовало 30.000 људи. Том приликом Петар Стамболић је рекао: „*На овом величанственом митингу, на коме данас народ Тимочке крајине прославља десетогодишњицу Народне револуције, ја желим да народ овог краја може с пуним правом да се поноси, заједно са осталим народима Југославије, заједно са српским народом из других крајева и области, овим што је он у овој вечанској борби за слободу, у овој историјској борби српског народа. Треба имати у виду да је непријатељ у нашој земљи пре свега хтео да пљачка у овим крајевима; ради угља, ради Борског рудника, ради пољопривредних добара, - и он је ту употребљавао најнемилосрднија средства да би угуши Народноослободилачку борбу. Па ипак, у таквим условима у овом крају, удаљеном од*

1 Љубомир „Љуба“ Нешић био је учесник Народноослободилачке борбе, члан Комунистичке партије Југославије и политички комесар Крајинског партизанског одреда у Зајечару. Погинуо је 29. септембра 1941. године на Стеванским ливадама код села Сиколе у борбама против окупаторских снага.

2 Миодраг „Мија“ Станимировић био је учесник Народноослободилачке борбе у Другом светском рату, члан Комунистичке партије Југославије и командант у партизанским јединицама. Погинуо је 20. октобра 1943. године у борби против четничких снага у Дубрави.

3 Миленко Брковић Црни био је члан Комунистичке партије Југославије и секретар Окружног комитета КПЈ у Зајечару, који је активно радио на организацији народног устанка у Тимочкој крајини. Ухапшен је и погубиле су га окупационе снаге 18. септембра 1941. године.

4 Добривоје „Боби“ Радисављевић био је члан Комунистичке партије Југославије од 1933. године. Био је активан у Народноослободилачкој борби од 1941. и један од организатора устанка у источној Србији. Након ослобођења обављао је више партијских функција.

5 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

6 Живан Васиљевић био је учесник Народноослободилачке борбе. Био је секретар у Окружном комитету Комунистичке партије Југославије у Зајечару.

7 Петар Стамболић био је учесник Народноослободилачке борбе као члан партизанских снага током Другог светског рата и касније важан партијски и државни функционер у Југославији.

главнина наших војних снага, у току читаве Народноослободилачке борбе није престала да пуца осветничка пушка... Тако је Девета зајечарска бригада водила борбу на терену Ниша, Пусте Раке и у другим крајевима наше земље...“[8]

Данашњи изглед бисте народног хероја Љубомира Нешића

Спомен-биста народном хероју Мији Станимировићу – Душку у Зајечару је откривена 1954. године, три године након откривања спомен-бисте народног хероја Љубомира Нешића. Биста се налази у парку између улице Николе Пашића и Чупићеве улице. Подигнута је од стране Савеза бораца хероја, израдио ју је Сретен Даниловић, вајар из Ниша. Биста се састоји од бетонске подлоге димензија 0,80 m× 0,70 m × 0,15 m, постоља од белог мермера димензија 0,60 m × 1,50 m × 0,43 m, горњег дела тела и главе Мије Станимировића од бронзе, док је укупна висина 0,80 m.[9]

Бисту је открио Вукашин Драгутиновић[10]. Том приликом присуствовао је велики број грађана, па је и положен већи број венаца.[11]

8 „На величанственом митингу у Зајечару говорио је пред 30.000 људи друг Петар Стамболић“, „Наш живот“, 8. 12. 1951.

9 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

10 Вукашин Драгутиновић је био првоборац из крајева источне Србије.

11 „Откривање бисте народних хероја Миленка Брковића – Црног и Мије Станимировића – Душка“, „Тимок“, 10.9.1954.

Данашњи изглед бисте народног хероја Мија Станимировић

Спомен-биста народном хероју Миленку Брковићу – Црном у Зајечару налази се код Железничке станице, у Улици Војводе Путника, некадашњој Улици Миленка Брковића – Црног. Откривена је 1954. године, исте године кад и спомен-биста народном хероју Мији Станимировићу - Душку, од стране Савеза бораца НОР из Зајечара. Њу је такође израдио вајар Сретен Даниловић из Ниша. Она се састоји од постоља од белог мермера димензија 0,53 m× 1,56 m × 0,37 m, тела и главе Миленка Брковића од бронзе, док је висина бисте 0,75 m.[12]

Бисту је открио Живан Васиљевић, члан ЦК Савеза комуниста Србије 7. септембра 1954. године, који је том приликом говорио о Миленку Брковићу – Црном, а након тога пред бисту су положени бројни венци. Том приликом Моша Пијаде[13] је одржао митинг у Зајечару.[14]

Спомен-биста народном хероју Добривоју Радосављевићу – Бобију налази се у центру града, на Тргу Ослобођења, поред бисте Љубомира Нешића. Биста је рад Стевана Боднарова из Београда, док је постоље од гранита из Равно Бучја. Откривање је одржано 7. септембра 1985. године.[15]

12 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

13 Моша Пијаде био је југословенски револуционар, публициста и један од истакнутих учесника Народноослободилачке борбе током Другог светског рата. Био је члан Комунистичке партије Југославије, а након рата обављао је високе државне функције у Југославији.

14 „Откривање бисте народних хероја Миленка Брковића – Црног и Мије Станимировића – Душка“, „Тимок“, 10. 9. 1954.

15 „Спомен-биста хероју“, „Тимок“, 15. 9. 1985.

Данашњи изглед бисте народног хероја Миленка Брковића – Црног

Данашњи изглед бисте народног хероја Добривоја Радисављевића Бобија

Спомен-плоче

У Зајечару данас постоји девет спомен-плочи које указују на значајна места и значајне хероје који су се борили за ослобођење Зајечара. Плоче су распоређене на различитим локацијама у граду. Кроз сликање спомен-плоча, могло се видети да су данас већина њих у јако лошем стању, и да су код већине слова избледела, код неких се не може видети текст, али из извора из Народног музеја Зајечар се видео текст који пише на њима. Неке плоче чак не постоје на локацијама на којима би требало или су чак и склоњене.

Спомен-плоча на кући где је радила техника Окружног комитета се налази у Битољској улици на кући број 28. У поређењу са осталим плочама ова плоча је била у јако добром стању. Њен аутор је био Спасоје Крстић, а добијена је преко Савеза бораца. Израђена је на белом мермеру величине 0,63 m × 0,28 m који је обложен дрвеним оквиром, који је некада био обојен црвеном бојом. Налази се на висини од 2 метара. Отворена је 7. јула 1951. године. На њој пише: „*У овој кући је 1938. године била смештена и радила техника Окружног комитета ЈКП. За округ зајечарски. ГК. КПС. ЗАЈЕЧАР.*“[16]

16 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

Спомен-плоча на кући где је радила техника Окружног комитета

Спомен-плоча подигнута палим борцима за ослобођење Зајечара налази се у Хајдук Вељковој улици број 65. Налази се на висини од 2,6 m и израђена је од белог мермера. Она је подигнута од стране Савеза бораца Зајечара. Откривена је 1954. године. На плочи се налази следећи текст: „*6. септембра 1944. год. у борби за ослобођење Зајечара од фашистичких окупатора пали су на овом месту другови: Обрен Ивић – Светан из Црвења, Милун Илић из Рујишта, Велимир Пешић из Црног Кала, водници I бат. IX бригаде и чланови КПЈ*“[17]

Спомен-плоча подигнута палим борцима за ослобођење Зајечара

17 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

Спомен-плоча Љубомиру Нешићу налази се у Пиротској улици на кући број 9. Подигнуо је Савез бораца у Зајечару, а откривена је 7. јула 1951. године. Постављена је на висини од 1,5 m, а димензије су 0,6 m ×0,5 m. Са слика се може уочити да кућа није у добром стању, да се плоча не може видети због грана и зато што су слова избледела, али са старих слика из Народног музеја Зајечар могао се видети текст који је писао на плочи. На плочи пише: „*У овој кући живео је народни херој Љуба Нешић члан ОК. КПЈ. за округ зајечарски. Погинуо је као политички руководилац Крајинског партизанског одреда 23. септ. 1941. године код села Сикола у борби са жандарима и четничким изродима. САВЕЗ НОР БОРАЦА, ЗАЈЕЧАР*“[18]

Спомен-плоча Љубомиру Нешићу из 1956. године

Спомен-плоча Љубомиру Нешићу из 2026. године

Спомен-плоча у бившој вишој Гимназији, а данашњој Основној школи „Љуба Нешић“ требала је да се налази у Доситејевој улици број 2, али данас на згради постоји више плоча које говоре о историји зграде, али међу њима и ова. Откривена је 7. јула 1951. године, а некада је била постављена на улазу школе 1,80 метара изнад тла, израђена је од белог мермера димензија 0,80 m ×0,50 m. На њој пише: „*У овој гимназији је учио и матурирао Љуба Нешић члан ОК КПЈ за округ зајечарски који је погинуо 21. септембра 1941. године у борби са фашистичким зликовцима код Сикола*“.[19]

Спомен-плоча посвећена Љубомиру Нешићу на згради Основне школе „Љуба Нешић“

18 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

19 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

Спомен-плоча Марку Јовановићу требала је да се налази на предузећу за опоравак локомотива, али она није пронађена. Из разговора са радницима железничке станице у Зајечару могло се чути да предузеће за опоравак локомотива не постоји већ дужи временски период, од када су последње парне локомотиве пребачене на Шарганску осмицу. Отворена је 7. јула 1950. године, а израдио ју је Спасоје Кредић од белог мермера, димензија 0,65 m ×0,4 m, на висини од 2,5 m. На њој пише: „*У овом предузећу је радио МАРКО ЈОВАНОВИЋ који се међу првима радницима ЗАЈЕЧАРА 1941. године одазвао позиву Партије и са пушком у руци пошао у борбу против окупатора и издајника. Као борац БОЉЕВАЧКОГ партизанског одреда погинуо је код села СУМРАКОВЦА септембра 1941. године. НЕКА ЈЕ ВЕЧНА СЛАВА НЕУМРЛОМ ДРУГУ! Радни колектив ложионице*.“[20]

Спомен-плоча посвећена Марку Јовановићу на предузећу за опоравак локомотива

Спомен-плоча у Улици Љуба Нешић 141, посвећена је Окружној партијској конференцији из 1940. године. Отворена је 7. јула 1951. године. Налази се на висини од 1,3 метара, а њене димензије су 0,65 m ×0,40 m од белог мермера. На њој пише: „*У овој кући је 1940. године одржана Окружна партијска конференција на којој су узабрани друг ДОБРИВОЈЕ РАДОСАВЉЕВИЋ– БОБИ и ВАСА ДЕЦУН, рударски радник из Бора за делегате на Пету партијску конференцију ЈКП. У уме ЦК.ЈКП. за Србију. Конференцији је присуствовала другарица Спасенија Бабовић. ГК.КПС-ЗАЈЕЧАР.*“[21]

Спомен-плоча посвећена је Окружној партијској конференцији из 1940. године

20 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

21 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

Спомен-плоча на бившој пешадијској касарни налази се у Улици Љуба Нешић број 90, посвећена је Мији Орешком. Отворена је 28. јула 1951. године. Израђена је од белог мермера димензија 0,6 m × 0,5 m. На њој пише: „У овој касарни служио је војску Мијо Орешки секретар Централног комитета СКОЈ-а који је у то време илегално руководио партиским и синдикалним организацијама у Зајечару. Погинуо 28. јула 1929 г. у борби са полицијом у Сомбору.“[22]

Спомен-плоча посвећена Миленку Брковићу Црном на железничкој станици

Спомен-плоча на бившој пешадијској касарни налази се у Улици Љуба Нешић број 90, посвећена је Мији Орешком. Отворена је 28. јула 1951. године. Израђена је од белог мермера димензија 0,6 m × 0,5 m. На њој пише: „*У овој касарни служио је војску Мијо Орешки секретар Централног комитета СКОЈ-а који је у то време илегално руководио партиским и синдикалним организацијама у Зајечару. Погинуо 28. јула 1929 г. у борби са полицијом у Сомбору.*“[23]

Спомен-плоча посвећена Мији Орешком

22 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима
23 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

Спомен-плоча палим борцима Народноослободилачког рата и жртвама фашистичког терора 1941-1945. године код спомен Костурнице. Спомен Костурница је подигнута 29. новембра 1961. године и на њој се налазе остаци од 1266 бораца Црвене армије, међу којима су Марко Јовановић, Љубомир Нешић и Миленко Брковић – Црни.[24]

Спомен-плоча посвећена палим борцима народноослободилачког рата и жртвама фашистичког терора

Спомен-плоча на кући где је радила техника Окружног комитета, спомен-плоча Љубомиру Нешићу у Пиротској улици, спомен-плоча у бившој Вишој Гимназији, а данашњој Основној школи „Љуба Нешић“, спомен-плоча у Улици Љуба Нешић 141, посвећена је Окружној партијској конференцији из 1940. године свечано су откривене 7. јула 1951. године на иницијативу Градског одбора савеза бораца. Оне су откривене уз учешће представника Партије, народне власи, Југословенске армије и представника разних организација.[25]

Закључак

Спомен-плоче и бисте из Другог светског рата у Зајечару представљају важан културно-историјски значај. Оне чувају сећање на личности и догађаје који су се дешавали у том периоду. Међутим, приликом истраживања, могло се приметити да су многе спомен-плоче и бисте у лошем стању, да су оштећене и напуштене, да се код већине више не виде сва слова и да се места на којима се поједине налазе распадају. Због тога важно би било да дође до њихове обнове, како би се сачувала прошлост града. Такође данашње бисте посвећене народним херојима више нико не примећује, јер се чувају на местима која нису уређена где их дрвеће и грање скоро покривају. Током истраживања је примећено да је више особа млађег узраста чуло за улице у граду које носе имена народних хероја, него за бисте. Из анализе текстова листова, могло се приметити да су у годинама после рата на свим местима остављали венци на битним датумима, док се данас то изгубило, изузеци су Костурница и биста Љубомира Нешића, на којој се оставља цвеће током свако прославе дана Основне школе „Љуба Нешић“.

24 Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима

25 „Свечана прослава седмог јула“, „Наш Живот“, 14. 7. 1951.

ИЗВОРИ

1. Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима
2. „На величанственом митингу у Зајечару говорио је пред 30.000 људи друг Петар Стамболић“, „Наш живот“, 8. 12. 1951.
3. „Откривање бисте народних хероја Миленка Брковића - Црног и Мије Станимировића – Душка“, „Тимок“, 10. 9. 1954.
4. „Откривање бисте народних хероја Миленка Брковића – Црног и Мије Станимировића – Душка“, „Тимок“, 10. 9. 1954.
5. „Спомен-биста херојy“, „Тимок“, 15. 9. 1985.
6. „Свечана прослава седмог јула“, „Наш Живот“, 14. 7. 1951.

ЗАХВАЛНОСТ

Захваљујем се својој менторки, Сузани Томић, професорки историје која је пружила изузетну помоћ у писању овог истраживачког рада, као и запосленима у Народном музеју Зајечар и запосленима у историјском архиву „Тимочка крајина“ у Зајечару.

КОРИШЋЕНЕ ФОТОГРАФИЈЕ

стр. 22: Нирнбершки закони, 1935. године, DennisPeeters, Wikimedia Commons, Neurenberger Rassenwetten NL.JPG, јавно власништво.
стр. 23: Кружни допис отсека безбедности за сва среска надлештва и полицијске префектуре у Банату, Историјски архиф Панчево, Ф. 149.
Роми код Загреба 1941. године, Bundesarchiv, Bild 183-2004-0203-502, CC BY-SA 3.0, Wikimedia Commons.
стр. 24: Посвета страдалим Србима, Јеврејима и Ромима на меморијалном комплексу „Стратиште" код Панчева, фотографија аутора: Дуња Костић, лична архива.
Национални савет ромске националне мањине Републике Србије, фотографија аутора: Дуња Костић, лична архива.
Преглед архивске грађе и литературе у Историјском архиву у Панчеву, фото: Ивана Костић, лична архива.
Анкета спроведена током писања истраживачког рада, фотографија аутора: Дуња Костић, лична архива.
стр. 42: Аутор са Даницом Петровић приликом разговора о породичној историји, фотографија аутора: Сергеј Хинић, лична архива.
стр. 43: Слика породице Гојка и Милке Петровић пре рата, Ишчупани корени Великог Набрђа, стр. 96.
Слика Војина и Милосаве из Набрђа, приватна збирка породице аутора.
Таблица коју је Зора Воук користила у школи у Набрђу, приватна збирка породице аутора.
стр. 44: Слика свадбе Петра и Данице Петровић (1950), Ишчупани корени Великог Набрђа, стр. 154.
Даница и Петар испред куће у Буковику (1997), приватна збирка породице аутора.
Живојин Петровић са нећаком Зором (1957), приватна збирка породице аутора.
стр. 45: Напуштена православна црква Успења Пресвете Богородице, симбол села Велико Набрђе, приватна збирка породице аутора.
стр. 53: Зора Бошковић, једна од закланих радница, непознат аутор. Wikimedia Commons / znaci.org. Public Domain (PD-Yugoslavia).
стр. 54: Даница Алтман, заклана професорка из Јагодине, непознат аутор, пре 1944. Извор: znaci.org / Wikimedia Commons. Public Domain (PD-Yugoslavia).
Катарина Стојковић, заклана домаћица из Јагодине, непознат аутор, пре 1944. Извор: znaci.org / Wikimedia Commons. Public Domain (PD-Yugoslavia).
Меморијално обележје посвећено жртвама Фебруарског покоља 1944. године на јагодинском гробљу, фотографија аутора: Максим Илић, лична архива
стр. 64: Спомен биста професору Венијамину Маринковићу у Ивањици, BrankaVV, 2022. Wikimedia Commons. CC BY-SA 4.0.
стр. 66: Спомен биста Стевану Пузићу, предворје гимназије у Руми која носи његово име, фотографија аутора: Љубица Малетић, лична архива.
стр. 67: Спомен плоча Стевану Пузићу на згради данашње Гимназије, фотографија аутора: Љубица Малетић, лична архива.

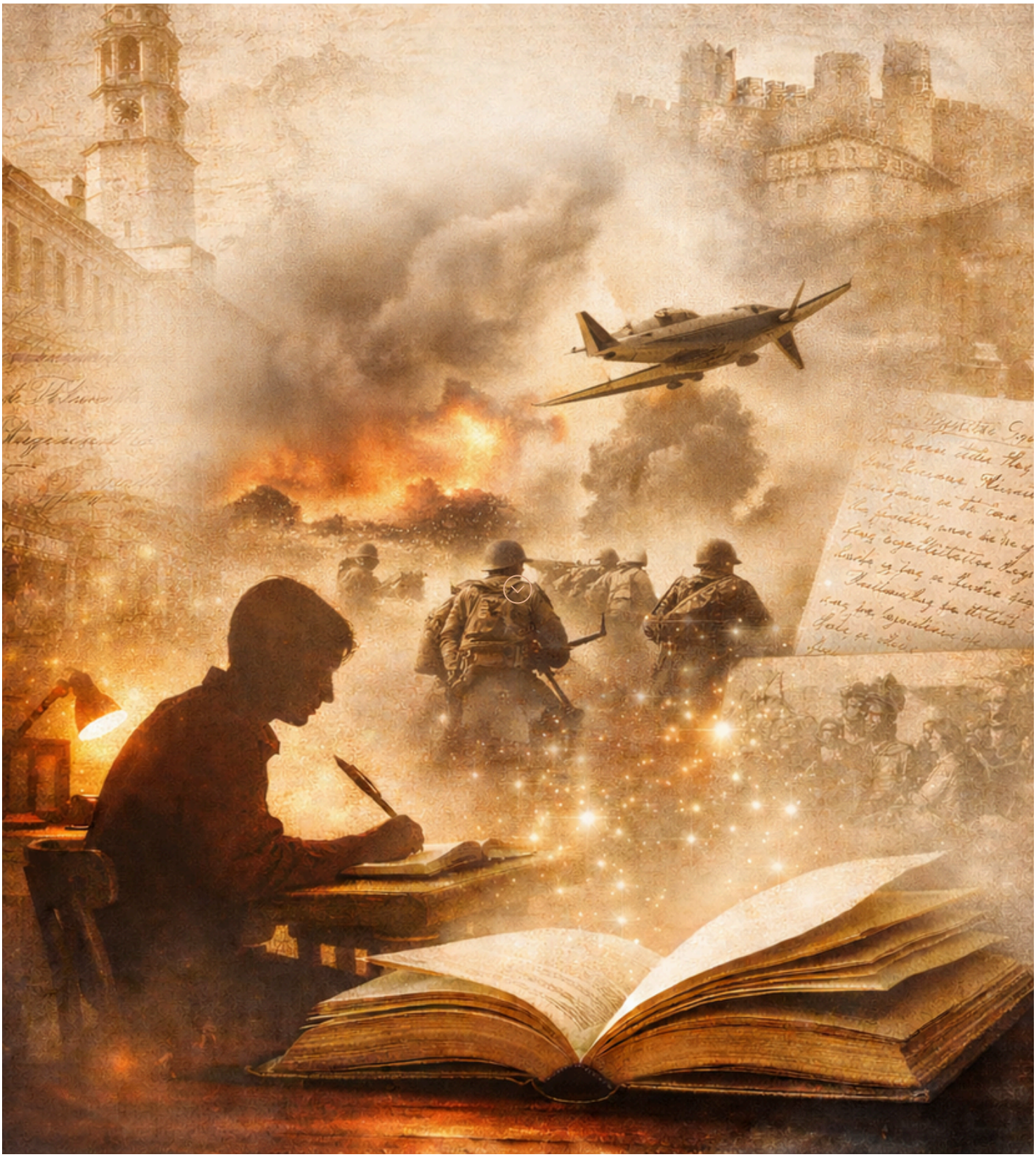
стр. 73: Спомен плоча ученицима и наставницима Гимназије, фотографија аутора: Љубица Малетић, лична архива.
стр. 75: Архива Гимназије „Стеван Пузић“ Рума: Државна реална гимназија у Руми, ИЗВЕШТАЈ за школску 1939/40 годину, Штампарија браће Грујића, Нови Сад 1940, архив Гимназије.
Приватна збирка: Споменар ученице Румске гимназије Зденке Петриновић (1938 - 1942), Рума, приватна архива породице Југовић.
стр. 78: Део родослова Алексеја Почечујева, фотографија аутора: Алексеј Почечујев, лична архива.
Војна књижица, Александар Петрович Шишков, фотографија аутора: Алексеј Почечујев, лична архива.
стр. 79: Мапа фронта, «Ржев. Битка. 1942–1943», Мапа фронта, Герасимова С.А.,«Ржев. Битка. 1942–1943» (М., Индрик, 2020), с. 240
стр. 80: Фотографија потврде о повреди, фотографија аутора: Алексеј Почечујев, лична архива.
стр. 81: Књижица са наградама, фотографија аутора: Алексеј Почечујев, лична архива.
Фотографија из албума учесника Великог отаџбинског рата, Централни архив Министарства одбране Руске Федерације (ЦАМО РФ), Раздел: Юбилейная картотека награждений, шкаф 31, ящик 12, Сајт Память народа.
Фотографија насловне стране потврде о додели одликовања, Архив ЦА МО РФ, Сајт Подвиг народа.
стр. 82. Фотографија насловне стране потврде о додели, Архив ЦАМО, с.62, Сајт Подвиг народа.
Указ Президијума Врховног савета, Сајт Подвиг народа.
Фотографија списка бораца, у реду 317. је наведен поручник Александар Петрович Шишков, Архив ЦА МО РФ, Сајт Подвиг народа.
стр. 83: Део родослова Алексеја Почечујева, фотографија аутора: Алексеј Почечујев, лична архива.
Слика Георгија Почечујева, 1998.г. са праунуком, фотографија аутора: Алексеј Почечујев, лична архива.
стр. 84: Кукушкин Александар Александрович, фотографија аутора: Алексеј Почечујев, лична архива.
Приказ командира о додели награде, Сајт Подвиг народа.
стр. 86: Фотографија Албом участника, Раздел: Юбилейная картотека награждений, шкаф 31, ящик 12, Сајт Память народа
стр. 104: Градско поглаварство у Панчево по доласку Немаца, Извод из: ИАП, 149—1—16404.
стр. 112: Plattenbau-Источни Берлин (1987), Хуберт Линк (Bundesarchiv), Берлин-Марцан, 1987, CC BY-SA 3.0 DE
стр. 115: Остаци града Хирошиме након атомског бомбардовања, 6. август 1945, U.S. Navy / Paul Tibbets, Хирошима, 6. август 1945 (јавно власништво)
Мапа разарања од експлозије и пожара у Хирошими, W. Wolny, 1946, дијаграм штете од атомског бомбардовања Хирошиме, извор: ibiblio.org, јавно власништво (US Federal Government work).

стр. 118: Atomic Bomb Dome, октобар 1945, Шигео Хајаси, Хирошима, октобар 1945, јавно власништво
Atomic Bomb Dome данас, FlyingToaster, Хирошима, 2008, CC BY 3.0
стр. 120: Рушење авиона у Нишу, 25.04.1944, USAAF, Б-17 изнад Ниша, 25. април 1944, јавно власништво
Рад и изглед Електронске индустрије Ниш, Архив града Ниша
стр. 127: Ђорђе Симеоновић, „Народни херој Југославије“, Музеј Југославије, аутор непознат, преузето са Wikimedia Commons, лиценца CC BY-SA 3.0 RS
стр. 128: Вешање цивила на Краљевици у Зајечару (1941), znaci.org, Фотогалерија, интернет архива фотографија, јавно власништво
стр. 129: Страница локалног листа Тимок, Тимок, XXII/6, 11. фебруар 1966, 2.
стр. 130: Идејни пројекат Владимира Величковића, дигитална обрада према архивској документацији В. Величковића
стр. 132: Фотографије настале током изградње споменика, „Тимоградња“, лист радне заједнице Тимочког грађевинског предузећа „Тимоградња“ – Зајечар, јул–септембар 1971.
стр. 133: Проглас о откривању споменика Вешала у народном листу „Тимок“, Тимок, XXVI/35, 3. септембар 1971, 2-3.
стр. 135: Споменик Вешала данас, фотографија аутора, Теодора Игњатовић, лична архива.
стр. 143: Миланка Тасић у логору Бањица, Музеј револуције народа Југославије, znaci.org јавно власништво.
Новчаник, оловка и бележница Миланке Тасић, Меморијални центар дома Слободиште, фотографија аутора, Петар Михајловић, лична архива.
стр. 145: План Меморијалног комплекс парка Слободиште, фотографија аутора, Петар Михајловић, лична архива.
Капија сунца на Слободишту, фотографија аутора, Петар Михајловић, лична архива.
стр. 146: Скулптуре Камених птица у Долини поште, фотографија аутора, Петар Михајловић, лична архива.
стр. 155: Данашњи изглед бисте народног хероја Љубомира Нешића, фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.
стр. 156: Данашњи изглед бисте народног хероја Мија Станимировић, фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.
стр. 157: Данашњи изглед бисте народног хероја Миленка Брковића – Црног, фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.
Данашњи изглед бисте народног хероја Добривоја Радисављевића Бобија, фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.
стр. 158: Спомен-плоча на кући где је радила техника Окружног комитета, фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.
Спомен-плоча подигнута палим борцима за ослобођење Зајечара, фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.
стр. 159: Спомен-плоча Љубомиру Нешићу из 1956. године, Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима.
Спомен-плоча Љубомиру Нешићу из 2026. године, фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.

Спомен-плоча посвећена Љубомиру Нешићу на згради Основне школе „Љуба Нешић“, Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима.
стр. 160: Спомен-плоча посвећена Марку Јовановићу на предузећу за опоравак локомотива, Народни музеј Зајечар, историјско одељење, документација о споменицима.
Спомен-плоча посвећена је Окружној партијској конференцији из 1940. године, фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.
с**тр. 161: Спомен-плоча посвећена Миленку Брковићу Црном на железничкој станици,** фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.
Спомен-плоча посвећена Мији Орешком, фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.
с**тр. 162: Спомен-плоча посвећена палим борцима народноослободилачког рата и жртвама фашистичког терора,** фотографија аутора, Дуња Николић, лична архива.

Ова публикација је припремљена у образовне и научно-популарне сврхе. Фотографије и други визуелни материјали објављени у овој публикацији коришћени су у складу са доступним информацијама о ауторству, лиценцама и условима коришћења. Извори фотографија наведени су у посебном одељку на крају публикације. Аутори радова су уложили све разумне напоре да идентификују носиоце права фотографија. Уколико је дошло до ненамерног пропуста или нетачности, молимо носиоце права да контактирају издавача ради исправки.

СУСРЕТИ С ПРОШЛОШЋУ

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ 80 ГОДИНА ОД ЗАВРШЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

ISBN 978-86-87189-03-4